

અંથ પરિચય.

‘અંથ અને અંથકાર’ પુસ્તક ૩ જી, ગુજર વાચકો સમક્ષ રજુ કરતા આનંદ થાય છે. આના પ્રથમ એ પુસ્તકોને વાચક તેમ જ વિવેચક વર્ગ તરફથી જે સત્કાર મળ્યો છે તેથી તેની પ્રકાશક સરચાને યથાઘટિત પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. આખા વર્ષની પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ તેમ જ વર્ષ દરમીયાન પ્રાસિકોમાં પ્રકટ થયેલા શિષ્ટ લેખોની વિગતવાર યાદી એ વસ્તુઓ આ પુસ્તકોની રેફરન્સ પુસ્તક તરીકેની ઉપયોગિતામાં ખાસ ઉમેરો કરે છે. આ નખતે પણ જે સુદર પ્રકીર્ણ લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે તરફ વાચકગણનું લક્ષ દોરવા રંગ લઈ છું. આચાર્ય શ્રી કાલેવકરની નૈસર્ગિક પ્રતિભા અત્યેક વિષય પર નવીન પ્રકાશ પાડે છે. એ એમની વિશિષ્ટતા આ આખા લેખમાં જણાઈ આવશે દિ બા. શ્રી નર્મદાશ કરભાઈના પ્રાચીન વિષયોના અભ્યાસના આકર્ષક ફલ રૂપ તેમનો લેખ વિદ્વાન વર્ગમાં પ્રશંસા પામેલો તેને કાયમનું સ્થાન આપવા અહીં ઉતાર્યો છે. જગદ્ગુરુ શ્રી. શંકરાચાર્ય અને બ્રહ્મસૂત્ર વિષય પરનો શ્રીયુત નરવરવાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, તંત્રી “ગુજરાતી” પત્ર-સુબાઈનો લેખ પણ એટલો જ અભ્યાસપૂર્ણ અને મહત્વનો માલુમ પડશે, અને છેલ્લો લેખ શ્રીયુત બચુભાઈ રાવતનો “પુસ્તકની જવાદોરી” સામાન્ય વાચકને પણ ઉપયોગી થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય જે વેગથી આગળ વધતું જાય છે તે જોઈ સાહિત્ય પ્રેમીઓને હર્ષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી વાચનાર તેમ જ લખનારની સખ્યા દિન પર દિન વધતી જાય છે એ દેખીતું છે અને એ પરસ્પરની જિદ્દિ જ સાહિત્યની ઉન્નતિ સાધી શકવા સમર્થ થાય તેમ છે. વર્ષ દરમીયાન રચાયેલા પુસ્તકોમાં બાળકો માટેના સાહિત્યનો જથ્થો બહુ મોટો છે આ સાહિત્યે છેલ્લા દશ વર્ષમાં નહીં ધારેલી પ્રગતિ કરી છે. બાલસાહિત્ય વિવિધતાવાળું, આકર્ષક સ્વરૂપનું અને સમગ્ર દૃષ્ટિબિન્દુઓ વડે સરળતુ જાય છે. ભવિષ્યના માનવીઓ લઘવાનુ જે જવાબદારી ભરેલું કામ છે તે કામ આ સાહિત્યદ્વારા થાય છે તેથી તેના પ્રયોજનને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. સાચી ઊર્મિવડે પ્રેરાઈને એ સર્વેએ આ કાર્ય ઉપાદી લીધેલું છે, અને તેના ફળ ગુજર બાળકોને ચરલે તેઓ હૃદયથી ધરી રહ્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યને એક કલ્પનાસૃષ્ટિ તરફથી વળાંકે કાંધક વધારે વાસ્તવિકતા (matter of fact) તરફ દબાવે જણાય છે અને તેને આ સમયનું ચિહ્ન લેખીએ તો ખોટું નથી. એક વર્ગને ગાજા આવે સામાન્ય નિર્ણય કરવા માટે પુરતો નથી એ સ્વીકારવું જોઈએ છતાં દિશાનું સ્થાન એટલામાં પણ ચર્ચ શકે તેમ છે.

જોડણીના વિવાદમય વિષય માટે સર્વમાન્ય ધારણા તો થવું અસંભવ જણાય છે પરંતુ સાચીય ધારણા બહુમતે ગ્રહણ કરી વિશ્લાષીકરે. સાચું જોડણી કોણ પ્રકટ થયે છે તેને આધારભૂત ગણવાની લેખક વર્ગને વિનંતિ કરવી અસ્થાને નહીં ગણાય. અમુક રીતે લખવાની ટેવ પડી ગયા પછી તેમાં ફેરફાર કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે છતાં એ કરવા જેવું છે અને જોડણીમાં સમરપતા આણવા માટે ખીજે કોઈ માર્ગ નથી. છાપખાનાં વાળાઓ પણ સારા પ્રેમ વાંચનારા રાખી આ કામમાં સદાયતા આપી શકે. નવી વાંચનમાળાઓ રચાય અગર ચાલુ વાંચનમાળાઓની નવી આવૃત્તિઓ છપાય ત્યારે તેમાં એક જ ધારણાની જોડણી રખાવવા પ્રયત્ન થાય તો લલિતની પ્રગ્ન આપણા કરતાં ઓછી અરાજકતાથી લખતી થાય એવો સંભવ છે. આ સર્વ પ્રયાસો સાથે જ કરવા જેવા છે અને તે તરફ લાખાપ્રેમીઓ પોતાનું લક્ષ દોરશે એવી ઉમેદ છે.

ગુજરાતનાં ઘણાં લેખકોની નામાવધી અને ચરિત્ર તથા ક્રંધેનો નિર્દેશ બાકી છે. તેવા સર્વ લાઈબ્રેરીને પોતાની લઘીકૃત લખી મોકલવા વિનંતિ છે તેમના સહકારથી જ ગુજરાત વર્તીકલુચર સોસાયટી પોતાના આ પ્રકાશનને સંપૂર્ણ બનાવી શકશે.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ.

પ્રસ્તાવના

ત્રીજા પુસ્તકમાં ઝાઝો ફેરફાર માણુમ નહિ પડે; જો કે થોડાક નવીન તરવો ઉમેરવાની કાળજી રાખી છે. પરંતુ અનુભવપરથી એમ જણાયું છે કે તેનું આકર્ષણ કમી ન થાય તેમ એક રેફરન્સ પુસ્તક તરીકે તેની ઉપયોગિતા વધતી રહે એ તેની રચના ચાલુ રાખવા બહારના લેખકોના સહકાર અને મદદની અપેક્ષા રહે છે.

તેથી નવા નવા વિચાર અને દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થવાની સાથે તેના વિષયની વિવિધતા રસિક થઇ પડે.

અર્વાચીન વિદેહી ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળીનું કાર્ય હવે પછી હાથ ધરવામા આવશે, અને તે ચરિત્રો બની શકશે ત્યાંસુધી પ્રમાણુભૂત અને સારગ્રાહી કરવાનો પ્રયત્ન થશે.

શુદ્ધિપ્રકાશ ત્રૈમાસિક કરવામા આવ્યું છે એટલે આગલા ત્રણ માસમાં જે નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હોય તેની યાદી તેમાં આપવી એ વાચકની દૃષ્ટિએ વધુ સોઇકર થશે અને માસિકોમા પ્રસિદ્ધ થતા મહત્વના લેખોનો નિર્દેશ કરવામાં પણ એ જ રીતિ અનુકૂળ જણાશે.

છપીઓના સંબંધમા એટલું જણાવીશું કે હમણા શુદ્ધિપ્રકાશ (ત્રૈમાસિક) અંકમા આપણા અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોની છપીઓ આપવાની શરૂઆત કરી છે. એ રીતે જતે દિવસે એક ચિત્રાવળી પુસ્તક તૈયાર થઇ જશે.

આ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી-પ્રાચીન યુગ-અને એકસો ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોની માર્ગસૂચક સૂચી દાખલ કરી છે, તે ઉપયુક્ત નિવડશે.

પ્રકીર્ણ લેખોમા માત્ર ત્રણ લેખો લેવાનું બની શક્ય છે; અને તે ફરી છાપવાની પરવાનગી આપવા બદલ હું તેના લેખકોનો આભાર માનું છું.

શ્રીયુત બસુભાઈ રાવત આ વખતે “ પુસ્તક શણગાર ” વિષે લખનાર હતા; પણ તેને લગતી કેટલીક સાધન સામગ્રી મેળવવામા વિષમ થશે એમ જણાયાથી એમણે “ પુસ્તકની હવાહોરી ” એ વિષયપર એક લેખ નવેસર લખી આપ્યો છે અને ગ્રંથ અને ગ્રંથકારમા આવતા એમના એ લેખોનું આકર્ષણ થોડું હોતુ નથી, એમ મારે ઉપકારસહ સ્વીકારવું જોઇએ.

અંતમા શ્રીમતી નિદાબહેનનો પુસ્તક પરિચય જેમ મુદ્દાસર તેમ પુસ્તકના હેતુનો જરોબર સૂચક હોય છે અને તે પરિચય વખતોવખત લખી આપવા માટે હું એમનો જેટલો ઉપકાર માનું એટલો જોઇ છે.

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ.
તા. ૧૩-૬-૧૯૩૨.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

સંપાદક.

અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મંથ પરિચય	૩
૨	પ્રસ્તાવના	૫-૬
૩	સન ૧૯૩૧ નું સિદ્ધાવલોકન	૧-૩૨
૪	પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી સન ૧૯૩૧	૧-૧૭
૫	સને ૧૯૩૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૮-૩૨
૬	એકસો સત્તમ ગ્રંથરાત્રી પુસ્તકોની યાદી	૩૩-૩૬
૭	ગ્રંથરાત્રી સાદિત્યની સાક્ષવારી	૩૮-૪૮
૮	મંથકાર ચરિત્રાવળી વિષયમાં:	
૧	અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી (દિગ્ગુમાર)	૩
૨	અંબાલાલ વૃંસિદલાલ સાહુ	૫
૩	રા. સા. હમિરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ	૭
૪	ધન્વિરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત	૯
૫	કનુભાઈ હકુમતરાય દેસાઈ	૧૧
૬	ગગનવિહારી લક્ષ્મીભાઈ મહેતા	૧૩
- ૭	ગુણવંતરામ આચાર્ય	૧૬
૮	ગોકુલદાસ દ્વારકાંદાસ રામચુરા	૧૭
૯	ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૧૯
૧૦	ચંદ્રવદન સુનીલાલ સાહુ	૨૧
૧૧	છાટાલાલ ડાહ્યાભાઈ ભગીરદાર	૨૨
૧૨	છાટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૨૪
૧૩	જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી	૨૫
૧૪	જહુરાય દુર્લભજી અંધડીયા	૨૬
- ૧૫	શ્રીમતી જયમનગૌરી જ્યોતેશચન્દ્ર પાઠકજી	૨૮
૧૬	સુનિરાજગ્રી જયન્તવિજયજી	૩૦
૧૭	જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૩૩

૧૮	જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	૩૫
૧૯	ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ	૩૬
૨૦	દુલેરાય છોટાલાલ અંબારિયા	૩૮
૨૧	ધનપ્રસાદ ચંદલાલ મુનશી	૪૦
૨૨	પંડિત નરહરિ બી. શર્મા	૪૧
૨૩	નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	૪૨
૨૪	નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકસી	૪૩
૨૫	નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	૪૫
૨૬	મણુદાસ લાધાભાઈ મોદી	૪૮
૨૭	પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	૪૯
૨૮	પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ	૫૧
૨૯	કુલચંદ અવેરદાસ શાહ	૫૨
૩૦	પ્રાણકૃષ્ણ સુનીલાલ જોશી 'હર્ષ' ('ન્યોતિ')	૫૪
૩૧	ભગવાનલાલ લક્ષ્મીચંદર માંકડ	૫૬
૩૨	મોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	૫૭
૩૩	ડૉક્ટર મણિલાલ મોહનલાલ અવેરી	૫૯
૩૪	મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર	૬૩
૩૫	માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	૬૫
૩૬	મૂળશંકર માણેકલાલ યામિક	૬૭
૩૭	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૬૯
૩૮	રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ	૭૦
૩૯	રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	૭૧
૪૦	લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રાખી	૭૩
૪૧	લલિતમોહન સુનીલાલ ગાધી	૭૪
૪૨	વાસુદેવ રામચંદ્ર શેઠ	૭૫
૪૩	વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ	૭૭
૪૪	કુમારિકા વિનોદિની રમણુભાઈ નીલકંઠ	૭૯
૪૫	વિષ્ણુપ્રસાદ રણુછોટલાલ ત્રિવેદી	૮૦
૪૬	વ્યોમેશચંદ્ર જનનાદન પાઠકજી	૮૧
૪૭	સુરેશ ચંપરલાલ દીક્ષિત	૮૪
૪૮	મીસ મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી	૮૫

સન ૧૯૩૧ ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વર્ષ પૂરે થતું જ બીજો અઠવાડિયે વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકોની વર્ગીકૃત સખ્યા જાહેર કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જાણીતા અઠવાડિકપત્રો જેવા કે, 'એપીઝરવર', 'સન્ડે ટાઈમ્સ', 'માન્ચેસ્ટર ગાડિયન', વગેરેમાં તેમાંના મુખ્ય અને મહત્વના ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો પાસે વિષયવાર સમાલોચના કરાવે છે અને વર્ષના સાહિત્ય ક્ષેત્રમાંની સુર કૃતિઓનો નામનિર્દેશ કરી તે પ્રતિ વાચક વર્ગનું ધ્યાન દોરે છે.

પ્રસ્તુત કાર્યમાં એ દેશોની પ્રકાશક મંડળાઓની સંગઠિત સંસ્થા ખાસ મદદગાર થઈ પડે છે. તેના તરફથી પુસ્તકોની સૂચી, કિંમત, પૃષ્ઠ મખ્યા, કદ, કેટલામી આવૃત્તિ વગેરે ઉપયુક્ત વિગતો સાથે, તૈયાર કરાવી બહાર પાડવામાં આવે છે. પુસ્તકોના પ્રચારકાર્યમાં, વેચાણ કરવામાં તે ઉપયોગી નિવડે છે, અગ્યાસીઓને તેમાંથી કિંમતી અને એકત્રિત માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અને સામાન્ય વાચકને, હળવે પુસ્તકોમાંથી યોગ્ય મન પસંદ, કયું પુસ્તક ખરીદવું કે વાંચવું તેની પસંદગી કરવામાં તે સહાયબૂત થાય છે.

આપણા પ્રાંતમાં પુસ્તક પ્રકાશકોની સખ્યા હમણા હમણા સારી વધેલી છે, તેમાં લિમિટેડ-મર્યાદિત જવાબદારીવાળી રજીસ્ટર્ડ મંડળાઓ જૂજજૂજ છે, ઘણાખરા પ્રકાશકો વૈયક્તિક, જાત જવાબદારીપર એ ધ ધો અલાવે છે એમાંના કોઈ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય, જેમકે બાલસાહિત્ય તો ગાડિય પ્રેસ, કેળવણી વિષયક સાહિત્ય તો દક્ષિણમૂર્તિ કાર્યોલય-ભાવનગર કાઢે છે પણ આ સઘળામાં આપણે એક પ્રકારનું સંગઠન કે પરસ્પર સહકાર ઈચ્છીએ એ ઘણું ઓછું માનુસ પડશે ખરી રીતે હવે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

બીજી વ્યવહાર સુરકેલી એ છે કે ઘણા પુસ્તકો શુક્રસેલરોને ત્યાંથી વેચાતા મળી શકતા નથી, તે માટે ખામુખા લેખક વા પ્રકાશકને લખવું પડે છે, તેમાં વળી તેમના ચોક્કસ કે પુરતા સરનામાંના અભાવે સુરકેલી વધી પડે છે, અને તેમ છતાં એક બે પુસ્તકો દપાલમાં મંગાવવાની હિંમત

કરીએ તો ટપાલના દર એટલા બધા આકરા છે કે ચાર આનાના પુસ્તક પર પાંચ આનાનું ખર્ચ ચડે છે. આ રિયતિમાં મોટા ધનાઢય પણ વી. પી. થી પુસ્તક મંગાવતાં ખચકાચ; અને તેથી સર્વ છપાયેલાં પુસ્તકોના સંગ્રહ કરવાનું કેટલીક રીતે અવ્યવહાર અને કઠિન થઈ પડે છે.

યુરોપાદિ દેશોમાં પ્રગ્નકીય પુસ્તકસંગ્રહો હોય છે; જેમકે ઈંગ્લાંડમાં બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ, જ્યાં વાચકને દરેક પુસ્તક જેવા તપાસવાની સવડ હોય છે. ત્યાં કાયદાથી અત્યેક પ્રકાશનની એકેક પ્રત, પછી તે ગમે તેટલી કિંમતી કે મોંઘી હોય, તેને પ્રકાશકે આપવી પડે છે અને તે સંગ્રહવાની અને સાચવી રાખવાની જવાબદારી તેના શિર પર નાંખેલી હોય છે. આપણે અહિં આતું કાંઈ સાધન કે વ્યવસ્થા નથી. છાપખાનાના કામદારી રૂઢીએ સરકારને એ પ્રતો ફરજિયાત ભરવામાં આવે છે; પણ તે કોઈ રચણે બધી સંગ્રહાઈ રહેતી હોય એવું જાણવામાં નથી; આ ભેદુરી વ્યવસ્થા છે. વાસ્તવિક રીતે સરકારે એ પ્રકાશનો જે તે પ્રાંતની પ્રતિષ્ઠિત અને મુખ્ય સાહિત્ય સંસ્થાઓને કાયમ સંગ્રહ માટે આપવાં જોઈએ. પ્રાંતિક સરકાર તરફથી એવું કોઈ પગલું લેવામાં ન આવે તો વડી ધારાસભાના હિંદી સભ્યોનું કર્તવ્ય છે કે વડી ધારાસભામાં એકાદ હરાવ કે નવો ખરડો રજુ કરી, ચાલુ કાયદામાં એવો ફેરફાર કરાવે કે સરકારમાં ભરાતી પ્રતોમાંની એકેક પ્રત ઉપર મુજબ પ્રાંતવાર સાહિત્ય સંસ્થાઓને કાયમ સંગ્રહ માટે વહેંચવામાં આવે. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય સંમેલને આ મતલબનો હરાવ પણ પસાર કરેલો છે અને જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રીયુગ નરસિંહ ચિનામણુ કેલકર આ જાતની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં આજુનાર હતા એમ પણ અમે સાંભળ્યું હતું.

આ પ્રમાણેની યોજના આપણે મોડીવહેલી ઉપાડી લીધા વિના છૂટકો નથી; તેથી તે માટે સત્વર પ્રયાસ થાય એ અમત્યનું છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના પહેલા પુસ્તકમાં આ મુદ્દા પર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને ફરી તે પર હાર ચૂકવાનું કારણ એટલુંજ કે પ્રગ્ન-પ્રાંતની સાહિત્ય સંસ્થાઓએ એ વિષે પ્રમાદ સેવેલો જોઈતો નથી; તે માટે વ્યવસ્થિત હિલચાલ કરવી જોઈએ છીએ.

જેમને વર્ષનાં સમગ્ર પ્રકાશનોની સમાજોચના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તેમને આ ઉલ્પ પૂજા પૂજે છે અને એ વિષેની ફરિયાદ સાહિત્ય સમા

તરફથી કરેલાં સન ૧૯૨૯, સન ૧૯૩૦ અને સન ૧૯૩૧ નાં વાર્ષિક અવલોકનમાં જે પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય વિવેચકો શ્રીયુત્તમ રામનારાયણ વિશ્વનાથ, પાઠકે અને શ્રીયુત્તમ સુનીલાલ વર્ધમાન સાહે કરેલી છે જ.

આ તો સાધન મુશ્કેલીનો ઉદ્બેષ થયો; પણ અવલોકનકારની મુશ્કેલીનો અંત એટલેથી આવો નથી. એ પુસ્તકોની સંખ્યા એટલા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે કે તે સઘળાનો નામનિર્દેશ ફક્ત અનેક પાનાં રોકે; અને એ નીરસ નામાવલિ સામાન્ય વાચકને નજ આકર્ષે; તેમજ એ સૌને પુરતો ન્યાય આપવાનું કાર્ય ઝોઝી જહેમતનું અને થોડું કઠિન નથી.

તેમાં વળી જે જાણવા જણાવવા જેવું હોય તે એક વાર કહેવાઈ ગયા પછી પાછળથી જેમને એ અવલોકન ફરી કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સ્થિતિ તો ખરેખર કફોડી ચર્ષ પડે છે; એનું એજ પિંજણ કંટાળો ઉપજાવે.

તેથી મત વર્ષના મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્યના ખનાવો અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને સહેજસાજ પરિચય કરાવવા પુરતો અમે ઘટતો પ્રયાસ કરીશું.

પ્રથમ આપણે વર્ષ દરમિયાન જે સાહિત્યકો સદ્ગત થયા એમના આત્માને અંજલી અર્પીશું.

પૃથુરાજ હ. શુક્લ સાક્ષરોના ધામ નડિયાદના રહીશ હતા. ચાતે ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ હતા. કૌલેજ શિક્ષણ લીધું નહોતું. એમનું ધાટીલું શરીર અને ભાલમાંનો કંકુનો તેજવણો ચાંલો એમના આકર્ષણમાં ઉમેરો કરતો. તેઓ ઉર્મિલ, ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રેરિત, નભમાંના તારાઓને પકડવા મથતા; પણ દૂર વિદ્યાતાએ એમના મનોરથોને સિદ્ધ થવા દીધા નહિ. એમનું પહેલું પુસ્તક ‘કુલપાંદરી’ પ્રથમ પ્રકટ થયું ત્યારે ધણાં તે પ્રતિધ્વાન ખેંચાઈ હતાં; અને એમાંની નવીનતા અને ચમત્કૃતિ સૌને ગમેલાં. એ ગદ્ય કાવ્યોનો સંગ્રહ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ અને પ્રખર વિવેચક સર રમણભાઈના શુભાશિષ પામ્યું હતું; એ જ એનું સુંદર પ્રમાણપત્ર હતું. એ લખાણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતું હતું અને એ ફૂલોની ફોરમ આહલાદિત જણાઈ હતી. એમની શક્તિ વધુ વિકસે અને ખીલી ઉઠે તે પહેલાં, ‘આરામગાદ’ નામક એજ ધાટીનું ખીજું પુસ્તક જનતાને અર્પીને તેઓ પ્રભુધામમાં કાયમનો આરામ પામ્યા છે. એક ઉગતો, કોઠીલો નવજીવાન સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાંથી હ્રસ્ત થાય એ, ખરે, એક શોચનીય જતાવ છે.

વાલીલાલ ગોતીલાલ શાદ અમદાવાદના રથાનકવાસી જૈન દત્તા. એક શિક્ષક તરીકે એમણે જીવન શરૂ કરેલું એમ કંઈક સ્મરણીય છે. પછી મીલ રોડના વેપારમાં પડેલા અને સારું કમાયા દતા. છતાં એમણે એક શિક્ષકની જેમ જીંદગીભર ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય કર્યું હતું. કેટલાંક વર્ષો સુધી "જૈન દિતેશ્વર" નામનું માસિક એમણે એડિટ કર્યું હતું. જે કાંઈ લખાણ એમની કલમમાંથી નિકળતું તે નૈસર્ગિક, અમકારા મારતું, મચોટ, ધારી અસર પેદા કરતું; અને એમાંના વિચારોની નવીનતા અને જે તે વસ્તુ-વિચારને તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં તેઓ રજુ કરતા તેથી તેના વાચકોમાં ખસુસ કરીને જૈનોમાં ખળભળાટ થતો. એમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો કે હૃદય કહે, અંતરનો અવાજ જે જોતે તે પ્રમાણે નિર્ભયપણે છુદ્ધિને અનુસરીને વર્તવું; અને એનું તારત્મ્ય એમણે એમના એક પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં ગૂંથ્યું છે,

"હૃદય કહે તે કરવું, સંજ્ઞાન, હૃદય કહે તે કરવું,
વિચારીને જ વિચરવું, હો સંજ્ઞાન, બધ ત્યાગીને કરવું;
આ કે પેલા સુષ્મા સિદ્ધાંતો માટે ન બાઝી મરવું,
શાસ્ત્ર અનુભવ અને તકને સમય મુજબ અનુસરવું."

જૈન કોમની અને ધર્મની સુધારણાના પ્રશ્ને એમણે પોતીકા કથોં હતો, અને એમાં એમણે એટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી કે થોડાક સમય પર મળેલી જૈન કોન્ફરન્સના એમને પ્રમુખ નિમવામાં આવ્યા હતા. એમનો સંબંધો એક એક સિદ્ધાંત પ્રચારક અને સિદ્ધાંતવાદી તરીકે હતો; એથી કેટલાક નાખુશ પણ થતા છતાં એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારશે કે જૈન સમાજમાં એમણે નવીન ચેતન આણુવા જબરદસ્ત પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમાં એમને કંઈક યશ પણ મળ્યો હતો. પરમાત્મા એમના આત્માને શાન્તિ આપો !

સંગીત વિશારદ મણુપતરાવ બર્વેનો નવીન હિરતી પ્રગળે આઝો પરિચય નહિ હોય; પણ સન ૧૯૦૩-૧૯૦૪માં સ્વદેશી હિલચાલના દિવસોમાં એમણે અમદાવાદમાં જાહેર સભાઓમાં રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાઈ મંજાળાવીને માતૃશ્રમિ માટેનું મમત્વ અને પ્રેમ જનતામાં ઉત્પન્ન કર્યો હતો; અને તે પહેલાં એઓ અવારનવાર છુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાતી વગેરે સામયિકોમાં લેખ પણ લખી મોકલતા હતા. પણ એમની કીર્તિ એમનાં મંગીત ગ્રંથો કાયમ રાખશે; નાદલદરી, શ્રુતિ સ્વરસિદ્ધાંત, ગાયન વાદન પાઠમાળા

વગેરે રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો ગુજરાતીમાં મંગીતપર લખીને ગુજરાતી સાહિત્યને એમણે ઉત્તમવર્ગ તેમ સમૃદ્ધ કર્યું છે. જે ગણ્યાગાંઠ્યા મહારાષ્ટ્રીય બધું-ઓએ ગુજરાતી ભાષાની નિજ માતૃભાષાની પેઠે એવા કરેલી છે, તેમાં એમનું નામ ગણાવું ઘટે છે

એમનો જન્મ વડોદરામાં સં. ૧૯૨૯ના પોપ સુદ પાચમના રોજ થયો હતો. ન્હાનપણમાં માતૃપિતાનું સુખ ગુમાવ્યું હતું તેઓ કઢીમાં પોતાની માસીની પાસે ઉછર્યા હતા વડોદરામાં કનૈયાલાલના પ્રો. ગંગજી પાસે થોડોક સમય શિક્ષણ લીધું હતું, પણ એમના જીવનનું મહત્વ કાર્ય સંગીત, એની તાલીમ તે પછી એમણે બણીતા સંગીતશાસ્ત્રી પ્રો. મૌનાબક્ષ પાસે લીધી હતી અને વિખ્યાતશાસ્ત્રી દિગ્ગજરે સંગીત માટે દેશમાં જે લાગણી પ્રકટાવી, તેના ખીજ પ્રથમ અર્થેએ નાખેલા જણાશે વળી વધુ પુણી થવા જેવું એ છે કે એમના પુત્ર પ્રો. મનહર ખર્ચેમાં પિતાના સર્વ ઉચ્ચ સંગીતના અશો-સન્કાર ઉતરી ખીલી ઉઠ્યા છે, એ એમનો વારસો પ્રજાને ન્હાનોસુનો નથી

તા ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ દમના વ્યાધિથી પ્રો. ખર્ચેનું નિધન નામ-પોરમાં થયું હતું મહારાષ્ટ્ર બધુંએનો સંગીત માટેનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે, અને એ વાતાવરણ, સરકાર ગુજરાતમાં જાગૃત કરવામાં સ્વર્ગસ્થ અર્થેનું કાર્ય પ્રશસ્ત્ર લેખાશે

શ્રીમન્નયુરામ શર્માનું અવસાન વર્ષ દરમિયાન ખચિત્ત દુ ખદ ગણાશે ધાર્મિક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં એમણે પુષ્કળ પૂર પાડ્યું છે, અને ગુજરાતી જનતામાં ધર્મની ભાવના દૃઢ અને સ્થાપિત કરવામાં એમણે મહત્વનું પણ સગીન સેવાકાર્ય કર્યું છે

તે સમજવાને આપણે ગયા સેકામાં જડવાદના પ્રાગત્યથી અને વૈજ્ઞાનિક વિચારની અસરથી જે એક પ્રકારની નાસ્તિકતા, ખાસ કરીને શિક્ષિત વર્ગમાં ઉદ્ભવી હતી, તેની નોંધ લેવી ઘટે છે, અને એ વિચાર પ્રવાહ આગળ વધતો અટકાવવાને અને તેને ચોગ્ગ વનણ આપવાને સામી દિશામાંથી પ્રચારકાર્ય ચલાવી જરૂર હતી, અને તે કાર્ય આદર્સમાજ, ચિંત્નોસોશી અને પ્રાર્થના સમાજ, જેની મ્હોની સરથાઓ અને શ્રીમન્નૃ સિદ્ધાચાર્ય અને શ્રીમન્નયુરામ શર્મા જેવા આચાર્ય પુરુષોએ ધર્મની ભાવનાને ઉદ્દિપ્ત કરી, તેને બળ અને પોષણ આપીને, મજબુત બનાવી હતી, એમ ઉપકાગસદ્ રીકારણ જોઈએ.

વર્તમાન યુગમાં વિજ્ઞાનનું વનણ અગમ્યનાદ પ્રતિ વળ્યું છે, એમ આગેવાન વેદાનિકોનાં પુસ્તકોપરથી માલુમ પડે છે, તદુપરાત જનતામાં ધર્મ માટેની વૃત્તિ હમેશ તીવ્ર રહેવાની, બહેને પછી ધર્મને આચાર્યોની અને બ્રાહ્મણોની પ્રપચ્છના તરીકે વગોવવામાં આવે. સમાજમાં તે એક અવંત અને પ્રેરક બળ અચૂક રહેવાનું; માત્ર તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાની અગત્ય રહે છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધર્મમંથના—church—અવંત અને જગતી છે, જે કે તેમાં મતમતાતરો અનેક અને વિરોધી માલુમ પડશે, અને ત્યાં પ્રતિદિન એ વિષયપર ચિંતન અને અભ્યાસ ચાલુ રહી જે ધર્મસાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ જેમ તેમાંનું દેવન બ્યમા કરે છે તેમ નૈસર્ગિક જળ પ્રસાદની પેઠે તેની અસર પૌષ્ટિક, સુખદાયી, આનંદવર્ધિની, પ્રબોધક અને ઉચ્ચગામી નિવડે છે, અનેકના અવનોમાં તે સુખ અને શાન્તિ ઝડે છે, અનેક બ્યથ અવોને તે આશ્વાસન આપે છે. એ લાભ થોડો નથી.

એની સરખામણીમાં આપણે અહિંની સ્થિતિ તપાસો ? આપણે ત્યાં નવું ચિંતન, ધર્મસાહિત્ય કેટલું અસ્પ પ્રગટ થાય છે ? પ્રાચીન પરંપરા ઘટતા, હિંદુધર્મ અસ્તવ્યસ્ત થઈ પડ્યો છે, માત્ર પ્રણાનિકા—બ્રાહ્મચાર ઉભો રહ્યો છે, પણ તેમાં નવી સ્ફૂર્તિ, પ્રેરણાબળ, નિયમન અને બોધ આપનારા તરવો થોડા જણ્યોશે અસારે નવી નવી શોધબોધોથી માનસિક વિકાસ ખૂબ થયો છે તે સમયે જુના સ યોને પરિસ્થિતિને અનુલક્ષી તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજુ કરવાની અગત્ય થોડી નથી.

તે કાર્ય—જે કે પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય પુરતું—શ્રીમદ્ભગવાદ શર્માએ બહુ સુખ રીતે કર્યું હતું, અને એવો પ્રમત્ત પ્રભાવ પાડ્યો હતો કે હજારો શ્રી પુરુષો એમના પ્રતિ આકર્ષાઈ એમના શિષ્યો થયા હતા.

આપણા શિક્ષણક્રમમાં વિશેષ રાજકર્તાની તદરથ રહેવાની નીતિને લઈને ધર્મને શિક્ષણમાં સ્થાન નથી, એ અલગતું છે, જનનમાં એનું શિક્ષણ આવશ્યક છે, એ ઉલ્લેખ બહુ મોટા ભાગને સાથે છે, પણ તે પૂરી પાડવા સારું હતું બ્યવસિયત પ્રયાસ કે સંઘટ્ટન થયું નથી પણ તે ઉલ્લેખ કઈક અશે દૂર કરવા શ્રીમદ્ભગવાદ શર્માની પ્રેરણા અને પ્રયાસથી ભાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થભિનનની ગ્થાપના થઈ હતી, અને એ સરથા દેશી ન્નતિમાં ટેલો સહાયક નિવડી છે, એ દર્શાવવાનું આ સ્થાન નથી, પણ

શ્રીમન્નથુરામ રામાનું નામ એ સંસ્થા સાથે સદા મંકળાયેલું રહેશે એ ઝોણું આનંદદાયક નથી.

સ્વર્ગસ્થ કાટાવાળાનું રમરણ થતા ડૉ. સેમ્યુઅલ ગ્રાઈસ્મિના પુસ્તકો, 'કર્તવ્ય', 'મૃત્યુવર્તન', 'જાત મહેનત', વગેરે, જેમા કંઈમી, સ્વાશ્રયી, ચારિત્રવાન અને મદતવાદાક્ષી પુરોના વૃત્તાંતો બહુધા આપેલા છે, તેમાના એકનીપેટે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, અથવા તો એમ સૂચવવાનું મન થઈ આવે છે કે ખુટાર્કના પ્રસિદ્ધ જીવનચરિત્રોની પેઠે એમનું અને સ્વર્ગસ્થ ગોકળદાસ કદાનદાસ પારખ જાનેનું ચરિત્ર એક સાથે અવલોકાય એ જેમા ઘણું સામ્ય તેમ જિનનતાના અંશો મળી આવશે, અને તે મનનીય થઈ પડશે. બંને ઉમરેકના વતની હતા, એક જ ખ્યાલતા યાત્રિના; પણ ચુસ્ત સમાજસુધારકો અને તે કારણે યાત્રિ ત્રાસના ભોગ થઈ પડેલા પણ વીર પુરુષો તરીકે મહામ રહ્યા હતા. બંનેએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમા પ્રતિષ્ઠા અને નામના મેળવ્યા હતા; એ કે જાહેર પુરુષ તરીકે, એકુતોનો અને જમીન મહેસુલનો પ્રશ્ન પોતાનો કરી લઈ સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી, ન્યારે બીજાએ એક કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર તરીકે બહોળી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, કેળવણી ખાતામા વિદ્યાધિકારીના હોદ્દે પહોંચ્યા હતા અને સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખ ચુંટાયા હતા.

એઓ સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરના અંગત રનેલી હોઈને એમના નિકટ પરિચયમા અમે આવ્યા હતા અને પરિપક્વ મહાજ સ્થાપના પછી એમની સાથે કામ કરવાના અનેક પ્રમણો સાપડ્યા હતા. તે વખતે એમના હૃદયની સરલતા, જીવનની સાદાર્થ પણ સરકારી વાતાવરણભરી અને સાહિત્ય માટેના નૈસર્ગિક પ્રેમ વ્યક્ત થતો અનુભવ્યો હતો અને એ બધાની સમગ્ર છાપ એવી પડતી કે એમની ખાસે સદજ્ઞ માનપૂર્વક નમી પડાવું, અને એમને જોતા એમ પ્રતીતિ થતી કે દેશની સંપત્તિ અને સામર્થ્ય, ડૉ. રમાઈસ કહે છે તેમ, મોટા લાવલરકર અને મજબુત કોટકિલામા નદિ પણ તેના ચારિત્રવાન પુરોનામા સમાયેલું છે. એમનું "આત્મ વૃત્તાંત" બહાર પડશે ત્યારે વાચક જોઈ શકશે કે એ અભિપ્રાયમા કેટલું તથ્ય રહેલું છે.

એમની પ્રવૃત્તિ સર્વદેશી હતી; કોઈ ક્ષેત્ર બાકી છોડ્યું નહોતું. કેળવણી, સાહિત્ય, સમાજસુધારો વગેરે ક્ષેત્રોમા એમનું કાર્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. એવું જીવયોગી કાર્ય લુણાવાડાના દિવાન નિમાયા ત્યારે એમણે ખેતીવાડીની સુધારણાઈ ઉપાદી લીધું હતું. સ્વદેશી ઉદ્યોગ માટેના એમનો પ્રેમ એઓ રાજકોટમા હતા

ત્યારનો નજરે પડે છે; અને કાષ્ઠમિત્ર સ્થાપવામાં એ જ વૃત્તિ પ્રાધાન્ય-
પણે હતી. ખાલસાહિત્યને પણ એમણે વિસાર્યું નથી; અને મોટી જૈક વયે
“ટચુકદી સો વાતો”ના લાગણ્યમટ પાંચ લાગો લખીને એમણે સૌને હેરત
પમાડ્યા હતા. એમની યાદદાસ્ત કેશી પ્રબળ હતી અને માહિતી-સાધન-
ભંડાર-વિપુલ હતો તેનું એ ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. વળી ખાસ ખુશી થવા
જેવું એ છે કે જે કાર્યમાં એ પડ્યા હતા તે સર્વમાં એમણે યશ પ્રાપ્ત
કર્યો હતો; એ પૈસા મેળવ્યા હતા; અને સુખ સંપત્તિમાં, આનંદમાં અને
યશસ્વીત્વ સાથે વાઢીમંગલા અને મ્હોટો વસ્તાર મૂકીને તેઓ પ્રભુ ધામમાં
પધાર્યા છે.

સાહિત્ય પરિષદને રૂ. ૧૦,૦૦૦/-આપીને એમણે સાહિત્ય માટેનું
મમત્વ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું હતું. એમના સુપુત્રોએ ‘કાંટાવાળા પારિતોષિક’ની
ચોજના રચીને એટલુંજ સુંદર કાર્ય કર્યું છે, જે એમની યશસ્વી અને
ઉત્તમતા કારકીર્દીના મેરૂપ થઈ પડશે.

શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવે સાહિત્ય માર્તન્દનો અંદક આપીને
પહેલવહેલું તે માન સ્વર્ગસ્થ કાંટાવાળાને આપવામાં કંધક દૂરદર્શીપણું
દાખવ્યું હતું. એ માન એકલું એક વફાદાર પ્રબળન તરીકે નહોતું; પણ
એમાં સમસ્ત ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાની કદર રહેલી છે.

કાંટાવાળા પારિતોષિકમાં પણ એ જ ધોરણે ગુજરાતી ગ્રંથકારનું
સન્માન કરવાનો આશય રહેલો છે; અને સફરફુ રમારક-સંભારણું સ્વર્ગસ્થનું
નામ જીવંત રાખશે તેમ તે સાહિત્ય પ્રગતિને ઉપકારક થશે એમ અમારું
માનવું છે.

સન ૧૯૨૫ કે તે અરસામાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ઉત્તમ નવમકથાના
લેખકને રૂ. ૫૦૦/નું પારિતોષિક એક મિત્ર તરફથી આપવાની જાહેરાત
પ્રથમ કરી હતી; તે ચોજનાનું પછી પરિણામ શું આવ્યું તે અમારા
જાણવામાં નથી પણ સન ૧૯૨૮ માં ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના
સંચાલક શ્રીયુત મોતીભાઈ નરસીભાઈ અમીને “પુસ્તકાલય પર્વણ” ઉત્ત-
વાના સંબંધી સૂચના મંગાવતા, પર્વણના પ્રસંગે જે લેખકનું પુસ્તક ઉત્તમ
માનુષ્ય પડ્યું હેય તે જાહેર કરી, તેમનો કોઈક રીતે સત્કાર કરવા વ્યવસ્થા
થવા અમે જણાવ્યું હતું; અને એ જિવાલને અમલમાં મૂકવા તે અરસામાં શ્રીયુત
અવેરચંદ મેઘાણીને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, એમની લોક સાહિત્યની સેવાએ
અર્પણમાં આવ્યા હતા.

મારું ગુણનમ્. મ. મુવર્ત્તદંક આપા મા અમે એકજ ગીગ્ધ સ્વીકાર્યું છે અને તે એ કે જે વિદ્યા માટે મનસ્થને પસંદ ન હોય; અને જેના અભ્યસ, મંદ પન અને મંદ મેં તેઓ ખ મ મમત્વ ધરાવતા દના; વગા એમનું કાર્ય અભિજન રહેતું નહિ પણ સરચાર્ય નિર્દી નરી કાર્ય પ્રજા વિદ્યા રચાવતું; એ દષ્ટિએ જેમની માહિત્ય મેવા, માત્ર વ્યભિજન નહિ રહેના; ગિમ્દે સી અને પગપગ ફવી કમ્ની દોષ એવ. શુદ્ધિમાન-માહિત્ય-કારો, શીયુત મેપાત્તી, શીયુત ગિજુમાત્ત, શીયુત રવિચંદ્ર ગવગ અને શીયુત વિજયરાય વેલ-એવેને આ મદક આજ મુખીમા અપાયો છે અને સન ૧૯૭૨ નો મદક મ. રમણલાલ વમનલાલ દેમાધને એમની ઉત્કૃષ્ટ સામ જિત્ક નવલકથાઓ માટે આપવાનું નક્કી થયું છે.

રણુનશામ રમાગક ફંડના નાળા એ મંદક આપના આ વર્ષે ખસામ લગે, પણ મતોય પામવા જેનું એ છે કે એ પ્રજાવિકા તુટતો નહિ; એનું સ્થાન કાઢાવ ગા પારિતોષિક લેશે. એ યોજના-રમારક પાછળ જે હેતુ રહેશે છે તે સ્તુત્ય અને આવકારપાત્ર છે.

જાણવા જેવા મહિત્યના બનાવોમા અમે માત્ર બેનો ઉલ્લેખ કરીશું નિષાદમા બસાયલી દશમી ગુજરાતી માહિત્ય પરિષદ અને મુખાર્ષમા તેમ જુદા જુદા મોટા શહેરો જેવા કે, અમરાવાદ, મુરત, મદ્રામ વગેરેમા ઉજવાયેલા અખરદાર દનકોત્સવ.

દશમી માહિત્ય પરિષદ વિશે સન ૧૯૭૨ના શુદ્ધિપ્રકાશના જાન્યુઆરી અંકમાં અમે વિસ્તારપૂર્વક અમારો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે; એટલે ફરીને એ વિશે વધુ નહિ લખીએ. પણ એટલું ઉમેરીશું કે પશ્ચિદ મંડળ જેના પર હવે બધી જવાબદારી આવેલી છે, તે પૂર્વરત્ત નવો કાર્યક્રમ યોજી, તે અમનમા મૂકવા બનતી તજવીજ કરે, એટલુજ નહિ પણ એવી પરપરા અને પ્રતિષ્ઠા રચાવે કે તે અમરત ગુજરાતી પ્રજાની એક મુખ્ય અને મદત્વની સાહિત્યસંસ્થા થઈ પડે. સાહિત્ય મંસદના જનકને પરિષદ મંડળને ફેન્સ એકેડેમી કે બ્રિટિશ સાયન્સ એસોસિએશન જેવું પ્રતિભાન અને સન્માનિત કરવું એ કાર્ય સુવખ અને સાધ્ય છે, અને તે એના સુકાની શ્રીમુનશીની મદત્વાકાશને અનુકૂલ છે, એવું એમનામા શુદ્ધિ સામર્થ્ય અને પ્રતિભા છે.

અખરદાર દનકોત્સવને સાહિત્ય સંમેલનની ઉપમા આપી શકાય. સાહિત્ય પરિષદનો આશય સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ અને સાહિત્ય

સંવર્ધનનો છે, તેમ આપણા પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારોનું સન્માન કરવામાં આપણે એમના ગુણોનું, સુંદર સાહિત્ય કાર્યનું અને ઉત્કૃષ્ટ સેવાનું અવલોકન કરીએ છીએ, એમના પ્રતિની આપણી કૃતચતા દાખવીએ છીએ; અને એ પ્રયા સર્વથા યોગ્ય અને અનુકરણીય જણાશે.

શ્રીયુત ખખરદારનાં પુસ્તકો સંખ્યામાં ઝાઝાં તેમ કવિત્વ ગુણમાં ઓળખવાળાં અને પ્રાસાદિક છે. કુદરતમાંથી તેઓ પ્રેરણા મેળવે છે; અને તેનું નિયમન પણ પ્રભુદર્શનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. નીતિપ્રધાન એમની કવિતા છે. તે આપણને કુદરતનું દર્શન કરાવે છે તેમ પરમાત્માનું સ્મરણ કરાવી, ઉન્નત પથે દોરે છે; તેથી તેનું વાચન પ્રોત્સાહક, સ્ફૂર્તિદાયક અને પ્રેરણાત્મક થઇ પડે છે. મહિનાના મહિના તેઓ પથારીવશ વ્યાધિથી પીડિત રહે છે; છતાં સરસ્વતી-કાવ્યદેવીની ઉપાસના તેમને આશ્વાસન આપનારી અને સુખદાતા નિવડે છે. વ્યથાભરી મનોદશામાં અને દુઃખમાં તેઓ પ્રભુમાં મગ્ન રહે છે અને એજ તેમને જીવનબળ અને આનંદ અર્પે છે; અને એ સુખમાં પોતે એકલા નહિ રાચતાં, સુંદર કાવ્યો રચીને આપણ સૌને તેમાં સમભાગી કરે છે.

ખીજી રીતે પણ એમની સેવા પ્રસાદ્ય લેખાવી જોઈએ. પારસી બંધુઓનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસમાં દિસેો મ્હોટો છે. જીવનના ધણાખરા ક્ષેત્રોમાં તેઓ અગ્રેસર અને સાહસિક માણસ પડશે. પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનું કાઢવાનું માન એક પારસીભાઈને છે, અને હાલ પણ મુંબાઈનાં જણ ગુજરાતી દૈનિક વર્તમાનપત્રો એમના હસ્તક છે. વળી વાર્તાના રસિયાઓને એમનાં માસિકો ‘કુરસદ’ અને ‘ગપસપ’ વિના ચેત પડતું નથી. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, નાટક, ભાષા શાસ્ત્ર, નવલકથા, વર્તમાનપત્ર એમનો કોઈપણ વિષય આપણે લઈશું તો તેમાં નામંદિત પારસી નામેો આપણું ઝટ લક્ષ ખેંચશે. મલબારી, કાબરાજી, મર્ઝબાન, તાલીઆરબાન, કરકરીઆ, જીવનજી મોદી, સોરાબજી દેસાઈ, પાલનજી દેસાઈ, મિનોચર હોમજી, માદન, પાલમકોટ, વીમા દલાલ, વાડીઆ, તારાપોરવાલા, હોડીવાલા, સંજળણા વગેરે નામેો જેમ પરિચિત તેમ માનને પ્રાત્ર છે; અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં દાદાભાઈ, શ્રીરાજશા મહેતા, દિનશા વાઝાનું હમેશા આભારપૂર્વક સ્મરણ થયા કરશે.

પારસી ગુજરાતી માટે કેટલાક વિદ્વાનોને વાંધો છે અને તે વાસ્તવ-

વિક છે; પરંતુ પરસ્પર સહકાર અને સહાયતાથી એ મુશ્કેલીનો ઉકેલ થઈ શકે એમ છે; અને એ દિશામાં શ્રીયુત ખજરદારનું કાર્ય અને સેવા માર્ગ-દર્શક તેમ અનુકરણીય યાચ એવાં છે; અને એમનું જાહેર સન્માન થયું તે પ્રસંગે એમણે એક બે સભાઓમાં એ વસ્તુ-લાપાની શુદ્ધિપરજ ભાર મૂક્યો હતો અને તે માર્ગે અનુસરવા પોતાના પારસી ખિરાદરોને સલાહ આપી હતી. સ્વર્ગસ્થ મલબારીનું કાર્ય એ દિશામાં માર્ગદર્શક હતું; અને શ્રીયુત ખજરદારના કાવ્ય નીચે નામ મૂકવામાં ન આવે તો કોઈ એમ ન કહી શકે કે એ એક પારસીની કૃતિ છે; એટલાં તે શુદ્ધ લાપામાં અને શૈલીમાં છે; અને વિચાર અને લાવના, કદપના અને લિપમાં પણ એક ગુજરાતી હિંદુ કેવિ કે લેખકને જેળ આપે એવી નજરે પડશે.

એમના છેલ્લા પુસ્તક 'દર્શનિકા'માં, જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નો, ચર્ચા, એઓ આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવે છે; અને તે ખરેખર એક ક્ષિત્તી કાવ્ય પુસ્તક છે, જેનું નિરાતે વાચન અને અધ્યયન થવું ઘટે છે.

ગુજરાતી પ્રત્યેના પ્રેમભાવ 'ગુણવંતી ગુજરાત' નામક એમના સુલ-લિત રાસમાં સારી રીતે ઝળગી ઉઠે છે અને એમણે ખીજું કોઈ લખ્યું ન હોત તોપણ તે એક કાવ્ય લખ્યાથી એમનું નામ રમરણીય રહેશે.

શ્રીયુત અન્દ્રશંકરે પ્રથમ કવિત્રી ન્હાનાલાલનો સુવર્ણ મહોત્સવ અને ખીજો આ શ્રીયુત ખજરદારનો કેનકોત્સવ સ્થળે સ્થળે ઠાઠમાંથી ઉજવવાની સુધ્ધવસ્થા કરી, એમની ગુણગ્રાહકતાનું સરસ દર્શન કરાવ્યું છે; અને ગુજરાતી જનતાને કર્તવ્યપરામણુ કરી છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એઓ હવે પ્રો. બલવન્તરામના સન્માનાર્થે એક સમારંભ યોજે. ગુજરાતે એ પ્રખર વિદ્વાન અને વિવેચકને પુરતો ન્યાય આપ્યો નથી. એ ખામી જલદી પુરાવાની અમને જરૂર દિસે છે.

ગુજરાતી પુસ્તકો પહેલા કરતા સંખ્યામાં પુષ્કળ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેમાંના વિષયો તેમજ વસ્તુમંડલના વિધ વિધ પ્રકારના અને નવીન હોય છે. એ પુસ્તકોમાં અનુવાદનું પ્રમાણ જો કે જોઈએ તેટલું હજી ઘટ્યું નથી તોપણ સંતોષકારક ગિના એ છે કે સ્વતંત્ર આલેખનના પ્રયાસ દિન પ્રતિદિન વધતા અને મુધરતા જાય છે. એ નવી કૃતિઓમાં વિચાર પ્રતિ-પાદનની શૈલી પ્રવાહી, રોચક અને બલિષ્ઠ જણાય છે અને તેથી લાપા સરસ છતાં વિષયને અનુરૂપ ભારવાળા, વિધવિધ ભાવો અને લાગણીના

છાપારંગ અને અર્થ કલાયુક્ત વ્યક્ત કરતી; અને વિકાસ પામતી જાય છે. મણિલાલ, મન:સુખરામ અને ગોવર્ધનરામના ગદ્યને ધ્રુવકેતુ, મેઘાણી અને સુનશીના ગદ્ય સાથે સરખાવશો તો એ બંને શૈલી વચ્ચે કેટલું અંતર પડ્યું છે અને તેમાં કેટલો વિકાસ અને પ્રગતિ થઈ છે, તેનું પરિમાણ કાઢી શકાશે.

બીજું એક ખેંચાણકારક તત્ત્વ તે પુસ્તકોનું મુદ્રણ કામ છે. નવજીવન પ્રેસ અને કુમાર કાર્યાલયે એ દિશામાં સારો દાખલો બેસાડ્યો છે; દાઉપની પસંદગી, તેની જુગતીબંધ ગોઠવણી, પ્રમાણબદ્ધતા, દેખાવ, વગેરે જેમ બને તેમ ઠસામય કરવા પ્રયત્ન થાય છે; અને પુંકાની ડિઝાઈન પણ રંગીન અને સુશોભિત કરવા તેમ પુસ્તકોનું આકર્ષણ વધારવા ઓછી કાળજી લેવાતી નથી.

છતાં એવા એક સાહિત્ય વાચકવર્ગ અસ્તિમા છે, જે એમ માને છે કે આપણા સાહિત્યમાં સંગીનતા વધી નથી; માત્ર સ્વ-ભાન વધ્યું દિસે છે. શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને અભ્યયન પાછળ જે સમય અપાવો જોઈએ તેનો અભાવ જણાય છે; અને જીવનને પ્રેરક બળ અર્પે, ઉન્નત પંથે પ્રેરે એવા સાત્ત્વિક અંશોની તેમાં ખામી છે.

એક વર્ષના સાહિત્યના ફાળ પરથી ઉપરોક્ત દલીલોનો સામો અને શોખ રહીએ નજ આપી શકાય; તે માટે વાસ્તવિક રીતે એક યુગનું વા એક દશકાનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રકાશન જોવું, તપાસવું જોઈએ.

એ અચરિત મુદ્દામાં અને નહિ ઉતરીએ; પણ એ તો ખરું છે કે કેટલાક ક્ષેત્રોમાં આપણે હજી અંચુપાત કર્યો નથી. વિગતનું સાહિત્ય સાથે અણુપ્રેકાશનું પડ્યું છે. એ દોષમાથી કેટલીક બ્યવહાર અડચણોને લઇને લેખકવર્ગ હટકી શકશે અને તે માટે કેટલેક અંશે આપણી શિક્ષણ-પદ્ધતિ ગુન્હેગાર છે; પરંતુ આપણા ઇતિહાસ માટે જે ઉદાસીનતા સેવાય છે તે ખચિત અદ્ભુત છે. આપણા એ પ્રમાદના કારણે કેટલાંયે પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનો દરેરોજ વધુને વધુ નાશ પામતાં જાય છે. ફ્રાન્સ અને ભગવાનલાલ દિલ્હી પછી ગુજરાતે એ વિષયમાં કેટલી ખતિ કરી છે? તેના મુકાબલે અન્ય પ્રાંતોની પ્રગતિ નિહાળો. મદારાષ્ટ્ર તેમાં અગ્રસ્થાને છે; કસકતા યુનિવર્સિટી, મદ્રાસ યુનિવર્સિટી, પંજાબ યુનિવર્સિટી, અને નવી નિકોલી આંધ્ર યુનિવર્સિટીએ એ વિષય પ્રતિ દુર્લભ કર્યું નથી. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં શ્રીયુત જયસવાલના નેતૃત્વ નીચે બિહાર અને ઓરિસ્સા

રિસર્ચ સંસ્થાઓ હેરત પમાડનારી પ્રગતિ કરી છે. ગુજરાત કંઈ કરી પતાવશે ? ગયા ડિસેમ્બર માસમાં મુંબાઈમાં પહેલી ઇતિહાસ પરિષદ મળી હતી, તેમાં ગુજરાતીઓનો ફાળો કેટલો હતો ? ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષે કેટલા નિબંધો રજુ થયા હતા ? દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર, પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવ, પ્રો. કોમિસરિયટ, શ્રીયુત ગિરિજશંકર આચાર્ય, રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, મી. ડિસકલકર, રા. માનશંકર જેવા સમર્થ વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ આપણે અહિં છે; માત્ર સંગઠન અને સહકારની આવશ્યકતા છે. શ્રી ફોર્બ્સ સભા એ કાર્ય ઉપાડી લેશે ? અને તેને સાથ આપનાર વર્ગ મહેરો મળશે. ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે એના સ્થાપક શ્રી ફોર્બ્સે ઘણું અને સંગીન કાર્ય કર્યું છે. એના પુસ્તકબંડારમાં સાધનસામગ્રી મોટા જથ્થામાં છે; તેનો ઉપયોગ થવો ઘટે છે. એ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા બહોળા છે અને તેની સંપત્તિ ધણુ થોડી નથી. જરૂર છે ફક્ત એ વિચારને વ્યવસ્થિત રીતે અને યોજના પૂર્વક ગતિમાં મૂકવાની; એ સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી દી. બા. કૃષ્ણલાલ એવેરી, અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સદરહુ કાર્યને ઉપાડી લે.

વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલાં સમ્રાજી પુસ્તકોનું દિગ્દર્શન અમે નહિ કરીએ, સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રીયુત સુનીલાલ વર્ધમાન શાહે એ કાર્ય સારી રીતે કરેલું છે; વારંતે અમે સમગ્ર અવલોકન ફરી નહિ કરતાં પાંચ સાત મુખ્ય મુખ્ય અને મહત્વનાં પુસ્તકો પસંદ કરી તે પ્રતિ વાચક બંધુનું ધ્યાન દોરીશું.

આધુનિક કવિતાનો પરિચય કરાવતું પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર સંપાદિત 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' નામક પુસ્તક સાહિત્યરસિકોમાં ઠીક ચર્ચાનું હતું; અને એક કરતાં વધુ કારણે એ પ્રસિદ્ધિ આવકારપાત્ર નિવડી હતી. કાવ્યગુચ્છના (anthology) જે લાભ હોય છે તે એમાં છે જ; પણ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે નવા અને ઉજરતા કવિઓની કૃતિઓને સમભાવ-પૂર્વક અવલોકીને અને એમાં તેને ઘટતું સ્થાન આપીને, તેમનો વાચક બંધુને પરિચય કરાવ્યો છે અને તેની વાળખી કદર કરી છે તે યોગ્ય થયું છે; અને ઘણાને એ તત્ત્વ ગમ્યું છે. નવી કવિતામાં પ્રાસની અડઝમક કે અક્ષંકરોની ચમત્કૃતિ આપણને વખતે નહિ જડે, તેમ એમાં વ્યર્થ શબ્દાલંકાર કે શબ્દોની જોડતાણુ પણ નહિ હોય. ઉલટું એમાં જે પ્રકારનું

ભાવમિત્રણુ લામણી અને વિચારનું કમળદ્ નિરુપણુ, અર્થનું પ્રાપ્ત્ય નજરે પડે છે તે સ્ફૂર્તિદાયક, આહ્વાદક અને આત્માને સ્પર્શતું હોય છે; તેમાંનું કુદરતનું વર્ણન અને જીવનની સમીક્ષા એ સર્વ રચિકર નિવડી, આપણને તે સૃષ્ટિના સર્જનદારનું મનોમય દર્શન દરાવે છે. તેથી એ નવાં કાવ્યોનું વાચન વધુ પમદ પડે છે અને તે, જૂની કવિતા કરતાં અધિયાતાં લાગે છે.

આ સંગ્રહની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે આ કવિતાને કેવી રીતે વાંચવી, તેની ખૂબીઓ જાણવી, તેની યોગ્ય પરીક્ષા અને તુલના કરવી, તેનું હાર્દ સમજવું, એ સધળા મુદ્દાઓ સવિસ્તર અને જુદા જુદા દષ્ટિ-બિન્દુથી વિવેચન વિભાજનાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. પ્રો. હાકોર જેવા સમર્થ વિવેચક અને વિદ્વાનના હાથે એ પૃથક્કરણ અને વિવરણ થયું છે, એ તેનું મહત્વનું અંગ છે. સંભવ છે કે એમના અભિપ્રાય સર્વગ્રાસ્ય ન થાય. એમના વિવેચનમાં ક્ષતિઓ હશે; એમનું દષ્ટિબિન્દુ દોષવાળું જણાશે; છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો પરિચય કરવા સાર તે એક મજેનો કાવ્યસંગ્રહ છે; અને અભ્યાસીઓને તે માર્ગ-દર્શક થઈ, એક ગુરુની ગરજ સારશે. આનું એક કિમતી કાવ્યગુચ્છ ગ્રંથી આપણને આપવા માટે આપણે સૌ પ્રો. બલવન્તરાયનો હાર્દિક ઉપકાર માનીયું.

ગુજરાતી ગદ્યપદ્યમાંથી ઉત્તમ અને જુદી જુદી લેખનશૈલીના નમુનાઓની પસંદગી કરીને હમણા હમણાં માધ્યમિક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાંચવા સાર ત્યાર પાંચ સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે. તેના ગુણદોષ વિશે અમે અહિં કંઈ કહેવા ઇચ્છતા નથી, પણ માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસની દષ્ટિએ એ પ્રકારનું વાચન ઇષ્ટ છે કે કેમ, એ મુદ્દો વિચારાવો જોઈએ છીએ. અમારું માનવું છે કે વિધવિધ પ્રકારના અને જુદા જુદા લેખકોના એક બે નમુનાઓથી વિદ્યાર્થીઓના મન પર જોઈએ તેવી સમજણ હાપ પડતી નથી; એટલુજ નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન વિચાર અને વસ્તુનિરુપણથી એમનું મન વ્યગ્ર બની, તેથી પડતી હાપ, અસ્પષ્ટ અને અવ્યવહારની નિવડે છે; તેથી એક સળંગ કાવ્ય કે એક આખું ગદ્ય પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે પસંદ થાય એ વધુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આગાઉ સામળકૃત પદ્માવતીની વાર્તા, નળાખ્યાન કે હુનર-ખાનની ચઢાઈ જેવાં કાવ્યો વગેરે વચ્ચેનાં તેની સારી અસર થતી એવું અમારું સમજવું છે પણ એ વિશે કેળવણીકારોને ચર્ચા કરવાનું સોંપીયું.

કવિશ્રી-દાનારાનનું “સંપત્તિ” નાટક એમની પુત્રીના દુઃખદ મૃત્યુમાધી જન્મ્યું છે. એમાં ભાઈજ્ઞેનના મુખદ પ્રેમની વળુ ગુચવા પ્રવાસ થયો છે એના મિત્રો આપણા મમાજીમાં સિદ્ધ છે એમ જનાવાયું છે, પણ આપણે વિચરતું લોઈતું નથી કે આ સંસારે જગેવના શુભ પવે રક્ષાનધન થોડને અને કાર્તિક સુદ દ્વિતીયા, ભાઈજીજ્ઞના દિવસે, જ્ઞેનભાઈને નિમત્રવામાં એજ ભાવને સરી રીતે વ્યક્ત થયો છે

કવિશ્રી આ પ્રમેય એક નિમિત્ત માત્ર જને છે નહિ તો એમનો આશય અત્યારના પુદ્બીજિત જગતને અદિમાનો પાઠ પદાવીને, તેમને સુતેદશાન્તિના-માતૃભાવના અને પ્રેમના માર્ગે વાગવાનો જણાય છે આખા નાટકમાં આપણે તથામીશું તો જણાશે કે એ મુખ્ય પાત્રો ગૌણ ભાગ લે છે, વસ્તુતઃ અશોકનો મહેંગા બાવીસમે વર્ષ પૂર્વેનો ફરી પ્રયોધવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને દાવની પરિસ્થિતિમાં તે ઉચિત હતું તેના પ્રયોજનમાં મહેન્દ્ર અને મધમિત્રાનું ધર્મોપદેશ કરવા સિદ્ધવક્ત્રી પ્રતિગમન કરવું એ ઐતિહાસિક પ્રસંગ એમની શોકમસ્ત મનોદશાને બધમેસતો યર્ષ પડે છે અને એ પ્રમત્રની આસપાસ મુખ્ય વસ્તુ-વિષય અદિમાત્ર પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે આખોય પ્રમેય જેમ જગતના ઇતિહાસમાં અત્રેક છે તેમ શાન્તિમય ધર્મપ્રચારાર્થે એ કાર્ય એટલુંજ અવૌકિક છે એમ કહેવું પડે +

મહાત્માજી મનુષ્યને નિર્ભય બનાવી, અદિમાનો ઉપદેશ મમસ્ત જગતને આપી રહ્યા છે, એનું સમર્થન થતું, ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આપણને આમાં માણુમ પડે

પૂર્વે નહિ થયના એવા મંગલિત પ્રમાસો દાવમાં જગતમાં સુતેદશાન્તિ પાધરવાને યર્ષ રહ્યા છે, અને એ વિચારને ચોષક અને ઉત્તેજિત કરનાર એજ ખડ મવ્ય શ્રીયુત ઉમાશકર જોધી રચિત ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયું છે, તેની નોધ લેના અમને આનંદ થાય છે એનું નામકરણ ‘વિશ્વશાન્તિ’

+સરખતો — One was only to reflect that if the western world had been Buddhist instead of nominally Christian there would have been no World War to realise how inevitable is the immorality of the poem (The Light of Asia by Sir Edwin Arnold) which so finely portrays the noble and gentle earth life and the divine doctrines of the Buddha. [20th August 1932—The Indian Social Reformer Emerson Arnold]

આખાય કાષ્યની વસ્તુનું સ્વચક છે; અને એ વિષયનું બહુ સ્પષ્ટ રીતે, વિચારપૂર્વક, ક્રમમર આલેખન થયું છે, જે વાંચતાં આપણા મનપર તેની પ્રબલ છાપ પડે છે. વસ્તુનું મહત્વ લક્ષમાં આવે છે અને એમ પ્રતીતિ થાય છે કે જગતનો ઉદાર-ઉત્કર્ષ અદિસામાં-શાન્તિમાં રહેલો છે. ખ્રિસ્તી પ્રગતને જીસસ કાધરે આનું મૂલ્ય વ્યક્ત કર્યું, સમગ્રવ્યું હતું; અને એકજ પિતાની સમસ્ત પ્રજા-પુત્રો છે; અને સૌ બાઈઓ છે માટે પ્રેમથી સૌએ જોડાઈ રહેવું ઉચિત છે પણ એ ઉપદેશ વેરાનમાં રહન જેવો નિષ્ફળ નિવડ્યો છે, એ છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધ પુરવાર કર્યું છે; તેમ છતાં મનુષ્યની પ્રભુમાં શ્રદ્ધા આસરતી નથી. તે દૃઢતાપૂર્વક માને છે કે એક દિવસ જગતમાં જરૂર શાન્તિ પ્રવર્તશે; સર્વત્ર સ્નેહ અને આત્માવ પયસાર્થ રહેશે. જુઓ, આપણને કવિ ઉમાશંકર એ વિષે શું શીખવે છે:

“ દેશે દેયાં પ્રેમમાને જગાવી,

પ્રભ પ્રભ દાથમાં હાથ મૂંથી,

ને રકષે રકષે સંધે મિલાવી,

ગળવીએ સૌ જગજગરે લીલા:

‘ માનવી પ્રકૃતિ, સૌને વસુધેવ કુટુમ્બકમ્ !’

ને એ જશે શબ્દ અનંત વીધી,

જ્યાં ધૂમતી કાટિક સૂર્યભાલા,

જ્યાં શાંતિના રાસ ચગે રસાળા,

યત્રેય ચિત્ત્વં ભવત્યેકનીદમ્ !”

નવલકથામાં આઈનાની પેઠે મનુષ્યજીવન તેના વિધિવિધ સ્વરૂપમાં નિરખી શકાય છે, તેના વાચક એ વાર્તાના પાત્રાલેખનમાં, તેનાં સ્વભાવનાં પૃથક્કરણમાં પોતાની મહેજ્જાઓનું, લક્ષ અને પ્રેમનું, સાહસ અને પરાક્રમનું, આશા નિરાશાનું, ચઢતી પડતીનું, મૃત્યુ અને શોકનું, સુખદુઃખનું, સંકેપમાં તેના અંતરમાં રહેલા ગુણ અને ગૂઢ ભાવો, મંદબો અને અભિલાષોનું, સજીવ પ્રતિબિંબ પડતું નિહાળે છે; તેથી સાહિત્યનાં અન્ય કોઈ અંગ કરતાં નવલકથાનાં પુસ્તકો વધુ વંચાય છે; અને તેનું વાચન પિયકર થઈ પડે છે. સૌ કોઈ પોતાના વ્યયિત અને વ્યગ્ર ચિત્તને સ્થિર કરવા, અન્ય વિચારમાં વાળવા સાર, નવલકથાની સેવિત શોધે છે અને તેમાથી કંઈક આનંદ, આશ્વાસન, સુખ અને શાન્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

નવસકથાના પ્રકાર વિધિવિધ છે. એનું ચિનેચન અર્થિં અરથાને લેખાય. અમે રક્ત સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી નવસકથાઓ નગર મળીપ રાખીને, મત વર્ષા એવી જે પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તેનો ઉલ્લેખ દરીશું. તેમા પ્રથમ સ્થાન શ્રીયુત રમણુદાસની નવસકથા "દિવ્યચક્ર"ને પ્રાપ્ત થાય છે. કૌમુદીના તત્ત્વોએ તે મેળવીને પોતાના મામિકમાં કટકે કટકે છાપી હતી; ત્યારથી ધણાનું લક્ષ એ પ્રતિ ખેંચાયું હતું; અને ફરી પુસ્તકાકારે, પ્રો. બલવન્તરાય કાકોરની પ્રસ્તાવના સાથે, મુંદર દેખાવ-કાગળ, છપાઈ, પુકું, ચિત્રો વગેરે-મા પ્રસિદ્ધ થતા, વર્ષના એક હિતમ પુસ્તકમાં તેની ગણના થઈ છે.

સત્યાગ્રહીઓ કેવા ખમીરના હોય છે અને કયા મિદાતોથી પ્રેરાઈને તેઓ એ લડતને દડનાથી લડી રહ્યા છે; અને તેમિદાતોની શુદ્ધિના પાલ-નાથે, કેટકેટલી જહેમત અને કષ્ટ વેડે છે અને એ કમોદીમાથી, તમ મુવણુંની પેઠે, સાફ થઈને, એમનું ચારિત્ર કેવું શુદ્ધ અને પવિત્ર બની રહે છે, તેના હૃદયગમ ચિત્રો આ નવસકથામા જોવાના મળે છે. જના-દંન અને સુરભિ, અરુણ અને રંજન જેવા સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી નવયુવક અને નવયુવતીનાં પાત્રો મળીને લેખકે ઉછરતી નવી પ્રજામાથી મુંદર પણ સાચા પ્રતીકો આપણી સમક્ષ ખમી કયાં છે અને એમનો પરિચય થતા, આપણું હૈયું પ્રકુલિત બને છે. હૃદય પ્રકરણમા રંજન હૃદયપ્રેમથી અગ્નિજ્વાળાથી અંધ થયેલા અરુણનું પાણિમહણ કરે છે, એ દૃશ્ય જેમ દ્રાવક તેમ અપ્રતિમ બની, તેના નામ પ્રમાણે આપણને તે ખરેખર દિવ્ય ચક્ર બહે છે.

કિશોરની કરણ કથની અને ધના ભગતનું સાધુજીવન આલેખીને લેખકે આપણા સમાજના અંત્યજને પ્રત્યેના ધોર અન્યાય અને અત્યાચારનું યોગ્ય પ્રાપ્તિ કરવા આપણને કાવકાઈથી કીક ચીમડીઓ લગાડી છે; અને કર્તાનો મંગીત માટેનો પ્રેમ સ્થગે રથને પ્રગટી ઉડી, સમગ્ર વાતાવરણને વધુ આનંદદાયક, સુખપ્રદ અને ઉદ્ધાસિત કરે છે.

અરપૂરુષતાનો કઠિન પ્રશ્ન ઉકેલવાનો કર્તાનો પ્રયાસ સ્પષ્ટ છે; ધીમે ધીમે લોકલાગણી બદલાતા, માનવહૃદય જરૂર પવટો લેશે.*

* સન ૧૯૨૩ના અસહકારના વાતાવરણનું ચિત્ર નિહાળવું હોય એમને અમે મિ. એડવર્ડ યોગેસન રચિત "Atonement" નામનું નોટક વાંચવાની ભલામણ કરીશું.

તાજેતરમાં એમના નવા પુસ્તક “પૂર્ણિમા” માં શ્રીગુરુગમાનુતાએ પતિતો-
દારનો પ્રશ્ન કીકડીકે જણાવ્યો છે. એમની આગમની એક નવનિર્ધાર ‘નિર્ગિ’
માં પણ એનું વિવેચન મળી આવે છે, પરંતુ આ એક જ પ્રશ્નને પ્રસ્તુત
નવનિર્ધારમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે આખું વાતાવરણ નાચકા વાગમના એના
દેખાતા નૃત્ય મગીતના પણ ખરીરીને પતિત જનનથી વ્યવેતુ તે સિદ્ધાન્તને
એ વસ્તુ નહિ રહે, પણ વર્તમાનપત્રમાં એમના પર ગુરુગતા અનાચારના
જ્ઞાન એ અધમ મધ્યમા નિરાધાર, દુષ્ટી, અમાદાન્ય જાગ્રો, વિધવાઓ
અને પરિણીત સ્ત્રીઓને હસાવવા જે કપાળના પથવામાં આવે છે, જે એમના
પર ત્રાસ વર્તાવવામાં આવે છે, એમનું જીવન દુષ્ટ, મનવત્ કરી મૂકવામાં
આવે છે તે, વાચતાં કોઈને પણ કમકમાતી છૂટે આ મગ્ધા સર્વન પ્રમદેરી
છે એટલુંજ નહિ પણ જગજ્ઞની છે રાજીય નંધ તેના અટકાવ માટે
ચોગ્ય પગલા લઈ રહ્યું છે, તે છતાં તેનું નિવારણ લોકમત દેખીને અને
જામત કરીને કરવું વધુ સુખમ થશે તે દિશામાં આ પ્રયત્ન અમને આવ-
કારપાત્ર લાગે છે. આપણા મમાજના આ એક ફટ અને કપરા પ્રશ્નનું
નિરાકરણ આપવા, જે મમભાવભર્યું, ગભીરતાપૂર્વક પણ સાવધાનીથી
સાતકુળ વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે તે નીરમ નહિ થઈ પડે લેખકે તેમાં
સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે, એમ અમે કહીશું

પરંતુ અવિનાશ અને રાજેશ્વરીનો લગ્ન મનમ્ જોડોથી આ પ્રધાનો
નાશ થશે, એ વિચાર અમને વાગ્તવિક જણાતો નથી એ તે સ્ત્રીઓ
પોતાના પગપર ઉભી રહેવાને શક્તિમાન થાય, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત
કરે ત્યારે આ પ્રશ્નો ઉઠેય આવી શકશે

ખર્નાડે શીએ ‘Mrs Warren’s Profession’ એ નામક
નાટકમાં વીવીના પાત્રમાં એ જ મુદ્દો રજૂ કર્યો છે, અને અત્યાગ્રની સ્ત્રી
સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિમાં આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને પ્રધાન ધ્યાન આપવામાં આવ્યું
છે, તે જ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની આતીરૂપ અને સ્ત્રીજનનના વિકાસ અને પ્રગતિને
સાધક અને સુખપ્રદ નિવડશે

મનુષ્યને જીવનમાં અનેક પ્રકારની આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ આવી
નડે છે, અને તેમાંથી છૂટવાને તે કઈને કઈ પ્રયત્ન કરે છે પ્રારંભવશ
થઈ ન બેસતા, તે પુરુષાર્થ સેવે છે અને એમાંજ પુરુષની ખરી કમોની
થાય છે. માથાપર દુખ કે આશ્વત આવી પડતા, જોડ કે નિગામાં ગર્ત

યતાં, માંદગી કે મૃત્યુથી ગ્વાનિ અનુભવતાં, તે કેાઈ અગમ્ય ગૂઢ તત્ત્વ, શક્તિ પ્રતિ પ્રેશય છે. તેમાંથી આશ્વાસન અને શાન્તિ પામે છે. તે એને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન બંને છે; એટલું જ નહિ પણ જીવનસમીક્ષા કરતાં જીવ અને જગત એ શું છે? મૃત્યુ તેને કયા લઈ જાય છે; જન્મનો શો હેતુ છે? મોક્ષ એ શી વસ્તુ છે? દૈશ્વર કયાં વસે છે? વગેરે અનેક પ્રશ્નો તેની મતિને સુઝવી નાખે છે; છતાં પણ ચિંતન અને નિરીક્ષણ, જ્ઞાન અને અનુભવવડે, સત્સમાગમ અને સંયમવડે એ ઈચ્છિત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, એ સિદ્ધ બીના છે.

આપણા બે પ્રસિદ્ધ કવિઓ, શ્રીયુત ન્હાનાલાલ અને શ્રીયુત ખખરદાર, એ બંનેએ પોતાની પ્રાણુસમી બહાલી પુત્રીઓનું અવસાન થતાં, એ શોકપ્રસૂત મનોદશામાંથી શાન્તિ મેળવવા, એકે જન્મતને અર્ધિસાને ઉપદેશ "સંઘમિત્રા" દ્વારા પ્રબોધ્યો; બ્યારે કવિશ્રી ખખરદાર "દર્શનિકા" રચીને આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા મથે છે. એ પ્રયાસ જેમ ગંભીર તેમ ભગીરથ છે; અને તેની પાછળ કવિએ પોતાની સધળી શક્તિ ખર્ચી છે. જીવનભરનો જ્ઞાનભંડાર, અભ્યાસ અને ચિંતન એમાં એમણે ઠાલવી નાંખ્યાં છે. જેમ એકે મક્ષિકા સ્થળે સ્થળે, સુંદર, સુવાસિક અને રંગબેરંગી ફૂલો પુષ્પોપર ફરી વળી તેમાંથી પુષ્પ-પરાગ અને રજકણુ પ્રાપ્ત કરી, આપણને તેનો નિષ્કર્ષ-મધરૂપે આપે છે, તેમ પ્રસૂત કાવ્ય-અંધના નિવેદનમાં કવિ સ્વીકારે છે કે "મારી કાવ્ય પ્રેરણાએ આ મોટા માનવ જ્ઞાનના સંચિત ભંડારમાંથી લૂંટ અસાવેલી દેખાશે. એ લૂંટ પણ બાદશાહી લૂંટ છે. સર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો છે, પણ તે પાછું નવ સ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. વિશ્વનિર્ધંતા કહો કે કાળ ભગવાન કહો, એ જગતને એકે બાજુથી લૂંટી બીજી બાજુ સમૃદ્ધ કરે છે. તમામ જીવનનું પુનરુત્થાન એમજ થાય છે, અને સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણ એવીજ જૂની સૃષ્ટિની લૂંટમાંથી બંધાય છે. +

કવિએ અમુક વિચાર કયાથી લીધો અથવા અમુક કલ્પના ફલાણા કાવ્યમાંથી મેળવી છે; અથવા આ પંક્તિમાં નજરે પડતો ચોક્કસ ભાવ તો કેાઇ એક પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓનું અનુકરણ માત્ર છે; એ પાડિત્યભરી ચર્ચામાં આપણે નહિ પડીએ, આપણે તો એ કાવ્યમાંથી નિર્ઝરતું તત્ત્વ-

જ્ઞાનનું પાન કરીશું; ગવેષણાપૂર્વક સુંદર અને મંજુલ શબ્દોમાં, જુદી જુદી ક્ષયનાઓ અને ઉપમાઓ દ્વારા જે વિચારત્રેણી-ફિલસુફીના અંશો કવિએ રજુ કર્યા છે, તે સ્વિકર નિવટી આલોક અને પરલોકનું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી, જગન્નિયંતાની પ્રભુતાનું આનંદજનક દર્શન કરાવે છે અને તે જોના ધારણ કરેલા નામ “દર્શનિકા” ને સાર્થક કરે છે. તેમાં એ કાવ્યની સફળતા અમને દિસે છે. જગતમાં પ્રવર્તતા દુઃખનું નિરાકરણ કરતાં, એઓ ખુલાસો કરે છે,

“દુઃખ જ્યમ જ્યમ દિસે જીવનમાં વાધતું,
જીવન ત્યમ ત્યમ દિસે અધિક મોઢું;

જીવન આસ્વાદ પણ હોય બહુ ઝાઝરો,
જીવનનું મૂલ્ય જ્યાં હોય મોઢું;

જગતમાં જીવન જે મધુરમાં મધુર છે,
તે અધિક દુઃખમાં રહે દળાતું:

મિષ્ટમાં મિષ્ટ રૂણ વૃક્ષ પર હોય તે
કીટ ને પક્ષીને બક્ષે ચાતું.”x

x આ વિચારત્રેણીની સાથે રૅબન્ટ ઓલિવના જગતમાંના દુઃખ વિષેના નીચેના ઉદ્દગારો વિચારણીય થશે:

“But because human sorrow springeth of man's thought,
Some men have fall'n unhappily to envy the brutes
Who for mere lack of reason, love life and enjoy
existence without care: and in some sort doubtless
happier are they than many a miserable man.

x x x x x

Brutes have their kneer senses far outrangeing ours
Nor without here and there some adumbration of soul;
But the sensuous intuition in them is steril,
'tis the bare cloth where on our rich banquet is spread;
and so the sorrowful sufferer who envied their state,
wer he but granted his blind wish to liv as they
—whether 'twere lark or lion, or some high-antler'd stag
in startled pose of his fantastic majesty

અને પછી ધૈર્યમા શ્રદ્ધા રાખવાનો ઉપદેશ કરતા કવિ કહે છે, કે.

સતત શંકા અને નિલેના ભય વિશે
એક શ્રદ્ધા બધું રહે ટકાવી;
એક શ્રદ્ધા વસે અતરે ઊડી તો
યુદ્ધમા વીર જમને ઝઝૂમે;
સૂર્ય પશુ એમ અચાન આકાશમા
એજ શ્રદ્ધા ચક્રી નિત્ય ઘૂમે !
માનવી હૃદયમા હૃદય શ્રદ્ધા તણે,
ધાય છે જન્મતા જન્મતાહી;
બાળને હૃદય જે અચુક શ્રદ્ધા વસે,
તેજ તેની કરે વૃદ્ધિ આહી;
જીવન ધરવા ચક્રી કષ્ટક ઓળર નિજ
માનવી શુદ્ધિથી લે ખનાવી;
તદપિ શ્રદ્ધા નહીં હોય જે હાથમા,
કેમ ઓળર તે દે ચઢાવી.
શુદ્ધિની સાથ શ્રદ્ધા ઉમે ને ખીલે,
તેહ શ્રદ્ધા બને કેમ ખોટી ?
વસ્તુ દેખાય જમા ત્યાજ છે વસ્તુ એ
કેમ બધાય સિદ્ધાત કોટિ ?”

આમ બિન બિન કલ્પના ભર્યું, બાવનાશીલ લખાણ, બહોળું વાચન, અભ્યાસ અને ચિંતનવાળું આમા મોટા પ્રમાણમા મળી આવે છે પણ વિષયને વિસ્તૃત કરવા જતા, પોતનું વળતર ઘીટ ચવાને બદલે આછેકે થઈ જાય છે; અને કોઈ એક મુદ્દાની-વિચારની છાપ આપણા મનપર

gazing adown the glade—he would draw blank, nor taste
the human 'satisfaction of his release from care—

x x x x x

this quarrel and dissatisfaction of man with Nature
springeth of a vision which beareth assurance
of the diviner principle implicit in Life'

etc

[The Testament of Beauty. p 9-11 by R. Bridges]

જેવી રીતે અને સખળ પડવી જોઈ એ તે વિવિધતાના કારણે ખીલવાને બદલે પથરાઈ-વિખરાઈ જાય છે.

પણ એ ઔણ વસ્તુ છે. કવિએ આવું તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક અને મુમુક્ષુ-ઓને માર્ગદર્શક અને સલામત થતું, પોતાને જે રફરી આવ્યું, જે દિશા-સૂચન થતું તે, સરસ રીતે ઝીલી લઈ આપણને તેના રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે, તે વાચકને આહ્વાદક, વિચારોત્તેજક અને સંતોષકારક થઈ પડશે, એ વિશે અમને સંદેહ નથી; અને એના અનુસંધાનમાં, એની સાથેજ અમે તત્ત્વજ્ઞાનરસિક વાચકબંધુને ઇંગ્લાંડના માણ રાજકવિ રૉબર્ટ ક્લિજસનું 'The Testament of Beauty' એ નામક મહાકાવ્ય વાંચવાની બલામણ કરીશું, એ બેની સરખામણી ઉચિત નથી. પણ બંનેમાં વસ્તુનું અને હેતુનું સામ્ય માણમ પડશે. ઉદાહરણાર્થ ઉપર નિર્દિષ્ટ શ્રદ્ધા પરત્વે તેમાંથી એક ઉતારો કરીશું.

'In truth "spiritual animal" wer a term for man nearer than "rational" to define his genus; Faith being the humanzier of his brutal passions, the clarifier of folly and medicine of care, the clue of reality, and the driving motiv of thatt self-knowledge which teacheth the ethic of life."

(The Testament of Beauty, p 179)

તત્ત્વચિંતનના વિષયમાં આપણું ઉપનિષદ સાહિત્ય અગ્રસ્થાન લે છે અને ખુશી થવા જેવું છે કે શ્રીયુત ન્દાનાલાલભાઈએ "ઉપનિષદ પંચક" એ નામથી ઇશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન અને મુંડક એ પાંચનું સમક્ષોક્તી ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. પરંતુ એ સૂત્રરૂપ લખાણ પથારી સમજાય તે સાર તે પર વિસ્તૃત વિવેચન-ભાષ્ય લખાવાની જરૂર રહે છે. તેનો સાર ભાગ, તેમાં પ્રતિષ્ઠાદિત થયેલા સિદ્ધાંતો, તેમાંનું રહસ્ય-એ સર્વનો રહસ્ય થાય તો જ સામાન્ય વાચક તે પ્રતિ આકર્ષાય; તેની જિજ્ઞાસાશક્તિ સંતોષાય.

મરાઠીમાં શ્રીયુત સદાશિવ શાસ્ત્રી બિડે એ "ઉપનિષદ રત્નપ્રકાશ" નામથી દશ મુખ્ય ઉપનિષદોના તરજુમો હમણાં મૂળ શ્રેણીક સંદિત, અન્યથ, અર્થ, ટીકા, માર્ગદર્શક વિવેચન, ઉપક્રમ અને ઉપગંદાર વગેરે આપીને પૂરો કર્યો છે. તે ધોરણે આપણે અહિં એ કાર્ય થવાની જરૂર છે; અને

એટલું ન જાની શકે તો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ૪૩૨ ઉપાડ ૨૬ થાય, એવું અમારું માનવું છે.

મન ૧૯૩૩મા લાડીના હાકાર સાહેબ સ્વર્ગસ્થ સુમિલનનો કવિના મંત્રદ એમના પન્થ મિત્ર શ્રીયુગ કાન્તે (મણિશક્ત ૨૮૧૭ બટે) “કના-પીનો કેકારવ” નો નામથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે એ પુસ્તક બહુ ખેચાણનારક નિરૂઝ્ય હતું માસિકોમા આવતી એમની મંત્રનો લોકપ્રિય થઈ પુષ્કળ વચાતી હતી અને શોભના માથેનું એમનું એકદમ એક ચર્ચારપત્ર વિષય બન્યો હતો એવામા એ રાજ્યની પણ સંસ્કારી કવિનું અકાલે અવગાન થતા, ગુજરાતી રસિક વાચકવર્ગને આઘાત પામ્યો હતો. એ ગિથિતિમા અનુત્તર પુસ્તકનું પ્રકાશન આદરણીય ઈ. ૧૩૩૫ અને તેનું મુદ્રણ દામ વળી એવું સારસ અને સફાર્થનું હતું, અને પુસ્તકનું પુસ્ક કેકારવના મોનેરી ચિત્રાગું એટલું આકર્ષક બન્યું હતું કે એમને વાચનનો આગ્રહ શોખ નહોતો કેવાઓ પણ તેનો સુદર દેખાવ નિદાગાને પોતાનું દિવનખાનું શોભાવતા તે મંત્રદી રાખનારે લનચાતા હતા એ પુસ્તકનું અર્પણ કા પન્થનાપીને મનોધન, મણિશક્તનું ગ્રંથેલું, આમજ ભાન અને ઉત્કટ લાગણી વ્યક્ત કરતું, ખાસ અપીન કરતું હતું, અને સૌ આંધના મુખમા

“ સુરતાની વાડીના મીઠા મોરના ।

ઉછળતા રા ઉરસામર ઉદાસ લે ।

નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન બ્યોત્તરિકા

નયને ઝગકે નમણું નિર્મલ દાસ લે ।

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરના । ”

એ પદ્યિઓ ગુજરાતી સંભળાતી હતી.

ત્યારબાદ “કેકારવ”ની ત્રણ આવૃત્તિઓ થવા પામી હતી એ કવિની બહોળા લોકપ્રિયતાનો તેમજ એમની કવિતાની મોટી માગણી આતુ રહેતી એનો અચૂક પુરાવો છે એવો કવિતા પુસ્તકનો સારો ઉપાડ બીજા થોડા જ ગુજરાતી કવિઓની કૃતિઓનો મળી આવશે

કેકારવના પ્રથમ પ્રકાશન વખતે કવિનું સઘળું લખાણ મેળવી શકાયું નહિ, અને કેટલીક હકીકત ખાસ કારણસર ખાળી રાખવામા આવી હતી વળી જનતાને બધી અને સાચી માહિતી ઉપનખ્ધ નહિ તેથી કનાપીને ઘણી વાર અન્યાય પણ થતો, ખસુસ કરીને શોભના માથેના મંથ પગલે

તે પછી એક જાનો વીતી ગયો છે અને કુખ વાતાવરણ તે દાણે ઉદ્ભવેલું તે પણ હવે શાન્ત પડી ગયું છે; એટલુંજ નહિ પણ કવિને યોગ્ય ન્યાય આપવાની વૃત્તિ માણસ પડે છે અને એ કવિનો વાચક અને અભ્યારી વગેરે પણ વધતો જાય છે. તેનું કારણ માત્ર એ છે કે એમના કવનમાં દર્દ તેમ સમ્યાદ છે; જેટલી સરલતા તેટલી સ્વાભાવિકતા છે; વિકારવશ ગ્રેમ નહિ પણ શુદ્ધ સ્નેહનું મંથન અને તેની સાથે જન્મતાં મનોભાવ અને લાગણીનું પૃથકકરણ દષ્ટિગોચર થાય છે. રાજવી જીવન હોવા છતાં તે સાદાકર્ણ્ય, હકીરી હાલતને પમંદ કરતું; જાણે કે કોઈ તત્વને પકડવા તલમરતું જેવામાં આવે છે અને રવર્ગરચના એક અંગત સ્નેહી મસ્તકવિએ યોગ્યજ વર્ણવ્યું છે કે કલાપી,

“રમરૂપ થઈને રેલતોરે સરવર સરિતા ભરે

એલાડંબરમાં એ વહી ઝરમર ખોલીડાં ઝરે;

“મ્હારો અવધૂત ન કલંક નજરે તરે એજ.”

અને એ વિચારભાવનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આપણને એમના ખીમ એક ગાદ પરિચયમાં આવેલા શ્રીયુત રૂપકંકરભાષ (સંચિત) ના કથનમાં થાય છે; તેઓ લખે છે:-

“કલાપીના આંતર મંરકાર સિવાય કલાપીની બ્યવહારિક સ્થિતિ કોઈ રીતે અસાધારણ ન હતી. છતાં પચ્ચીસ વર્ષની ઢુંકી વયમાં-અને તેમાં પણ બચપણમાં અને રાજાના અભ્યાસનાં સોળ સત્તર વર્ષ બાદ કરતાં, માત્ર સાત આઠ વર્ષમાં એમણે લગભગ પંદર હજાર પંકિત ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યની અને તે સિવાય મ્હોટા પ્રમાણમાં ગદ્ય-લેખો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના ગ્રેરે તેવા અને પ્રજ્ઞાંકના પરમ રહસ્યને રસિક અને આકર્ષક શૈલીથી બોધનારો લખ્યા, એ થોડા આશ્ચર્યની વાત નથી. પરંતુ એથી પણ વધુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે-આત્મનિરીક્ષણની એક પણ તક જવા ન દેતાં અને એ સત્ય ભાવનાઓનો સ્વાનુભવ કરતાં કરતાં છેવટ એવી સ્થિતિએ એ આવી પહોંચ્યા હતા કે, જે એઓ પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાને વધારે વખત રહ્યા હતા તો, એક અત્યુત્તમ દષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત દુનિયાને આપી જાત એમ હું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું. એમનું સાદુ જીવન મ્હારી દષ્ટિ આગળ તર્યો કરે છે.”

આ કવિતામાં એમનું પોતીકું કેટલું હતું, અને ખીમમાંથી કેટલું ઉતાર્યું હતું; અનુભવ, વાચન અને નિરીક્ષણથી શું શું પ્રાપ્ત કર્યું હતું,

એના નિર્ણયનું કાર્ય અમે વિવેચકપર છોડીશું; એમને એ કાર્યમાં એમના પત્રો-જેનો સંગ્રહ યદને એક પુસ્તકરૂપે-કલાપીની પત્રધારા-એ નામથી બહાર પડ્યો છે, તે બહુ મદદગાર થશે. અમે તો માનીએ છીએ કે કાંઈ દિવ્ય સંદેશો આપવાને કલાપીનો જન્મ થયો હતો અને તે કારણે ભક્ત જનોનાં ભજનોની પેઠે એમનાં કાવ્યો જનસમૂહમાં આનંદથી વંચાય છે અને ગવાય છે.

આ સંજોગમાં કેકારવની નવી આવૃત્તિ, સંશોધિત અને સંવર્દિત, મૂળ લખાણને ફરીવાર વાંચી તપાસી જઈ તથા સરખાવીને તેમજ કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ નવું સાહિત્ય ઉમેરીને સન ૧૯૩૧માં બહાર પડી છે, તે સાહિત્ય રસિકોના આદરપાત્ર થશે. કવિના પત્રો સાથે એમાંનાં કાવ્યો વાંચતાં વ્યારતાં તે સમજવામાં જેમ સુગમતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તે કવિજીવન પર પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

આ આવૃત્તિનું સંપાદનકાર્ય કલાપીના એક અનન્ય ઉપાસક, એમના જેવા મસ્ત અને ફકીરીની ફકની ધરનાર રસગ કવિ સાગરે કર્યું છે, એ સર્વથા ઉચિત થયું છે; અને એ રાજવી કવિને શાભે એવા પ્રકારની તેના પ્રકાશનની સર્વ વ્યવસ્થા થયેલી છે, એ ખુશી થવા જેવું છે. અમારી ખાતરી છે કે કલાપીનો વાચકવર્ગ મહારાજશ્રી સાગરનો, એમના આ પ્રેમભર્યા સેવા કાર્ય આટે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનશે.

એવું બીજું ઉત્તમ સંપાદન કાર્ય અખાકૃત કવિતાનું દી. આ. નર્મદા-શંકર દેવશંકર મહેતાના હસ્તે થયું છે. એક વેદાંતી કવિ તરીકે અખાનું સ્થાન ઉચું છે; એમની કવિતામાં વિષયની કઠિનતા હતી તેમાં તેની પ્રતોષા અશુદ્ધિ અને ફેરફાર દાખલ થવાથી તે કવિતા સમજવાનું કાર્ય બહુ અઘરું થઈ પડ્યું હતું. અમે માનીએ છીએ કે અસ્તુત પ્રકાશનથી અખાનો અભ્યાસ કરવાનું સુતરું થશે. અખાની પેઠે દી. આ. નર્મદાશંકરભાઈ વેદાન્તના પ્રખર અભ્યાસી છે; અને એમણે અખાકૃત કવિતાનું જે રીતે પિવેચન અને સમજુતી લખી રચવીકરણ કર્યું છે, તે વાચકને માર્ગદર્શક નિવડી, તેને એમાં ઉંડા ઉત્તરવાને આકર્ષશે. અખો જાતનો સોની હતો પણ વેદાન્તમાં એવો પારંગત થયો હતો કે વેદાન્તની અનેક શાખાઓ છે, તેમાં એ વિષયનું એનું નિરુપણ નોખીજ પદ્ધતિનું અને વિશિષ્ટતાવાળું

છે, જે ગુજરાત માટે ગૌરવભર્યું કહી શકાય. અમે ઇંગ્લિંડને જાણે કે ગુજરાત એ કવિને વધુ સમજતું, તેની કવિનાનો અભ્યાસ કરતું થાય.

નરસે મહેતાનો સમગ્ર કવિતાસંગ્રહ મેળવવા કરી તે લખાણ પ્રગટ કરી આપવાનો યશ ‘ગુજરાતી કાર્યાલય’ ને છે; અને એ જ કાર્યાલયે નરસેના જીવન અને કવન વિશે વધુ પ્રકાશ પાડતું એક નેદાર્ત્ત મેળાવે. નિયું ‘નરસિંહ મહેતા અને મીડો કવિ’ નામનું વર્ષ દરમિયાન બહાર પાડ્યું હતું. તેના સેષક જાણીતા જ્યોતિર્ભક્ત જગજીવન નરસેરામ બધેકા છે, જેઓએ થોડાક સમય પર ગુજરાતમાં જુદે જુદે રચના કરી આપણને શ્રીયુત્ત મેળાણી અને શ્રીયુત્ત રામચુરાની પેઠે સોઠમીનો મંમજાવીને આનંદ આપ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ એ ક્ષેત્રમાં એમનો જ્ઞાનભંડાર ‘વિરત્ત અને સમૃદ્ધ છે, એવી પ્રતીતિ કરાવી હતી.

કાઠિયાવાડના સાધુસંતો અને એકતારા વાળાઓની મંડળીના નિકટ સમાગમમાં આવીને એમણે કેટલુંક કંઠસ્થ ભજનસાહિત્ય એકઠું કર્યું છે; તેમાં મીડો ભક્તનાં પદો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; અને એ ભક્તની કેટલીક કવિતા નરસેના જીવનપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડે છે.

એમના તરફથી નમુનારૂપે આપણને તુટકુ તુટક કવિતા, પદો વગેરે તેને સાંકળનારી હકીકત સાથે મળતાં રહે છે; અને આશા પડે છે કે નરસે વિશે જે અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે, તેપર એથી કંઈ નવીન પ્રકાર પડશે.

પરંતુ તે વિશે કોઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય કે નિષ્કર્ષપર આવવા સાર તો આપણે એ સધળા વૃત્તાંત-પદો, કવિતા વગેરે-પૂરો છપાઈ જાય ત્યાંજથી થોભવું જોઈએ. એ વૃત્તાંતમાંના આંતરિક પ્રમાણો તેમ આસપાસના સંજોગો લક્ષમાં લેવાઈ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે પુરાવો કેટલો અંધ મેરતો છે, એટલુંજ નહિ પણ નરસેનાં ‘અસિદ્ધ લખાણ-તેમાંના વિચાર અને સિદ્ધાંતની-સાથે કેટલું અંશે તેનો મેળ બેસે છે, એ સધળા સુદ્ધ જ્ઞા તપાસ્યા વિચાર્યા પછીજ, એમાં કેટલું તથ્ય છે, માંજ થાય એવું છે, એ કહી શકાય.

જતા શ્રીયુત્ત બધેકાનો પ્રયાસ આવશ્યક અને ઉત્તેજનપાત્ર છે, એ વિશે સૌ મંમત થશે.

એ સાહિત્ય સંશોધનના સંબંધમાં શ્રીયુત્ત દુર્ગાચંદર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ

એમના 'પુરાણ વિવેચન' પુસ્તકમાં આપણા સાહિત્ય અને પુરાણ ગ્રંથોમાંથી અન્વેષણ કરી જે ઐતિહાસિક તારતમ્ય તારવી કાઢ્યું છે, એ પદ્ધતિ અનુકરણીય જણાશે.

૧. આપણે ઉપર સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અન્વેષણની અગત્ય વિચારી તેમ જાણામાં શબ્દની ચોક્કસાઈ, નિયમિતતા અને શુદ્ધિ આવશ્યક છે. તેના વડે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોણી કઢાય છે અને ભાષાવિકાસના નિયમો તારવવાનું શુભમ બને છે, તથા ભાષામાં નવા નવા શબ્દો થોડા, દાખલ કરીને તેનો શબ્દભંડાર સમૃદ્ધ કરવા સતત પ્રયત્ન થતો રહેવો જોઈએ છીએ.

ગુજરાતી લખાણમાં જોડણીની અરાજકતા વ્યાપી રહેતી છે તે પર કોઈ રીતે અંકુશ મુકાવાની, તેના નિવારણ અને નિયમન માટે કાંઈ બ્યવસ્થા થવાની જરૂર સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠે 'સાંધ' જોડણી કોશ' બહાર પાડી લેખકને અને વિદ્યાર્થીને ઘણી સરળતા કરી આપી છે.

ગુજરાતી વાચનમૂળા પ્રથમ રચતી વખતે હોપ સાહેબને આ જોડણીને પ્રશ્ન નાડ્યો હતો અને તેનો ઉકેલ, એમણે એક જોડણીકોશ (સિખિત) તૈયાર કરીને આપ્યો હતો.

તે પછી જોડણીને નિયમિત અને પદ્ધતિસર કરવા માટે વારંવાર પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે પણ તેનું કશું સતોષકારક પરિણામ આવેલું જણાયું નથી. ઉપરોક્ત એ પ્રશ્ન વધારે ગુંચવાઈ પડ્યો છે અને કશા ધોરણ કે નિયમ વિના જેને જેમ ફાવે તેમ મનસ્વી રીતે લખનારા ઘણા મળી આવે છે; એટલું જ નહિ પણ એ ખોટી અને અસાસ્ત્રીય જોડણી પ્રયાનું સમર્થન કરનારા પણ વિરલા પડેલા છે.

સોસાઈટીના શબ્દકોશના મપાદન કરતાં શ્રીયુત મહિલાલ છબારામ બદ એ કામ એમના હાથપર હવે તે વખતે તેઓ જોડણીકોશ રચવિત કરવાનું ઘણી વાર કહેતા, એવા આગવધી કે બધા શબ્દની જોડણી વિશે વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય ત્યા ખરી અને ચોક્કસ જોડણી થી છે, એ તે જોડણી કોશમાંથી પુરત જોઈ લેવાય, અને ઉદાહરણ તરીકે તેઓ તેમનો દાખલો આપતા કે તેમને કોઈ શબ્દની જોડણી વિશે મશય પડે તો પાધરાજ તેઓ

મનઃસુખરામનું લખાણ જોઈ જતા અને તેમાં એ શબ્દની જોડણી જે રીતે લખી હોય તેને પોતે અનુસરતા.

મહાત્મા ગાંધીજીને ધણા (visionary) સ્વપ્નસેવી કહે છે, પણ તેઓ કેવા વ્યવહારદર્શી છે તેનું દર્શાવ આ જોડણી દોશ રજૂ કરે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, એમની પ્રેરણાથી આ જોડણીકાશનું કાર્ય ઉપાડી લઈને, જોડણીપ્રશ્નને વ્યવહાર અને સરળ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખચિત અભિનંદનીય છે અને આપણે સૌએ મતમતાંતરે આજીવે રાખી, એના જોડણીનિયમોને અનુસરવું ધટે છે.

કોશના વિષયમાં આપણે આદિ હમણાં હમણાં ઠીક પ્રગતિ થઈ રહી છે. પૌરાણિક કથાકોષ પૂરો થયો છે; અને લાખા સમય સુધી તે એક ઉપયોગી રેકર્ડ્સ પુસ્તક થઈ પડશે. સાહિત્યના અભ્યાસી માટે તે ઓછું મૂલ્યવાન નથી. થોડાક સમય પર મરાઠીમાં ચિત્રાવશારૂરી રચિત પ્રાચીન ચરિત્ર કોષ બહાર પડ્યો છે; એની પ્રત વહેલી પ્રાપ્ત થઈ હોત તો, પૂર્તિ-રૂપે કેટલીક વધુ હકીકત એમાં ઉમેરી શકાત.

શ્રીયુત વિશ્વનાથ મગનલાલ સંપાદિત પારિભાષિક કોષ પણ અભ્યાસી અને લેખકને સહાયક થઈ પડે એવી તેની યોજના છે. . .

જે કાંઈ ઉણપ રહે છે તે હવે શબ્દાર્થ બેઢ (synonyms) ને રૂઢિ પ્રયોગ (idioms) કોષની છે. સ્વ. લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવશ્વંભદ્રાસ પારખને શબ્દાર્થ બેઢ અને રૂઢિ પ્રયોગ કોષ, ભોળીલાલ બીખાભાઈ રચિત ઉપશબ્દ છે; પણ તે રચાયે ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં છે અને તે કાર્ય નવેસર થવાને સમય આવી પહોંચ્યો છે.

પણ આ સઘળા કોશના પ્રકાશનોમાં-ધ્યાન ખેંચે એવું પુસ્તક શ્રી સમાજ શાસન શબ્દકોષપત્ર છે. આવાં વિચારણ અને ખર્ચાળ કાર્યો રાજપા-શ્ય વિના કદિ થઈ શકે નહિ.

* સરખાવો, Mr. Gandhi, an idealist, is also an arch-realist; for he has had the genius to bring the idealism of the cross down to earth—and to discern that it is not a thing of creeds and ecclesiastics but a working programme for the reform of concrete problems in a world of blatant realism.

"The Cross moves East" by Hoyland p. 155.

શ્રીમત મહારાજ સાહેબનો માતૃભાષા માટેનો પ્રેમ અને હિન્દ માટે એક ભાષા ચવાની લાગણી અને મમત્વ જાણીતા છે, અને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપણને આ પ્રસિદ્ધિમાં થાય છે.

ઇંગ્રેજ શબ્દને યથાને સમાન ગુજરાતી શબ્દોજ વાપરવા અને તે શબ્દો અને તેટલા શુદ્ધ અને ચોક્કસ પર્યાયરૂપ યોજવા તેઓથી ખાસ આગ્રહ ધરાવે છે. તેથી વડોદરા રાજ્યના નિબંધના નિયમોમાં આપુ વપગશમાં આવેલા ઇંગ્રેજ શબ્દોને સ્થાને યોજેલા સમાન ગુજરાતી શબ્દોજ મળી આવશે.

આ કાર્ય કંઇક પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રિય થાય એ હેતુથી જુદી જુદી દેશી ભાષાઓમાંથી ઇંગ્રેજના સમાન શબ્દો શોધી કાઢી, તેના સંગ્રહ કરવાને એમણે આજ્ઞા આપી, તે કાર્ય આજ એક ખામ કમિટી નીમી હતી, અને તે કમિટીએ હાલ પ્રસ્તુત કેશ બહાર પાડ્યો છે, એ કેશમાં ઇંગ્રેજ શબ્દ, હાલ વપરાતા શબ્દો અને તેના માટે સૂચવાયલા નવીન શબ્દો આપ્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ તે જ શબ્દોને મળતા ઇંગ્રેજ, ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ, ફારસી, હિંદી અને બંગાળી એ ભાષાના સમશબ્દો કેલ્પમ વાર એકસાથે ગોટવીને દર્શાવ્યા છે, અને તેમાંથી સાગ શબ્દો પસંદ કરીને ભવિષ્યમાં એક સુધાગ્રંથી આવૃત્તિ કાઢવાને પ્રયોજક કમિટીની ધારણા છે.

આ કાર્યમાં પ્રશસ્ય હેતુ તો સમગ્ર દેશ માટે એક હિંદી ભાષા યોજવાનો છે. તે દિશામાં આ શુભ પ્રયાસ છે અને જતે દિવસે એ પ્રયાસનું ફળ મુદર નિપજશે. શ્રીમત મહારાજ સાહેબના અનેકવિધ વિદ્યા-વૃદ્ધિના કાર્યોમાં આ પ્રેમ પણ દેશને એમરકર થઇ પડશે એવી અમને અશ્વા છે.

વિજ્ઞાનના પુસ્તકો આપણે અહિં સ્વતઃ અને નનીન કચ્છિત્ જોવામાં આવે છે. ઘણાખરા અનુવાદ ગ્રંથો હોય છે અને તે તીરમ થઇ પડે છે, પણ વર્ષ દરમિયાન સામાન્ય વાચકને પણ રસપાત્રક જણાય એવા એ પુસ્તકો જોવાયા છે, એક ત્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેગસરી રચિત બૂસ્તરવિદ્યા-પૂર્વાર્ધ-અને ત્રીયુત બોગીનાન પ્રેમવાચ પટવાનુ આકાશ દર્શન. એ અને પુસ્તકો એ વિષયમાં નિષ્ણાતના હાથે લખાયતા છે ત્રીયુત દેરામરીએ ઇંગ્લાન્ડમાં બૂસ્તરવિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને બૂસ્તરવિદ્યા મકગાની દેતોશિપની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી; અને ઈંગ્લાન્ડથી પાછા ફર્યા બાદ 'વમન્ત' મ મિ-કમાં એજ વિષય પર એક લેખમાંના આપવાનું એમણે તર દર્શવડુ, પણ

તે આધર્મ રહેલું કાર્ય લાંબે ગાળે આ પ્રમાણે પુસ્તકરૂપે આપણને મળે છે, એ ખરેખર આનંદ પામવા જેવું છે. એ વિષે અમે કાંઈ ન કહેતાં, વાચક-બંધુને તે પુસ્તક જોવાની લક્ષામણ કરીશું.

શ્રીપુત પટવાનું ‘આકાશ દર્શન’ પણ દીર્ઘ કાળના અભ્યાસ અને અધ્યયનનું પરિપક્વ ફળ છે. ન્યુ લાઈસ્ટ્રિક્સના હેડમાસ્ટર મી. ભરડા પાસેથી એ વિષયમાં પ્રેરણા પામ્યા પછી, તેઓ એ વિષયનું સતત નિરીક્ષણ કરતા રહ્યા છે; અને તેમાં એમનું ગણિતનું ગાન બહુ સદાયક થઈ પડ્યું છે. જે કાંઈએ એમને આ વિષયપર વ્યાખ્યાન આપનાં સાંભળ્યા હશે તેઓ કહેશે કે આ દેખાતા શુષ્ક વિષયને એઓ એટલે સુધી જનપ્રિય બનાવી દે છે, કે કલાક કયાં ચાલ્યો જાય છે, તે જણાવું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેમાંથી ઘણું નવું અને વધુ જાણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ખગોળપર આવું સારું લખાયેલું પુસ્તક અમારા જોવામાં આ પહેલું આવે છે અને વાચકબંધુને તેની લક્ષામણ કરતાં અમને ખાસ આનંદ થાય છે.

સન ૧૯૩૧ માં વસનંત માધવજી વ્યાખ્યાનો “પદ્મચંદ્રનાની ઐતિહાસિક આલોચના” એ વિષયપર દી. બા. કેશવસાલભાઈએ મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી આખ્યાં હતી અને એનો થોડોક સાર મુંબઈના મુખ્ય પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક “ગુજરાતી” માં છપાયો હતો. એ વ્યાખ્યાનો ચાલુ વર્ષમાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થનાર છે; એટલે તે વિષે અમે હાલ તુરત કાંઈ નહિ કહીએ; પરંતુ એ વ્યાખ્યાનો દશમા સૈકા સુધી આવીને અટકે છે અને તેમાં ગુજરાતી પદ્મચંદ્રના અને તેના વિધિવિધ પ્રકારનો પૂરો સમાવેશ થતો નથી. એ વિષયપર સન ૧૯૦૭માં એમણે ‘પદ્મચંદ્રનાના પ્રકાર’ એ શીર્ષકથી બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં નિબંધ રજૂ કર્યો હતો અને છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ‘વનવેલી’ નામક નવીન પદ્મચંદ્રનાનો પ્રયોગ વાંચી સંભળાવ્યો હતો, એટલે એ વિષયનો એમનો અભ્યાસ અને ચિંતન જેમ લાંબા કાળનું તેમ લુંડું અને ઝીણું છે અને તેનો લાભ આપણને કાંઈ રીતે મળે, એવી યોજના થાય એ આવશ્યક છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સોસાયટી અઓશ્રીને એ અધુરો વિષય ગુજરાતી પદ્મચંદ્રનાના પ્રકાર વિષે પૂરો કરવા યુનિવર્સિટીની પેઠે, વ્યાખ્યાનો આપવાનું નિમંત્રણ કરે.

છેવટે “અલ્લદેશનો પ્રવાસ” એ નામનું કાકાસાહેબ કાલેલકર રચિત પુસ્તક પ્રતિ અમે વાચકબંધુનું ધ્યાન દોરીશું. ભારતવર્ષની પુણ્ય ભૂમિમાં

કુદરતના સૌન્દર્યલક્ષી, પવિત્ર અને રમણીય તેમજ ઐતિહાસિક સ્થાનો થોડાં નથી; અને એવા પવિત્ર યાત્રાનાં ધામો એવી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે હજારો સ્ત્રી પુરુષો દર વર્ષે હિન્દને ચારે ખુણે તેના દર્શનાર્થે ફરી વળે છે, અને જીવનને કૃતકૃતાર્થ થયેલું સમજે છે. તેમ છતાં આપણું પ્રવાસસાહિત્ય અત્યંત ઓછું છે, એમ સમજેદ સ્વીકારવું પડશે.

કાકાસાહેબે અગાઉ આપણને હિમાચ્છાદિત હંચા ગિરિશૃંગોનો ભારતભૂમિના એ અલૌકિક અને પવિત્ર ધામ હિમાલય પ્રદેશનો પરિચય કરાવ્યો હતો. આ વખતે તેઓ આપણને, જહાદેશમા ફેરવે છે; અને હિન્દની નજદિકે છતાં આપણાથી એ પ્રજા આચારવિચારમા અને રિતરિવાજમા કેવી જુદી પડી ગય છે, તે એમણે બહુ રસિક રીતે બતાવ્યું છે; તેમા એ ભોક્ત્રી શિક્ષણપદ્ધતિનું વર્ણન આપણને વિચારવા યોગ્ય જણાશે અને આધુનિક કેળવણી પદ્ધતિ પુષ્કળ ખર્ચાળ થઈ પડી છે, તેમા કેવી રીતે કાપકપ કરી શકાય અને તેમાં સુધારો કરી શકાય એ વિશે એમાથી કેટલુંક જણવા વિચારવા જેવું મળી આવશે.

તેઓ જણાવે છે, “આપણે અહીં જેમ જાણણનો દીકરો અમુક ઉમરનો થયો એટલે જનોઈ લઈને દિન બને છે તેમ જહાદેશનો બૌદ્ધ બાળક સંસ્કાર લઈ પ્રથમ પુગી એટલે મંન્યાસી થાય છે. આપણે ત્યાં જેમ છોકરાને પરણાવી દેવાની પોતાની ફરજ છે એમ માન્યાપ મમજે છે તેમ બૌદ્ધ સામાજિક આદર્શ નક્કી કરે છે કે દીકરાને નિર્વાણનો એટલે કે ત્યાગવૈરાગ્યનો રસ્તો બતાવવો એ માબાપની મુખ્ય ફરજ છે. છોકરો પુગી થઈને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. પછી એને મોક્ષધર્મ પર થઈ દંડ થાય તો એ કાયમનો પુગી થઈ જાય છે; નહિ તો સ્વેચ્છાથી એ ગૃહસ્થધર્મ સ્વીકારે છે. પરણાવવાની જવાબદારી માબાપની નથી. માથાપે તો ધર્મનો ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ દીકરાને બતાવી દીધો. આપણે ત્યાંનો સામાજિક આદર્શ જુદો છે. મતાનુગતિક ગૃહસ્થધર્મમા દીકરાએને દાખલ કરવાની ફરજ માબાપની ગણાય છે એનો ઈનકાર કરી નૈષ્ઠિક જહાદેશ્ય લેવું અથવા ગૃહસ્થધર્મમાથી બહાર નીકળી મંન્યામ લેવો એ તે તે વ્યક્તિના મંકરૂપ અને પુરુષાર્થપર હોવામા આવે છે. આશ્રમાદ્યાશ્રમં ગચ્છેન્-જેવો અધિકાર તેવું સ્થાન માણુમ લેજો. અધિકાર વગર મંન્યાસની દીક્ષા આપવી એનો

અધ્યાત્મને નોતરવા જેવું છે. એકવાર પગલું ભર્યા પછી પાછા ફરવાનું નહિ. એમાં ચારિત્ર્યવાન છે. ભલે ધીમે ચાલે, પણ પાછી પાની ન ઠરે. અસંખ્ય લોકો જે રસ્તે નથી જઈ શકતા તે રસ્તાની દીક્ષા આપવી એમાં યથાર્થતા કેટલી? બંને દષ્ટિનો અંતિમ ઉદ્દેશ એક જ છે. બંનેમાં વળૂદ છે છતાં કેટલો મોટો ભેદ !”†

હીરાલાલ ત્રિ. પાદેખ.

† અક્ષરેશનો પ્રવાસ-૫૮, ૫૯, ૬૦.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૧)

ઈતિહાસ

પુસ્તકનું નામ.	લેખક વા પ્રકાશક.	કિંમત.
અયોધ્યા ઓહિયા ધન્વિરાને પત્રો	જગનલાલ નયુભાઈ ભેધી (પાંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ) ઈન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિલાલ દાકર	૦—૩—૦ ૦—૮—૦
કાન્તિકારકોનો અપ્રકાશિત રાજ- નૈતિક ઇતિહાસ, ભા. ૨ ભે ગુજરાતના ઇતિહાસની મિજલસો ગેટ વે ઓફ ઇન્ડિયા ઇત.ભાગ, ૨	ટી. જી. યામિક	૧—૦—૦
જવાહરલાલ નેહરૂના પત્રો જેતસુપુર પહેલો જ્યોત્ અને વાણ્યોદ્ધ પ્રધાન પુરાણ વિવેચન બંગાળનો બળવો, ખંડ ૧, ૨ (આ. ૨જી)	જી. સી. ચૌધરી મી. સી. એન. વઝીર મોહનલાલ મોરારજી મહેતા રત્નમણિરાવ બીમરાવ જીવણલાલ હરિપ્રસાદ દીવાન દુર્ગાશંકર કેવળરામ ચાસ્લી જીપેન્દ્રનાથ દત્ત	૧—૪—૦ ૦—૭—૦ ૦—૭—૦ ૦—૮—૦ ૦—૨—૦ ૦—૨—૦ ૧—૦—૦ ૧—૮—૦
લોહીની ધમારત વિપ્લવની વાતો શુદ્ધ કે અશુદ્ધ અને મેમણ તવા- રીખ, ભા. ૧	ગ્રે. ચંદ્રલાલ જોહરી ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા સાલેમદમદ હાજી હાસન	૨—૦—૦ ૦—૩—૦ ૦—૪—૦
સગગતું આયર્લેન્ડ !સપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ, ભા. ૩ ભે	ઝવેરચંદ મેઘાણી મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે	૦—૮—૦ ૨—૮—૦

રાજકીરણ

ધન્ડિયન રાઉન્ડ ટેબલ મેન્ફેસ્ટ	સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ધન્ડિયા	...
કાયદાની આંધી	ધન્નાવજય દેસાઈ	૦—૪—૬
ગાંધીજીનું આખરી ચુદ્ધ, ભા. ૨	સોરાષ્ટ્ર પ્રેસ-રાણપુર	૦—૧૦—૦
ખાપુની કૂચ	નટવરલાલ દવે	૦—૫—૦
બંગાળા બેદાલ	ગોપાલદાસ શ્રાવણ પટેલ	૦—૭—૦
રાજસ્થાની જૂતાવગ	શુભવંતરાય આચાર્ય	૧—૦—૦
લાલ રોષી	મોહનલાલ મગનલાલ બટ	૦—૩—૦
લૂંટાણું હિંદ	જેહાલાલ શવજીલાલ ગાંધી	૦—૩—૦

જીવનચરિત્ર

આપણા દેશના મહાન પુરુષોની ઐતિહાસિક વાતો (સચિત્ર) ધર્મ અને ગાંધી શ્રી ઉપાસની જીવનકથા કોટડીનો બાણ	દિવાળીબાઈ રોકોડ કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ રા. સા. મગનલાલ દલપતરામ અખખર બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ ગોકુલદાસ કુબેરદાસ મહેતા જૈન સસ્તી વાચનમાળા પાલીતાણા રમણલાલ દેવશંકર ભટ્ટ નટવરલાલ માણેકલાલ દવે પોપટલાલ ધારશી ઠક્કર મુલચંદ તુલસીદાસ તેલીવાળા અને પ્રો. જોડાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ કલ્લભાઈ કોહારી અને જવેરચંદ મેઘાણી શ્રી જૈન આત્માનંદ સમા- ભાવનગર કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે બેચરદાસ દોશી દયારાજર ભાઈશંકર શુક્લ એફ. એમ. સેયદ છોટલાઈ નારણજી ભોશી 'શિષ્ય' પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ નવયુગ પુસ્તક ભંડાર- અમદાવાદ એસ. એસ. મહેતા દશરથલાલ જગન્નાથ રાવળ	૦-૪-૦ ૧-૪-૦ ૨-૮-૦ ૨-૦-૦ ૧-૮-૦ ૦-૫-૦ ૧-૮-૦ ૧-૪-૦ ૦-૫-૦ ૧-૪-૦ ૨-૦-૦ ૦-૪-૦ ૨-૮-૦ ૦-૪-૦ ૦-૮-૦ ૧-૮-૦ ૦-૬-૦ ૦-૫-૦ ૦-૬-૦ ... ૦-૨-૬ ૨-૦-૦ ૦-૪-૦
વનરપતીશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ પંડિત જવાહરલાલ જૈનોનાં પ્રભાવિક પુરુષો તારણદાર ત્યાગની પ્રતિમા ત્રિકમ ચરિત્ર દયારામભાઈનું આન્તરજીવન અથવા દિવ્ય અક્ષરદેહ નરવીર લાલાજી (આ. ૨૭) શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર ભગતસિંહ કાણુ ? ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો ભાઈલાલ બાપસનાં ઝંરમરણો મુહમ્મદઅલી પંડિત મોતીલાલ નેહરુ યોગિની મૈયા (મૈંદમ બેઈવંટસ્કી) સર રમણભાઈ વીરાગનાઓની વીરદાક ચહીંગોની સૃષ્ટિ સ્વરાજ સેવકો		

કવિતા

અખાદ્ય કાવ્યો, ભા. ૧	દી. જા. નર્મદાચંદર દેવચંદર મણિતા	૧—૦—૦
અજન્તાનો યાત્રી	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૮—૦
અમૃત ચિતામણિ	અમથાલાલ મયારામ પંડ્યા અને મણિલાલ મયારામ પંડ્યા	...
અવધૂતી આનંદ આરમ્ભચિત્રન ઉપપ્રાર્થના	અમૃતલાલ નાયાભાઈ મોદી	૧—૦—૦
કલાપીનો કેકારવ	" " " " "સાગર"	૦—૧—૬ ૦—૧—૬ ૫—૦—૦
કચ્છી કાવ્યકુંજ	મૂળજી લક્ષ્મીદાસ મંપટ	૦—૮—૦
કબીર	માધવ ભટ્ટા	૦—૩—૬
કાવ્ય કલોલ	સાંકળેશ્વર દરગોવિંદ દિવેદી	૨—૮—૦
કાંધેનો લાડકવાયો અને ખીન ગીતો	અવેરચંદ મેધાળી	૦—૬—૦
ગુણસુન્દરીના રાસ	સૌ. જયમનગૌરી વ્યોમેશચંદ્ર અને પાઠકજી	૦—૪—૦
ગંગા લક્ષ્મી (સમશ્લોકી)	સૌ. ચન્દ્રિકા મોહનલાલ દવે	૦—૬—૦
મંથચિતામણિ. ભા. ૧	કાશીરામ ભાઈચંદર ઝોઝા	૦—૬—૦
ચિદાનંદકૃત સવૈયા	છમનલાલ બેચરદાસ	૧—૮—૦
જળમંદિર પાવાપુરી દર્શનિકા દામ્પત્ય સ્તોત્રો	જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર	...
ધર્મધર્તિંગ કાવ્યમાલા નવરાસિકા	ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	૦—૨—૦
નીતિશતક	અરેશ્વરે દુરામજી અખરદાર	૩—૦—૦
પ્રાચીન કાવ્યમુદ્રા, ભા. ૩ જે	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧—૮—૦
" " ભા. ૪ થો	બ્રહ્મપિંહરેરામ સુરરામ પંડિત	...
" " ભા. ૫ મો	ધન્વકુમાર ચંકરલાલ શહેરા-વાળા	૦—૪—૬
પુષ્પઆણુ વિલાસ	મહંત મનસુખનાથજી સુંદર-નાથજી	...
	છમનલાલ વિહારામ રાવળ	૦—૧૨—૦
	" " "	૧—૦—૦
	" " "	૦—૮—૦
	" " "પુઝરીક"	...

પ્રેમભક્તિ ભજનાવલિ	ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧-૮-૦
પોદામણાં	ચન્દ્રકાન્ત મંગળજી ઓઝા	૦-૨-૦
ફૂલવાડી	વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત	૦-૧૨-૦
બાલ-રામાયણ	કુલચંદ્ર ઝવેરચંદ શાહ	૦-૨-૦
ભાગવત ધર્મ (આ. ૩૭)	માણેકલાલ પુરવોત્તમદાસ મુખી	૦-૮-૦
યુગ-ધર્મ-ગીતો	નવદુર્ગા ચરખા સંઘ-મુંબાઇ	...
રણ રસિયાના રાસ	મૂળજીભાઈ પીતાંબરદાસ શાહ	૦-૬-૦
રાસચુંજ	ન્દાનાલાલ દલપતરામ પટેલ	૦-૬-૦
રાસરમણા	શાન્તિકુમાર પંડ્યા	૦-૧૧-૦
રાસ માલિકા	એચ. ડી. પટેલ	૦-૧-૦
રાસ બત્રીશી	સૌ. દીપકબા દેસાઈ	૦-૬-૦
વિશ્વ શાંતિ	ભિમારાંકર જેઠાલાલ જોષી	૦-૨-૦
સહકારી ઠાવ્યો	કે. પી. મહેતા	૦-૫-૦
સ્વરાજ્યનાં ગીતો	કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા	૦-૧૦-૦
સંતસમાજ-ભજનાવળી	કે. એમ. દુધવાળા	૧-૮-૦

નવલકથા

અકબર-ખીરખાનની વિનોદી વાર્તાઓ (આ. ૨૭)	પી. આર. સહા	૨-૪-૦
અઠંગ ઉદાયખીર અથવા ચાલાક ચોર	સુનીલાલ મગનલાલ	૦-૧૨-૦
અહબૂત ડિટેક્ટીવ	ચંદુલાલ જેઠાલાલ બ્યાસ	૦-૮-૦
અમરેશરી કેટારી	છગનલાલ અમયારામ બ્રહ્મભટ્ટ	...
આવું કેમ સુઝ્યું ? (આ. ૨૭)	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૦-૬-૦
આશાની ઇમારત	ચાપરી વિ હિરેશી	૦-૧૨-૦
આદુતિ	મકનદાસ મહેતા	૦-૮-૦
ધર્મ્યાની આગ	' પીયુષ '	૧-૦-૦
ધનિદરા અને ખીજ વાર્તાઓ	રંગીવદાસ લક્ષ્મીદાસ સુતરીઆ	૨-૦-૦
હિમલાયેવી	હિમતલાલ સુનીલાલ સાહ	૧-૮-૦
એક થોડાની આત્મકથા	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	...
ઓલિયાની આરસી	' અગ્નિકુમાર '	૦-૧૨-૦
કન્હમા કાન્તિ	ગુણવંતરાય પોપટભાઈ આચાર્ય	૧-૪-૦
કીર્તિશાળી-કોચર	' સુરીલ '	૦-૧૨-૦
કુરખાનીની કથાઓ (નવી આવૃત્તિ)	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦-૬-૦
કુલીન વિધવા	રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ	૦-૬-૦
ગાંધીયુગની વાર્તાઓ	ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા	૦-૧૨-૦
ચિતાના અંગારા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૦-૪-૦
જમનતની સાદસ કથાઓ	એન. આઈ. પટેલ	૨-૮-૦
જય ગુજરાત કિંવા અલિનવ સિદ્ધરાજ	ધનસંકર હીરાચંકર ત્રિપાઠી	૧-૮-૦
જીવાનોના જંગ-પ્રથમ ખંડ	માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ	૧-૦-૦
જ્યેષ્ઠ અને જવાળા; પ્રથમ દર્શન	સુનીલાલ વર્ધમાવ સાહ	૦-૬-૦
કાકટર કે ડાકુ	કેસનજી મણિભાઈ	૦-૧૨-૦
કેડનું કોઈ ધણી નથી	' મશાલચી '	૦-૧-૬
તિલોત્તમા	અંબાલાલ પુરાણી	૦-૮-૦
તૂટેલાં બંધન (આ. ૨૭)	' પીયુષ '	૦-૮-૦
કિરેકુની વાતો (" ")	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૧-૪-૦
ધુમ્રશિખા	રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ	૧-૪-૦
ધુધવાતો અગ્નિ યાને અંત્યજનો આર્તનાદ	મગનલાલ ચંકરલાલ મોદી	૧-૮-૦
પડછાયા	' ધૂમકેતુ '	૦-૮-૦
પરજ્યાનું પાનેતર	મગનલાલ જેઠીશનદાસ ગજગર	૦-૪-૦

પલટાતું કિરમત	દીનશા નસરવાનજી દસ્તુર	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી	રામનારાયણ ના. પાઠક	૧-૦-૦
પરિણીતા (શરદ આશુકૃત)	નગીનદાસ પારેખ	૦-૮-૦
પીકેટીંગનો પ્રભાવ	લલ્લુભાઈ શીખભાઈ દેસાઈ	૦-૬-૦
પુરસ્કાર અને ખીજ વાતો	દશરથલાલ જગજાય રાવલ	૦-૬-૦
પ્રેમથીલા	ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયમુરા	૧-૪-૦
કુતકાર	સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૦-૪-૦
ખજુલા ભાષી	હિમતલાલ સુનીલાલ શાહ	૧-૮-૦
માલિકા	અંજુ ક. વર્ધી	...
મુંબાઈનું રાત્રિ-રહસ્ય! (આ. ૨જ)	'ગુપ્તકુત'	૧-૮-૦
મુખાઈનો ભયંકર ભોપાળા અથવા	સાકરશાહ મગનલાલ કાપડિયા	૨-૮-૦
મોટાની મોટી પોલ		
મોગજ દરખાસ્તના બેઠબરો	'દ્વિજકુમાર'	૧-૪-૦
મોતની ખીજ	ચંદ્રકાન્ત	૦-૮-૦
રજની (બંકીમચંદ્ર કૃત)	મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા અને	૧-૦-૦
	ભગવાનલાલ ગિરિનશંકર ભટ્ટ	
રાતો ગુલાબ, ભા. ૧	બી. એન. કાખરાજી	૬-૦-૦
" " ભા. ૨		૬-૦-૦
લક્ષ્મીની સારી અને ખીજ વાર્તાઓ	જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	...
લાખ રૂપિયા અથવા લોભનું પરિણામ	રતનશા ફરામજી આચાર્ય	૧-૦-૦
લાડશેલો	અંબેલાલ સવરામભાઈ દેસાઈ	૦-૮-૦
વાનરસેનાની વાતો	કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૦-૧૨-૦
વિનાદવિહાર	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૨-૮-૦
વિપવૃક્ષ	દ્વિરલાલ વીમાવાળા	૧-૮-૦
વીરાગનાની વાતો	તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી	૨-૮-૦
વીસમી સદીની વસંતસેના	દક્કર નારાયણ વિસનજી	૩-૮-૦
પ્રથમ ખંડ : પૂર્વાર્ધ-હિત્તરાધ		
શીરીનની કઠાણી અથવા અંજીર	દાદી એ. તારાપોરવાલા	૫-૦-૦
બાગની કતલ		
શીખ સંતનત યાને હિંદુત્વરક્ષક	ચતુરકાર જી. સરદાર	૦-૧૨-૦
શ્રી શ્રીતાલ્લાસ	સિવપ્રસાદ ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
સમાજનો સડો, ભા ૧ (સચિત્ર)	અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી	૧-૮-૦
" " ભા. ૨ "		૧-૮-૦
સમાજ સેવિકા	મળલાલ જાદવજી દક્કર	૨-૦-૦
સતિ સુલક્ષણા	ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા	૦-૮-૦
સ્નેહ ચત્ર	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
સ્નેહ અંધન	કાતિલાલ રણછોડદાસ શાહ	૧-૦-૦
સ્નેહ લક્ષ્મી	કેશવ હ. શેઠ	૩-૦-૦
સોરઠી ગીત કયાઓ, ગ્રમખુ" પહેલું	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧-૦-૦

સૌરાષ્ટ્રનાં વીરશ્રી યાને સોરઠી ખડગ	હીરાલાલ લલ્લુરામ દવે	૨—૦—૦
મંભાર વિષય	કેશવ દ. શેઠ	૧—૮—૦
મંભાર લીલા	મદુભાઈ દ. કાંટાવાળા	૩—૦—૦
દાસ્યધાન	દયાશંકર ભ. વ્યામ	૧—૮—૦
દાસ્ય વિદાર	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૩—૦—૦
દિદુ સંસ્કૃતિ	એન. પી. સાંઝાણી	૨—૦—૦
દામાશીલ મુંદરી	પ્રામશ દયાળશ જોશી	૧—૪—૦

સામાન્ય જ્ઞાન અને નીતિ

અસ્પૃશ્ય નિર્ણય	ગોવિંદભાઈ પુરયાલભાઈ ચાવડા	૦—૦—૬
આય—ધર્મનીતિ અને આજ્ઞાકય નીતિસાર	સરજી સાદિલવર્ધક કાર્યાલય	૦—૫—૦
જીવનનું રહસ્ય (ટૉલસ્ટોય)	યશવંત એમ. દેસાઈ	૦—૮—૦
જેન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર	સુખલાલ સંઘવી અને જ્યેષ્ઠ-દાસ દોશી	૦—૫—૦
ક્રૌંપદીનાં ચીર	દેસાઈ વાલશ જોવિંદશ	૦—૩—૬
કંપતીશાસ્ત્ર, ભા. ૧ (સચિત્ર)	દકકુર નારાયણ વિસનજી	૨—૦—૦
કંપતી જીવનરહસ્ય (આ. ૨જી)	મણિલાલ કેશવજી શાહ	૨—૦—૦
ધન્ય જીવન	બદવરાય દકુમતરાય દાકોર	૦—૬—૦
પતિવ્રતા શકિમણી	કાલાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા	૦—૧૦—૦
પતિવ્રતા ને પત્નીવ્રતનાં ધર્મ તથા પતિવ્રતા ધર્મનું આબલ્મ અને ભક્તિ પરપોટા કંપનીઓનું પોકળ	કાલાભાઈ ધેસાભાઈ પંડયા	૦—૪—૦
પ્રભુમય જીવન	નંદલાલ મણિલાલ શાહ	...
પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું ધાતકીપણું	મણિલાલ નયુભાઈ દોશી	૦—૪—૦
ભાગ્યના સ્પર્શો	કાલાભાઈ પી. દેસસરી	...
મનુષ્યની સૃજત-અખંડ આનંદ	રત્નસિંહ હીપસિંહ પરમાર	૧—૮—૧
અથવા અગ્નિ, ચાંદ્ર અને વિદ્યાન	ધનજીશાહ એમ. દોશીખાનાવાલા	...
માનવજીવન ધટના	ત્રંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદી	૦—૪—૦
—દ્વિતીયખંડ	...	૦—૪—૦
મંગળ પ્રભાત	ગાંધીજી	૦—૧—૦
સુવાનોને ગુપ્ત સંદેશ	રામજી કુબેરદાસ ગજુના	૦—૪—૬
રાજકથા	દેસાઈ વાલશ જોવિંદશ	૦—૨—૦
રંભાશુક સંવાદરૂપ: શૃંગાર ચાન-નિલુય	હરેરામ સુવરામ બ્રહ્મપિ	...

લાલ બત્તી	‘પુષ્પ’	૦—૪—૦
મતવિચાર (આ. ૨૭)	ગાધીજી	૦—૧—૬
શ્રીમંત થવાનું સર્વોત્તમ સાધન	એમ. જી. એચ. એન્ડ કું.	૨—૧૨—૦
શુભસંગ્રહ, ભા. ૭ મો	સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યોલય	૧—૮—૦
સત્યાગ્રહ ગીતા	વલ્લભદાસ ભગવાનજી મથુરા	૦—૫—૦
સદ્બોધ સારતા	ગોપાલજી આશવજી ઠક્કર	૧—૦—૦
સત્સંગી જીવન, દ્વિતીય પ્રકરણ	ચતાર્નંદ મુનિ	૨—૪—૦
સાચું જીવન (ટાલરટોચ કૃત)	અમૃતલાલ નાચાલાલ મોહી	૦—૧૦—૦
મિદ્ધર પ્રકર	માવજી દામજી શાહ	૦—૧—૦
જોજીવન	લેડી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ	૦—૧૦—૦
જીવિજીવણી	ધૃત્વરલાલ ધ. મરાઠવાળા	૦—૧—૦
સુખ સામર્થ્ય સમૃદ્ધિ	રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર	૧—૦—૦
સુખી જીવનનાં સાધન	”	૦—૧૪—૦
સુબોધસંગ્રહ, ભા. ૨ જો	મયારામ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર	...
સાંભાળ્ય રાત્રી અથવા વહુરાણીને	ઠક્કર નારાયણ વિસનજી અને	૨—૦—૦
શિખામણ	બીમારાંકર ચર્મા	
સંસારગીતા યાને મોક્ષમાર્ગ	અંબાલાલ કુલાલાધ પટેલ	૦—૨—૬

ભૂગોળ, સ્થળવર્ણન—પ્રવાસ

આપણું મુખાષ	ખરદેશજી સોરાખજી	૦—૬—૦
ધરાન—ધરાક મુસાફરીની ગાઇડ	કેપુચર ખરદેશર શીટર	...
ધરુરાનાં ગુહામંદિરો	ધીરજલાલ ટોક્કરશી શાહ	૦—૮—૦
કુદરત અને કળાધામમાં વીસ દિવસ	ધીરજલાલ ટોક્કરશી શાહ	૧—૮—૦
ગુજરાતની ભૂગોળ	નંદ નાલાલ દલપતરામ કવિ	૦—૮—૦
ખલદેશનો પ્રવાસ	આચાર્ય કાલેલકર	૦—૨—૦
ભૂ-સ્વર્ગ યાને કારિમરનું વર્ણન	જેશી સોમેશ્વર દારકાદાસ	૫—૦—૦
(સચિત્ર)	કપડવંજવાળા	

આરોગ્ય, વૈદક વગેરે

આપણો ખોરાક	છોટાલાલ લ માંકડ	૦-૫-૦
આર્યભિક (આ. ૭ મી)	સરવ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય	૩-૦-૦
આરોગ્ય શિક્ષણ (આ. ૯ મી)	હરણ અમુલખગલ	૦-૮-૦
આરોગ્ય દર્શન (આ. ૮ મી)	રતિલાલ મુનીલાલ દિવાન	૦-૬-૦
આરોગ્યની કુચી (આ. ૨૭)	સી. જી. ગાધી	૧-૮-૦
આરોગ્યના પ્રદેશ	રેવશંકર ઓધાગાધ સોમપુરા	૦-૮-૦
દીર્ઘાયુ કેમ થવાય ?	પ્રભાકર નિકમજી કોઠારી	૨-૦-૦
બાળજન-મ અગાઉ માતાની અને પાત્ર વરમ સુધીના બાળકની માવજત (આ. ૩૭)	મીમ જરખાતુ એદવજી મીસ્ત્રી	૦-૧૦-૦
બાળવૈદ્ય (સ્ત્રી ઉપયોગી)		
બાળહિત પત્રિકા	ધેવાભાઈ પુરુષોત્તમ બ્યાસ જૈન સેનિટરી એસોસિએશન- મુખાધ	૦-૪-૦ ...
રમોદાર તત્ત્વ (આ. ૧૮ મી)	શ્રી રસચાળા ઔષધાશ્રમ- ગોડલ	૩-૦-૦
વહુને શિખામણ (આ. ૪ થી)	રવિશંકર ગણેશજી અંગરિયા	૧-૦-૦
ચેતતિ નિયમન	ડૉ. અમૃતલાલ દ. પટેલ	૧-૮-૦
હાઈડ્રોથીરપી યાને પાણીથી દરદીની સારવાર કરવાની વિધા (આ. ૨ જી)	બી પી માદન	૧-૧૨-૦

કેળવણી

કોઈએ નહોતું કીધું	હરભાઈ ત્રિવેદી	૦-૮-૦
ગુજરાતી લેખનકળા પુ. ૧ હું	હરિલાલ રમીવદાસ માંકડ	૧-૨-૦
દિવારવખ	ગિજુભાઈ બધેકા	૦-૧૦-૦
બાલદર્શન	પ્રેમચોગી	૦-૮-૦
બાલશિક્ષણ	ગિજુભાઈ	૦-૧૦-૦
બાળશિક્ષણ (પ્રાથમિક શાળામા)	ગિજુભાઈ	૦-૧૦-૦

શાળાપયોગી

ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તક ૧ હું	પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ અને જનુભાઈ અચરતલાલ સેવદ	૦-૧૨-૦
ગદ્ય પ્રવેશ ભા. ૧ ૨ જી	" " " " " " " " " " " "	૦-૧૩-૦
" " ભા. ૨	દિગ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયા	૧-૦-૦
ગદ્ય સમુચ્ચય, ભા. ૧	" " " " " " " " " " " "	૧-૪-૦
ગદ્ય કુસુમ	શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ	૧-૮-૦
	મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે	૧-૮-૦
	તથા બ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન	
	પાઠકજી	
શુજરાતના ઇતિહાસની મિજલમે	જેઠાલાલ જી. ચૌધરી	૦-૪-૦
ગ્રંથ દીપિકા, પુ. ૧ હું	વિદ્યાબહેન રમણલાલ નીલકંઠ	૦-૫-૦
	તથા સૌ. પ્રેમલીલા મહેતા	
" " પુ. ૨ જી	" " " " " " " " " " " "	૦-૧૨-૦
પદ્ય સંગ્રહ	ચન્દ્રવદન યુનીલાલ શાહ	૦-૧૨-૦
બ્યાકરણસાર ઉર્ફે વિરંચિ બ્યાકરણ	વિરંચિપ્રસાદ કેશવલાલ કવિ	૦-૪-૬
સ્વદેશના ઇતિહાસની મિજલમે	જેઠાલાલ જી. ચૌધરી	૦-૧૪-૦
સાહિત્ય પંચામૃત	શિવશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી	૦-૧૦-૦
સાહિત્ય મુકુર ભા. ૧ લો	ચન્દ્રવદન યુનીલાલ શાહ	૦-૬-૦

વિજ્ઞાન

બેતીવાડી		
બેતીવાડીની પાઠમાળા ભા. ૧ લો (કૃતિવિદ્યા)	દુલેરાય છોટાલાલ અંબરિયા અને બહેચરભાઈ બાપુભાઈ પટેલ	૧-૦-૦
હુન્નરકળા		
ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ અને પાવર (આ. ૩ જી)	એફ. ઈ. ભર્યા	૬-૦-૦
કાગળની કરામત	દલપતરામ કેશવલાલ દવે	૧-૪-૦
ગ્રહ શિલ્પશાસ્ત્ર, ભા. ૧	જગન્નાથ અંબારામ	૨-૮-૦
માતીનાં તોરણ ભા. ૧ (આ. ૨જી)	કરસનજી જીવરાજ અને ચતુ- શુંજ કાનજી આસારા	૧-૦-૦

ગોતીનાં તોરણ ભા. ૨	કરસનજી જીવરાજ અને ચતુ- ર્જીવ દાનજી આચારા	૧—૦—૦
રંભવાની કથા	મહાવજીભાઈ સાગ્ગનભાઈ નારીગરા	૦—૧૨—૦
મુક્તજ વાસ્તુશાસ્ત્ર માને ધર કેવી રીતે બાંધ્યું	હરિપ્રસાદ કીરપારામ દાકાર	૩—૦—૦
સંગીત		
દેશી સંગીતની પદ્ધતિ	મીસીસ જોરજોદ દી.	૧—૦—૦
ભારતીય સંગીત કલા	મહારાણીશ કર અંબારાંકર રામી	૩—૦—૦
સેઠ હારમોનિયમ ટીચર, ભા. ૧ થી ૫	વિષ્ણુ રામરાવ અત્રે	૦—૮—૦
સંગીતોપયોગી આસાપદશિકા, ભા. ૧ સો	ધરમાનંદદાસ પીતાંબરદાસ	૨—૮—૦
માનસશાસ્ત્ર		
માનસશાસ્ત્ર	હરસિદ્ધલાલ વલુભાઈ દીવેટિયા	૧—૪—૦
નીતિશાસ્ત્ર		
નીતિશાસ્ત્ર વિચાર	પ્રો. વિનાયક સદાશિવ ગોગટે	૧—૮—૦
સાધ-સ		
બાલવિજ્ઞાન, ભા. ૨ જે	સો. વિમળા સેતલવાડ	૧—૮—૦
જૂસ્તરવિજ્ઞાન-પૂર્વોર્ધ	ગણાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	૧—૦—૦
વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા	દાકારચાલ શીપતસય દાકાર	૦—૧૦—૦
જ્યોતિષ		
શ્રી રેખાદર્શન-હસ્તસંલ્પન ભા. ૧, ૨, ૩	શ્રી દેવવિજયજી	૧—૪—૭
અર્થશાસ્ત્ર		
ખાદીનું વ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર (રિ. બ. ગ્રેગફીલ)	નગીનદાસ નારણદાસ પારેખ અને જેઠાલાલ જીવલુલાલ ગાધી	૦—૧૨—૦
આમ્ય અર્થશાસ્ત્ર	મુનીલાલ માણેકલાલ ગાધી	૦—૪—૦
આમ્ય સંગદન	મુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ	૦—૬—૦
રાજ્ય આવક વરો અને આપણી દરિદ્રતા	જે. સી. કુમારપ્પા	૦—૫—૦
હિંદ-આમ્ય-પુનર્ધનના	કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય	...

સાહિત્ય-નિબંધ

સાહિત્ય:

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ
કવિ ખખરદાર કનકોત્સવ અભિ-
નંદન ગ્રંથ
કલાપીની પત્રધારા

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૨ ભું
જૈન અને ગુર્જર કવિઓ, ભા. ૨ ભો
નરસિંહ મહેતા અને મીઠા કવિ

પારસી નાટક તખ્તોની તવારીખ
મંવાદિકા

નિબંધ:

શ્રી અરવિંદ ઘોષના પત્રો
આકાશનાં પુષ્પો
આફ્રિકાના પત્રો
કાન્તિને માર્ગે
ગુફાનું કમળ
જગતની ધર્મશાળામાં
પુખ્તરીને પગલે
ભરમ-કંકણ
રશિયાના પત્રો
સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ

સ્વમસિદ્ધિની શોધમાં
સ્ત્રી અને પુરુષ
સ્વૈર વિદાર

ગ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર ૧-૦-૦
કવિ શ્રી ખખરદાર કનકોત્સવ ૦-૮-૦
સમિતિ-મુંબાઈ
શ્રી. જોરાવરસિંહજી સૂરસિંહજી ૩-૦-૦
ગોહિલ

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ ૧-૦-૦
મોહનલાલ દ્વીચંદ દેસાઈ ૩-૦-૦
ન્યોતિમંલ જગજીવન નરમે-
રામ બધેકા ૦-૦-૦

ડૉ. ધનજીભાઈ એન. પટેલ ૧-૮-૦
ચોપટલાલ પુખ્તભાઈ શાહ ૧-૦-૦

કિસનસિંહ ચાવડા ૦-૨-૦
ગગનવિહારી લ. મહેતા ૧-૮-૦
નરસિંહભાઈ ધંધરભાઈ પટેલ ૦-૬-૦
જીવજીલાલ ક. આંપાનેરીઆ ૦-૩-૦
ગ્રભાકર વિહારીલાલ ૦-૫-૦
જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા ૦-૧૦-૦

" " ૦-૪-૦
દેશજી પરમાર ૦-૧૨-૦
મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે ૧-૦-૦
ગ્રો. જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ ૨-૦-૦

દૂરકાળ
કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ૦-૦-૦
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ ૧-૦-૦
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક ૧-૮-૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

અદ્વૈતપદ	માનસાંકર પીતાંબરદાસ મહેતા	૦-૮-૦
આયુર્વેદનો દાર્શનિક તથા સદ્ગત	કુર્ગોશંકર કેવળરામ ચાસ્ત્રી	૦-૪-૦
અંબધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ		
શ્રી આચાર્યસંગ-પુતાશ્વયન,	શ્રીમદ્ રામવિજયજી	૨-૦-૦
પ્રથમ ભાગ		
ઉપનિષત પંચક	નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૧-૮-૦
ઉપવીત-વિવાહ સંસ્કાર રહસ્ય	એસ. જે. હક્કર	૦-૬-૦
ઉપદેશ સદસી (ગદ્ય પ્રબંધ)	એમ. આર. ઘોડા	૧-૦-૦
પ્રથમ ભાગ		
કર્મ અને આત્માનો યોગ		૦-૩-૦
(આ. ૨૭)		
ગાયત્રી વાર્તિક	નારદલાલ પોપટભાઈ વૈષ્ણવ	૧-૦-૦
ગીતા સાર	કૃષ્ણરાવ અનંતરાવ	૦-૧-૦
જૈન ધર્મ	નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	...
જૈન તત્ત્વ પ્રવેશક જ્ઞાનભાળા	મુનિશ્રી કપૂરવિજયજી	...
તત્ત્વ ચિંતામણિ અંથ	મુનિશ્રી મણિલાલજી	૦-૬-૦
ધ્યાન યોગ	વી. એસ. દેવગાલીકર	૦-૧૨-૦
નિત્ય પાઠ કરવાનાં ચાર અષ્ટક	ચાહ વિદ્યદાસ મોતીચંદ	...
તથા શ્રી વલ્લભાશ્વયનો		
પ્રયાસ ધર્મ સંવાદ	ધર્મોનંદ કોસંબી	૧-૦-૦
પારસ ગીતા	જહાંગીરજી બરજોરજી સરવૈયર	૩-૦-૦
શ્રી પંચદશી	શ્રીમન્નયુરામ શર્મા	૩-૪-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા	શ્રી કૃષ્ણમોહનજી શર્મા	૫-૦-૦
ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ	અધ્યાપક બેચરદાસ દોશી	૧-૦-૦
ભાગવત રહસ્ય	ડૉ. વરજીવનદાસ દામોદરદાસ	૨-૮-૦
શ્રી લિખ્ત સકિત આદ્યાત્મ્ય	ભાઈજીભાઈ બીખાભાઈ	૦-૫-૦
શકાદય : સ્તોત્ર	નાગરિક પ્રકાશન મંદિર-કરાંચી	૦-૨-૦
શિક્ષાપત્રી	નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૦-૧૨-૦
શ્રી સર્વવેદાંત સિદ્ધાંત સાર સંગ્રહ	સ્વામિ રેવાનંદ ગિરિ	૧-૪-૦
શ્રી સદુપદેશ દિવાકર-પંચીકરજી	શ્રીમન્નયુરામ શર્મા	૦-૧૩-૦
સાધના	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	૧-૪-૦
શ્રી સામાયિક સૂત્ર	હરિલાલ જીવરાજભાઈ ભાયાણી	૦-૩-૦
સુત્ર નિષાત	ધર્મોનંદ કોસંબી	૧-૦-૦
શ્રી સુબોધસિંધુ	લજ્જણસાંકર હરિભાઈ જોશી	૩-૦-૦

નાટક

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા	પ્રો. બલવતરાય કે. ઠાકોર	૧-૦-૦
અ. સી. કુમારી	ચલવત પડ્યા	૧-૦-૦
એકુતનો શિકારી	જુગતરામ ગ્રીમનવાલ દવે	૦-૩-૦
ગ્રેન્ડુએટ	સુદરશ્યામ	૦-૪-૦
ઘોડા ચોર	ગાદીવ સાહિત્ય મંદિર	૦-૬-૦
ન્યાય	પુરુષોત્તમ ત્રીકમદાસ	૦-૧૨-૦
પતિત પાવન અથવા દુરગને આગણે	ભાર્ગવરામ વિટ્ઠલ વરેરકર	૦-૮-૦
પ્રતિમા નાટક (આ. ૨૭)	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
પાખંડ ધર્મખંડ નાટક	એચ. એસ પડિત	૦-૪-૦
પ્રસિદ્ધાન	જવેરચંદ મેઘાણી	...
શ્વશ્વર્યાશ્રમ	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૦-૮-૦
વડયો	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	...
વિસર્જન (સ્વીન્ડનાથ ટાગોર કૃત)	નગીનદાસ પારેખ	૦-૬-૦
સામાજિક નાટકો	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧-૧૨-૦
સીતાહરણ	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
મધમિત્રા	નંદાનાલાલ દનપતરામ કેવિ	૧-૮-૦
હાથીના દાત	પુરુષોત્તમ ત્રીકમદાસ	૧-૦-૦

કોષ-જ્ઞાનકોષ વગેરે રેફરન્સ પુસ્તકો

આધાર કોષ	કચ્છનલાલ વીરપાલ શાહ	૫-૦-૦
ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ-દ્વિતીયખંડ-	ડૉ. કેતકર	૨૧-૮-૦
પારિભાષિક કોષ-ઉત્તરાર્ધ-	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ	૧-૦-૦
પૌરાણિક કથાકોષ-ખંડ ૫ મો	ડા. ભા. ભા. પીનામગદાસ દેરાસરી	૧-૦-૦
વાર્તાઓના પુસ્તકોનો પરિચય,	વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય	૦-૧૨-૦
ભા. ૨ નો	પરિવર્ત મંડળ	
સાથે ગુજરાતી બોડણી કોષ	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	૪-૦-૦
(આ. ૨૭)		

બાલ સાહિત્ય

આપણા દેશના મહાન પુરોની ઐતિહાસિક વાતો	દિવાળીબાઇ રાઠોડ	૦—૪—૦
આવાં વાંદરાં ન જનમએ	ત્રિભુભાઇ	૦—૨—૬
આખો રાખો	ત્રિભુભાઇ	૦—૧—૬
એકીસ નવી વાતો	સાકગ્રહેન પ્રેમચંદ સાહ	૦—૩—૦
કળાવની	ધીરજલાલ ટોલરશી સાહ	૦—૧—૦
કાજગપત્રો	રમણલાલ નાનાલાલ	૦—૩—૦
કુમારધર્મ	માવજી દામજી સાહ	૦—૩—૦
કુમાર વીરસેન, બા. ૨ જે	ચન્દ્રચંદર મણિચંદર ભટ્ટ	૦—૬—૦
કેટલીક જુની વાર્તાઓ	મેમી એમ્મુઅલ મોલકી	૦—૫—૦
ખરેખરી વાતો	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૩—૦
ગામડામા ગયો હતો	ત્રિભુભાઇ	૦—૧—૬
શુભરાતનો ઇતિહાસ	શ્રીમનલાલ ચતુર્થજી આચાર્ય	૦—૨—૦
જેટલે ઓફ ઇન્ડિયા ઇતિહાસ માળા, ૨ (મચિન)	મી. સી. એન. વર્મા	૦—૭—૦
ગોળીબારની મુમાફરી, બા. ૧	સૌ. હંસા મહેતા	૦—૭—૦
ગોરા કે ગોઝારા ?	ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા	૦—૨—૦
ઘોડાચોર	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૬—૦
છુટાં ફૂલ	હીરાલાલ લલ્લુરામ દવે	૦—૩—૦
દહોકા	દેરાજી પરમાર	૦—૪—૦
ટૂંચકાઓ	ત્રિભુભાઇ	૦—૧—૬
દેશદેશની અદ્ભૂત વાતો બા. ૧	રમણલાલ નાનાલાલ સાહ	૦—૧૦—૦
નગુણો રાજ	રમણલાલ નાનાલાલ સાહ	૦—૧—૦
પતંગિયા	જસુ દાણી	૦—૧૦—૦
પરિમલ	ઈન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિ- લાલ ઠાકર	૦—૫—૦
પુરાણની બાળમોઘક વાર્તાઓ	શ્રીમતી હરિસુખમૌરી વામન- રાવ મહેતા	૦—૧૨—૦
પુસ્તકાલય	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૨—૦
બટક વાર્તાઓ	મેરી એમ્મુઅલ મોલકી	૦—૨—૦
બટક વીર	ચણ્ડાવંતરાય ભટ્ટ	...
બાપુની કૃત્ય	ઈન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ અને મણિ- લાલ ઠાકર	૦—૫—૦
બાપુજીના પત્રો	ચન્દ્રચંદર મણિચંદર ભટ્ટ	૦—૧—૬

બાળબલ કથાઓ	મુખ્ય આત્માનંદ	૦—૮—૦
બાલ રામાયણ	કુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ	૦—૨—૦
બાળકાવ્યો	નાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૦—૮—૦
બાળલક્ષ્મી પ્રહલાદજી	સો. જ્ઞેન લીલાવતી	
બે બાળ-નાટકો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
બોધક સંવાદો અને શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર	શ્રી. હરિસુખગૌરી વામનરાવમહેતા	૦—૮—૦
બોરસદની વીરાગતાઓ	ગિજુભાઈ	૦—૨—૦
બીજી અને મુધિષ્ટિર (આ. ૩૭)	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૪—૦
બેસનાં સંગીતમા	ગિજુભાઈ	૦—૧—૦
મહાભારતના પાત્રો		
” મણુકો ૧ લો, સતપુત્ર કણુ	નાનાભાઈ	૦—૩—૦
” ” ૨ જો, પાચાલી	”	૦—૪—૦
” ” ૩ જો, દુર્યોધન	”	૦—૩—૦
” ” ૪ થો, બીમસેન	”	૦—૪—૦
” ” ૫ મો, અણુન	”	૦—૭—૦
” ” ૬ દ્રો, યુધિષ્ટિર	”	૦—૪—૬
” ” ૭ મો, કુંતી-ગાધારી	”	૦—૫—૦
” ” ૮ મો, દ્રોણઅશ્વત્થામા	”	૦—૫—૦
મીની મારી	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૬—૦
મોસાળની મોજ	ધીરજલાલ વીમાવાળા	૦—૩—૬
રમેશની મુસાફરી	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૬
રમકડાની દુકાન (આ. ૨ ૭)	ધીરજલાલ વીમાવાળા	૦—૧—૦
રણચંદી	વિઠ્ઠલગાય યજ્ઞેશ્વર	૦—૧—૦
રત્નગીતો (આ. ૨ ૭)	નાગરદાસ ઇ. ખટેલ	૦—૩—૦
રાનસુદરી	ધીરજલાલ ટોકરચી શાહ	૦—૧—૦
રસીદની પેદી અને બીજી વાતો	નટવરલાલ વીમાવાળા	૦—૪—૦
મણિદત્તા	ધીરજલાલ ટોકરચી શાહ	૦—૧—૦
લલ અને હીરા	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વનરાજ	કેશવનાથ લક્ષ્મીભાઈ શાહ	૦—૨—૦
(વીર) વનરાજ	તારાચંદ પોપટલાલ અગાલજી	૦—૩—૦
વાઘોનું વન (આ. ૩ ૭)	ચીમનલાલ પ્રાણલાલ ભટ્ટ	૦—૪—૦
વાનરસૈનિક રમેશ	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૨—૬
વાનરસેનાના ગીતો, ભા. ૧	”	૦—૨—૦
વલાયતી વાતો	ગિજુભાઈ	૦—૧—૬
વીર કથાઓ, ભાગ ૨ જો	ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૨—૬
સરોવરની સુદરી (આ. ૨ ૭)	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૨—૦
સારી સારી વાતો	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૪—૬
સતિ મુબદ્રા	ધીરજલાલ ટોકરચી શાહ	૦—૧—૦
મુખેધક નીતિકથા	અરમેદજી વામનજી દેશમરોજી	૦—૬—૦
હંસરાણી	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૮—૦

સને ૧૯૩૧ માં ભાસિકેમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની 'સૂચી.'

ભાષા

વિષય.

કર્તા.

અવળી માત્રા
કેટલાક નાનાથે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ
ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ
ગુની ગુજરાતી
દેશી નામમાલા અને ગુજરાતી
નરસિંહ મહેતાનો યદુનો પ્રત્યય ચો
પાઠમાત્રાનો સમય
પદાન્ત-સં-સં-હિ-ગ
"પુંગવું" શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
"ભવાઈયા"ની વ્યુત્પત્તિ
ભગવદ્ ગોમંડળ
ભાષાઓનાં મૂળ
મધુન્યતર-ડન્ડ અને અવળી માત્રા
વર્ણનક્રમ
સ્વરભાર
સિંચની સુધારણા

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટિયા
અતુરભાઈ પુરેષોત્તમ પટેલ
વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
હરિદેવ દુર્ગેશ્વર ત્રિવેદી
અધુસુદન ચીમનલાલ બોદી
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટિયા
ભોગીલાલ જે. સાડેસરા
કેશવલાલ કાશીરામ
અતુરભાઈ પુરેષોત્તમ પટેલ
પ્રાલરદાસ
ચંદુલાલ બહેચરદાસ પટેલ
તંત્રી
કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી
માર્ણલાલ હબારામ ભટ્ટ
અતુરભાઈ પુરેષોત્તમ પટેલ
કિશોરલાલ ઘ. મથરેવાલા

કયા ભાસિકેમાં કયા મેહિનામાં

બુદ્ધિપ્રકાશ	જાન્યુઆરી
"	ઓક્ટોબર
"	ગુલાઈ
સાહિત્ય	જાન્યુઆરી
બુદ્ધિપ્રકાશ	ડિસેમ્બર
"	મે
"	જુન
વચન્ત	પ્રાપ્ત-૮૯
સુ. પ્ર.	જુન
નાગરિક	વેશાખ
સારદા	જાન્યુઆરી-૩૨
સાહિત્ય	ગુલાઈ
બુદ્ધિપ્રકાશ	"
"	ફેબ્રુઆરી
"	ઓક્ટોબર
પ્રસ્થાન	આવળું

સાહિત્ય

વિષય

આપણી કવિતાસચ્છિ પ્રવેશક
ઉર્દૂની સાચેરી
ઓખરઆમાગાઉ
કનૈયાલાલ મુનશી નવલકાલેખક તરીકે
કવિ જીવન
કવિશ્રી અરેશર દરામજી ખખરદારનો સુવર્ણ
મહોત્સવ
કવિ ખખરદારની અર્ધ શતાબ્દિ
કવિ ખખરદાર સંસ્મરણ
કવિ દયારામ અને ગરબીઓ
ખખરદારના કેટલાક શગળો
ગુજરાતી કહાની સાહિત્ય
જેન સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ
તત્વમાન અને કવિતાનો સંયોગ
દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના
પ્રમુખર્ણુ ભાષણ
દશમી સાહિત્ય પરિષદની નોંધ
ધન્ય હો ધન્ય હો સૌરાષ્ટ્ર ધણી
નવીન સંસ્કૃતિનો ઉદયગ્રાણ

કર્તા

પ્રો. બલવંતરાય દોકોર
"ક્રેડિલ"
રમણલાલ ક. યાચિક
નવકારામ જ. ત્રિવેદી
બડલાઇ લાલભાઇ ઉમરવાડીયા
પ્રિન્સિપાલ આનંદલંકર બા. ધ્રુવ
કનૈયાલાલ મા. મુનશી
વિ. ક.
છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
પ્રો. બલવંતરાય દોકોર
પ્રવાસીલાલ વર્મા બાલવીચ
રસિકલાલ છા. પરીખ
સતલાલ મો. ત્રિવેદી
પ્રો. જીલાભાઇ જીવણજી દેસાઈ
પ્રિન્સિપાલ આ. બા. ધ્રુવ
"સુરેન્દ્ર" પંડ્યા
નટવરલાલ નાનાભાઇ મહેતા

કયા માસિકમાં કયા મહિનામાં

પ્રસ્થાન	દાગળ્ય
નવચેતન	ઓગસ્ટ
કૌમુદી	ફેબ્રુઆરી
સુદ્ધિપ્રકાશ	ડિસેમ્બર
કૌમુદી	જન્યુઆરી
વસન્ત	કાર્તિક-૧૯૮૮
ગુજરાત	નવેમ્બર
કૌમુદી	ઓક્ટો-નવેમ્બર
ગુજરાત	ઓક્ટોબર
સાહિત્ય	નવેમ્બર
શારદા	માર્ચ
પ્રસ્થાન	પ્રેમ
કૌમુદી	ડિસેમ્બર
વસન્ત	માર્ગ શિર્ષ-૮૮
"સુદ્ધિપ્રકાશ"	"
"	નવેમ્બર
	જન્યુઆરી

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય

એક પ્રાચીન દેહિયા ગીત
કૃષ્ણખીના બાર માસ
કેશવિમલ કેત " સુખતમાળા " "
નવરાત્રી ગરબા
રાવણ મદદારી સંવાદ

કર્તા

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી
મંજુલાલ ર. મનમુદાર
ભોગીલાલ જ્યેષ્ઠ સાહેસરા
રવ. દેવશંકર વેક્ટરલ બદ
મોહનલાલ દ. દેસાઈ

કયા માસિકમાં કયા મહિનામાં

પ્રસ્થાન	જેઠ
ગુજરાત	સપ્ટેમ્બર
સાહિત્ય	ઓગસ્ટ
સુદ્ધિપ્રકાશ	ઓક્ટોબર
"	ઓક્ટોબર

समाधायना

विषय

अभियान शत्रुतंखा
अभिनय दशा
आश्व शैलीनां अवशोकन
अनाभी हर्ष
पन्डित
अने इरेनीनानी तरखा
कलिकानुं दक्षाविधान
कल्पना कुसुमे

कवि निरुभदास
गृह दीपिका
आरक्षकस्वतंत्र
अर्थ अने अर्थकारः पुस्तक भीष्म
छायाशीर्ष साहित्य
कुवातेना जंग
मोडली डाय
निरुभदासना शब्दो अने अर्थ
" "
दशनिर्भ

कर्ता

ग्रा. गोविंदाव ६. लट्ट
दोधराय
नि. क. वैद्य
अतुरभाई छि. पट्टेय
'सुरेन्द्र' पंड्या
विष्णुनाथ भगनदाव लट्ट
विनु प. देसाय
कमवानदाव व. भांड
प्रिन्सिपाव आनंदशंकर भुव
कुमारांकर डे. शास्त्री
रमलिक भट्टे
प्रिन्सिपाव आनंदशंकर भुव
"सुरेन्द्र" पंड्या
"मादिवान्त"
"सुरेन्द्र" पंड्या
ग्रा. प. क. दाशर.
दीरावाव त्रि. पारेष
नटपदाव ध. देसाय
इराभरोष धनकुश

इया भासिकर्मा

कुद्विप्रकाश
नागरिक
कोमुदी
"कुद्विप्रकाश
कोमुदी
सादित
सु. अ.
वमन्त
कोमुदी
कुद्विप्रकाश
वसन्त
कुद्विप्रकाश
पुस्तकावय
कुद्विप्रकाश
पुस्तकावय
कुद्विप्रकाश
नवचेतन

इया भलिनामा

नवेअर
भादा
नानुआरी
सप्टेअर
इश्यारी
जुन
नवेअर
जुन
अत्र
अप्रिस
अत्र
नवेअर
जुन
सप्टेअर
जुना
इश्यारी
अप्रिस
नानुआरी-३२

દારશ વિશે ચર્ચોપત્ર
" પત્રિયાં "
ત્રયોગયુગનું કાવ્ય મંદિર-આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

પ્રાચીન ગ્રંથનું અર્વાચીન અવલોકન

પાખરિયો

લઘુનિશ

રંગ અવધૂતની વાણી

શહેનશાહ અકબરશાહ

શાકુંતલ ભાવાતર

શ્રી કાળસ ગુજરાતી સભા

સન ૧૯૩૦ નું સિદ્ધાવલોકન

સદેશિકા

'મંગીત રતનાકર' નું અવલોકન

સ્તેશ યમ

સ્વેચ્છવિહાર

દી. બા. નર્મદાશંકર દે. મહેતા
દેશળલ પરમાર
વિપ્લવપ્રસાદ આર. ત્રિવેદી

પ્રોલરસાય ર. માકડ

ચતુરભાઈ હિ. પટેલ

નરીમાન ગોળવાળા

રા. બ. આઠવહે

રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ

પ્રોલરસાય ર. માકડ

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

નરીમાન સો. ગોળવાળા

શ્રી નારાયણ મો. ખરે

વિલ્લરસાય ક. વેંઘ

ગગનવિહારી મહેતા

શુદ્ધિગ્રંથાલ
કોમુદી
કોમુદી

"

"

નવચેતન

વસન્ત

સાહિત્ય

કોમુદી

શુદ્ધિગ્રંથાલ

વસન્ત

સાહિત્ય

કોમુદી

"

"

ઓગ્રસ
બુલાઈ
નવેમ્બર

મે

ઓગસ્ટ

નવેમ્બર

માર્ગશિર્ષ

ઓગ્રિસ

ડિસેમ્બર

ફેબ્રુઆરી

ભાદ્રપદ

નવેમ્બર

જાન્યુઆરી

ઓગ્રિસ

બુલાઈ

નિર્ણય

વિષય

અટ્ટો
૧૫૨ અને સખી
સત્યામૃદ અને જનતા
" અને ધનવાન વર્ગ
" અને ચારિત્ર્ય
" અને દંભ

કર્તા

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

"
"
"
"
"

કથા ચાસિકથાં

સાહિત્ય
ગુજરાત
સાહિત્ય
"
"
"

કથા મહિનામાં

અગ્રિય
સપ્ટેમ્બર
નવેમ્બર
માર્ચ
જૂન
ઓગસ્ટ

નાટકો

વિષય

શા. સી. કુમારી
આદર્શનાં મૂલ્ય
ન્યાય
બીમકુમાર એકલવ્ય
રમ્યાના
વીર ચંદ્રરાજ જવાબ
વીરા
સાકરનો શોધનારો
સિદ્ધનંદ

કર્તા

યશવંત પંડ્યા
ઠાકેરબાઈ છોડલાઈ દેસાઈ
પુરુષોત્તમદાસ ત્રિકમદાસ
ધૂમકેદર
દેવતરી
શ્રી. રેણુચિત્ર ગો., પટ્ટી
મં. જુલાલ એલ. દવે
યશવંત પંડ્યા
...
...

કયા માસિકમાં

નવ્યોત્તમ
ગુજરાત
"
પ્રસ્થાન
નાગરિક
સારદા
નવયુગ
કુમાર
"

કયા મહિનામાં

ઓક્ટોબર
ઓક્ટોબર
ઓગસ્ટ
મહા
શ્રાવણ-૮૭
જૂન
મે
દેશબ
મે

ઇતિહાસ

વિષય

અર્થહિલવાડના વાઘેલાઓ
અકબરના જ્ઞાનનાની શેષ રચ્છિતો
આપે મેરુતિનું રેખાદર્શન
આરામુરી-અંબાલ અને કુંભારીઆ તીથે
ઇ. સ. ૧૭૭૭ નું ગુર્જર દેશનું વર્ણન
એગ્રેલમાં ઉત્તર-દેવ
કાઠિયાવાડના કાઠી
કાઠિયાવાડના અર્વાચીન વિકાસ
કાઠી લોકો
કોટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં રાજનું સ્વરૂપ
ગુજરાતનું વર્ણન
ગુજરાત-સરકાર અને સરકારી
ગુજરાતનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય અને તેના
વિકાસનો ઇતિહાસ
ગુજરાતના સંસ્કારિતવર્તન યાત્રાર
ગુદિલો સંબંધી હાકીકત
જુનું લંકા ક્યાં હતું
તીથગોસ્તના ગ્રામીણ સંબંધી
તીમર લંગ

કર્તા

ભોગીલાલ જેવદે સાહેબરા
નરીમાન સો. ગોળવાલા
વિજયરાય ક. વેલ
...
પ્રો. કેશવલાલ હિ. કામદાર
ડાહરરાય માંકડ
જ્ઞાણેશ્વર વાઘળભાઈ વ્યાસ
કલ્યાણરાય ન. ભેશી
ડાહરરાય માંકડ
ચતિલાલ એન. મહેતા
...
સુરેશ દીક્ષિત
ગોળવાલ સંદર્શિય ભેષી
પ્રો. કેશવલાલ હિમતલાલ કામદાર
...
"જ્યોતિ" ...
મંજીલાલ ર. મંજુદાર
પ્રો. કેશવલાલ કામદાર

કયા માસિકમાં

સાહિત્ય
સારદા
કૌમુદી
દેશી રાજ્ય
પ્રસ્થાન
નાગરિક
સારદા
"નાગરિક
લુહિપ્રકાશ
પ્રસ્થાન
કેમાર
ગુજરાત શાળાપત્ર
કૌમુદી
દેશી રાજ્ય
સાહિત્ય
સાહિત્ય
પ્રસ્થાન

કયા મહિનામાં

ઓક્ટોબર
નવેમ્બર (દીપોત્સવી)
જાન્યુઆરી
ફેબ્રુઆરી
માર્ચ
એપ્રિલ
મે-જુન
જુલાઈ-૩૨
વૈશાખ
એ-જુન
માગસર
અષાઢ
ઓગસ્ટ
ઓક્ટોબર
જુન
જાન્યુઆરી
માર્ચ
એપ્રિલ

કારિકા વિશે
 દ્રાવિડીઅન ગેરફ્રિટિ
 ધુધેળાનાથ અને સિદ્ધનાથ
 ધુધુકા અને ધનાવાવ
 ખાનદે જેઠી
 પૂર્વ આફ્રિકામાં પૌર્વાત્મ સભ્યતા
 મહારાષ્ટ્ર જુનું અને નવું
 મિથિલા વિદ્યામઠ
 રહેર લોકો
 મોહન-જો-ડેરા
 સતી
 સમર રાજની કથા
 સિદ્ધરાજના કીર્તિચંબતા લેખનો એક અંશ
 સોમનાથ ખાટલુ
 શીતળા
 શુ નેભસનનું વિકટરી ગુજરાતી બહાણ હતું
 હિંદના શિલ્પ સ્થાપત્ય

દી. બા. નર્મદાચંકર દે. મહેતા
 સ્થાપત્યાસ્ત્રી
 ...
 મનુભાઈ જોધાણી
 રા. સા. મગનલાલ દ. ખરખર
 બિહારીલાલ અનંતાજી
 કલેવકર
 રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી
 વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વેંઘ
 રવિશંકર રાવળ
 શ્રી. "સુરેશ" દીક્ષિત
 મણિલાલ છત્રારામ ભટ્ટ
 રામલાલ ચુનીલાલ મોદી
 કરીમ મહમદ માસ્તર
 હરિલાલ રંગીવદ્રાસ માકડ
 'સુમતી'
 ડૉ. હરિભ્રમણ ધ. દેસાઈ

સુદ્ધિપ્રકાશ
 નાગરિક
 ગુજરાત
 ચારદા
 સુદ્ધિપ્રકાશ
 ચારદા
 કુમાર
 પ્રસ્થાન
 ચારદા
 કુમાર
 પ્રસ્થાન
 સુદ્ધિપ્રકાશ
 પ્રસ્થાન
 ચારદા
 નાગરિક
 ભારતી
 કુમાર

માર્ચ
 કાર્તિક-૯૭
 ઓગસ્ટ
 જુલાઈ
 માર્ચ
 જાન્યુઆરી-૩૨
 અપ્રાે
 ફાગણ
 એપ્રિલ
 આસો
 ફાલ્ગુન
 જુલાઈ
 આવણી
 નવેમ્બર(દીપોત્તમી)
 માહા
 જુ. ૧: જાંક ૧
 માહા

ચરિત્ર

વિષય

અંબાલાલની ચારિત્ર્ય સામગ્રી
કવિશ્રી ખખરદાર
કે. પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરજી ચરિત્ર
ગોવર્ધનરામ અક્ષર અને બ્યક્તિ
મીવીલ
લખન-સંભારણા
પ્રેમાનંદ
ડા. કેવરજી આ. નામક
ભક્ત કબીરનો વસન્તોત્સવ
મણિલાલ નંદુભાઈની આત્મકથા
મણિલાલની ચરિત્ર સામગ્રી
મીરાંબાઈ
રામાનંદ ચદોપાધ્યાય
રાયકૃષ્ણદાસજી
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
વાચનમાળાનાં કાવ્યોના કર્તાનાં લખનચરિત્રા
સામળ
શક્તિ ખખરદાર
શ્રીમતી બ્યોતસનાંજીન શુક્લ
સર રસણુભાઈ

કર્તા

...
ચંદ્રચંદ નં. પંડ્યા
નાસમણ મો. ખરે
સુરેશ દીક્ષિત
જી. ડા. ભગીરદાર
સો. ચારદ મહેતા
સુરેશ દીક્ષિત
ર. જો. સોમપુરા
શ્રી. કિર્તિભોલન સેન
...
અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
એમ. એમ. દ્વિવેદી
બચુભાઈ રાવત
રવિચંદર રાવળ
જે. ભોષી
...
સુરેશ દીક્ષિત
રંજિતલાલ પંડ્યા
ચારદ દેસાઈ
દી. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ખરે

કથા આસિદ્ધમાં

કોમુદી
ચારદ
પ્રસ્થાન
કોમુદી
ગુણસુંદરી
ચારદ
સાહિત્ય
કુમાર
પ્રસ્થાન
વસન્ત
કોમુદી
ગુજરાત રાજાપત્ર
કુમાર
" કોમુદી
ગુજરાત રાજાપત્ર
સાહિત્ય
" ગુણસુંદરી
શક્તિપ્રકાશ

કથા મહિનામાં

ઓક્ટોબર
નવેમ્બર દીપોત્સવી
ભાદ્રપદ
ઓક્ટોબર
સપ્ટેમ્બર
ઓગ્રિસ
ફેબ્રુઆરી
માર્ચ
" માધ
જુલાઈ
ઓક્ટોબર
અપ્રાઈ
વેરાખ
એ
ફેબ્રુઆરી
ઓગ્રિસ
નવેમ્બર
ઓગ્રિસ-ખખરદાર રચાઈ
માર્ચ

સર રમણભાઈ	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ	બુદ્ધિપ્રકાશ	માર્ચ
અને કાન્તમાળામાંની			
મણિશંકર રતનજી ભટ્ટની પત્રવાસ	પ્રો. બ. કે. હાકોર	કુમાર	મે
રમણભાઈ	કાકાસાહેબ કાલેલકર	ગુજરાત	માગસર
સ્વ. પ્રદ્યુ શુક્લ	હનિલાલ ભર્યા	કૌશીદી	ડિસેમ્બર
સ્વ. સર રમણભાઈ	ધનસુખલાલ ગહેતા	સાહિત્ય	માર્ચ
સ્વ. કોટાવાળા	વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ		એપ્રિલ
હરગોવિંદદાસનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	"		"
"	હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ	બુદ્ધિપ્રકાશ	એપ્રિલ
"			

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
ત્રણ હરિદીર્ઘ	ત્રિન્સપાલ આ. બા. કુન	વસન્ત	આશ્વિન
વ્યવહારમા અને કાન્તવાદ	રસિકલાલ છો. પરીખ	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ
વેદ, વેદાર્થ અને વેદના દેવ	ત્રિન્સપાલ આ. બા. કુન	વસન્ત	આશ્વિન

પ્રવાસ-ભૂગોળ

ક્રમાંક	માગિક્રમાંક	કથા મહિનામાં
કોમુદી	કોમુદી	ઓગસ્ટ
કુમાર	કુમાર	આસો
"	"	માર્ગશિર્ષ
"	"	આસો
શુભમુંદરી	શુભમુંદરી	નવેમ્બર
કુમાર	કુમાર	પોષ
કોમુદી	કોમુદી	મે
શુ. શાળાપત્ર	શુ. શાળાપત્ર	ઓગસ્ટ
"	"	મે-જુન
શુભરાત	શુભરાત	નવેમ્બર
નાગરિક	નાગરિક	વૈશાખ
શારદા	શારદા	જુન
"	"	જન્યુઆરી
કોમુદી	કોમુદી	જુલાઈ
"	"	સપ્ટેમ્બર

ક્રમાંક	કથા
વિજયશાય ક. વેદ	વિજયશાય ક. વેદ
હરિનાગવલ્યુ આચાર્ય	હરિનાગવલ્યુ આચાર્ય
ક્રિસનસિંહ ચાવડા	ક્રિસનસિંહ ચાવડા
સારાભાઈ ધરમચંદ	સારાભાઈ ધરમચંદ
શ્રી. અર્પતિલખાઈ ઓખત્રે	શ્રી. અર્પતિલખાઈ ઓખત્રે
હરિનારાયણ આચાર્ય	હરિનારાયણ આચાર્ય
ધીરજલાલ દેસાઈસી ટાલ	ધીરજલાલ દેસાઈસી ટાલ
મદુવાય ઓપીલાય પ્રવ	મદુવાય ઓપીલાય પ્રવ
ચુનીલાલ નરસેરામ	ચુનીલાલ નરસેરામ
શ્રી. "ધુમકેતુ"	શ્રી. "ધુમકેતુ"
મ. મ. માગિક	મ. મ. માગિક
નાનલ્લાલ દાવિદાસ મહેતા	નાનલ્લાલ દાવિદાસ મહેતા
ડૉ. પ્રભાકર કોઠારી	ડૉ. પ્રભાકર કોઠારી
ડૉ. હરિગસાદ વ. દેમાઈ	ડૉ. હરિગસાદ વ. દેમાઈ
"	"
"	"

વિષય	વિષય
ઝરનદોલાનો પ્રવાસી	ઝરનદોલાનો પ્રવાસી
કમહાચલનું આરોહણ	કમહાચલનું આરોહણ
કાવેરીના કલા પ્રદેશમાં	કાવેરીના કલા પ્રદેશમાં
કારમીર	કારમીર
કારમીરનો પ્રવાસ	કારમીરનો પ્રવાસ
અંદાવતીનો તોરણ સ્થંભ	અંદાવતીનો તોરણ સ્થંભ
ગંગના જંગલો	ગંગના જંગલો
દક્ષિણ હિંદની મુસાફરી	દક્ષિણ હિંદની મુસાફરી
દક્ષિણીય વર્ણન	દક્ષિણીય વર્ણન
નેતીતાલ	નેતીતાલ
પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળ	પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળ
મારી મુસાફરી	મારી મુસાફરી
મારી મહારાષ્ટ્રની મુસાફરી	મારી મહારાષ્ટ્રની મુસાફરી
સહિ સોંદર	સહિ સોંદર
લક્ષમણના પ્રદેશમાં	લક્ષમણના પ્રદેશમાં

પુસ્તકાલયો અને પત્રો

૧૫૫૫

આપણાં ગુજરાતી માસિકોને એક સ્તોહન-સહકારની સૂચના પ્રાદિયાવાક અને પુસ્તકાલય પ્રદત્તિ દેસરીપત્રનો અર્થ શતાબ્દનો સુવર્ણ મહોત્સવ ગુજરાતી માસિકતા અધિષ્ઠિતિઓને ખુલ્લો પત્ર ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિવહ ગુજરાત મોટે કરતા પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ જરૂરિયાત ફળવર્ણી અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પુસ્તકાલય અને પુસ્તકવાચન પ્રકાશનની કલા પુસ્તકાલયનું સાર્વજનિક સ્વરૂપ પુસ્તકાલય અને પુસ્તકો પુસ્તકાલયને લોકપ્રિય કેવી રીતે બનાવવું પુસ્તકાલય પ્રથમનો પ્રતિભાસ પુસ્તકોનું ઉત્પાદન ખર્ચ સ્થિતમંડળ પુસ્તકાલયો અને સિદ્ધાંતની સેવા સૌરાષ્ટ્ર શાનપ્રસાર યોજના

કર્તા

ચંદ્રચંદર ત. પંડયા
નાનાભાઈ ચં. દિવાનજી
રામચંદ્ર બ. આઠવલે
દીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન
" " " દિવાનજી
રામનારાયણ પાઠક
દેશળ પૂરેમાર
મોતીભાઈ ત. અમાન
પૂર્યોત્તમદાસ શાહ
મોતીભાઈ ત. અમીન
" " " " વદલ
મોતીભાઈ ત. અમીન
પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા

કયા માસિકમાં

શરદ

"
પ્રસ્થાન

શરદ

પુસ્તકાલય

"

"

"

પ્રસ્થાન

પુસ્તકાલય

"

પુસ્તકાલય

"

"

કોમુદી

પુસ્તકાલય

"

કયા માહિનામાં

જાન્યુઆરી-૩૨

"
પોષ

જાન્યુઆરી-૩૨

ઓગસ્ટ

"
સપ્ટેમ્બર

ઓગસ્ટ

આસો

જાન્યુઆરી

ફેબ્રુઆરી

ફેબ્રુઆરી

"
લુલાઇ

માર્ચ

ઓગસ્ટ

"

પુસ્તકોની વર્ગિકૃત માહી

નવલકથા

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૧૯	ઉષા	કાવ ન્દાનાલાલ દલપતરામ
૨૦	કરણધેસો	નંદશંકર તુલબરામ મહેતા
૨૧	કાદંબરી	છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા
૨૨	ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ
૨૩	ગુજરાતનો નાય, રાજધિરાજ, પાટણની પ્રજાતા	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૨૪	ટચુકડી સો વાતો-૫ ભાગ	હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
૨૫	તણુખા-ભા. ૧ અને ૨	“ ધુમકેતુ ”
૨૬	દ્વિરેફની વાતો	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
૨૭	ભદ્રંભદ્ર	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૨૮	સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧ થી ૪	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૨૯	સિદ્ધાસન જત્રીસી	શામળ ભટ્ટ
૩૦	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, ભા. ૧ થી ૫	કવેરચંદ મેઘાણી

જીવનચરિત્ર

૩૧	અમારા જીવનની યાદગીરી	મીસીસ ભદ્રા મડગાંવકર
૩૨	આપ વિતિ	ગ્રે. કામંબી
૩૩	આત્મકથા	મદાદભા માધીજી
૩૪	કર્ણેનું આત્મવૃત્તાંત	કિસનસિંહ ચાવડા
૩૫	કૃષ્ણ ચૈતન્ય	નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા
૩૬	રસેશ શીકૃષ્ણ	ગ્રે. ન્દાલાલ ગોવર્ધનદાસ ચાવડા
૩૭	કૃષ્ણચરિત્ર	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ કવેરી
૩૮	ગેરબફડી	નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ
૩૯	દુર્ગારામ ચરિત્ર	મહીપતરામ રૂપરાય
૪૦	નંદશંકર ચરિત્ર	વિનાયક નંદશંકર મહેતા
૪૧	પુટાકર્ના જીવનચરિત્રો	ગ્રે. જલવન્તરાય કે. દાદાર
૪૨	રેખાચિત્રો	સો. લીલાવતી મુનશી
૪૩	રમરણ મુકુર	નરસિંહરાય બોગનાથ દીવેટિયા

નાટકો

૪૪	અકબરશાહ	દવિ ન્દાનાલાલ દલપતરામ
૪૫	ઈંદુકુમાર	મણિલાલ નજુભાઈ દિવેરી
૪૬	હિતર સમચરિત્ર	મદાદેવ હરિભાઈ રેખાઈ
૪૭	ચિત્રાંગદા	કવિ ન્દાનાલાલ દલપતરામ
૪૮	જ્ઞા અને જ્ઞાન્ત	

એકસો ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૪૯	જહાંગીર નરજહાન	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ
૫૦	પરાક્રમની પ્રસાદી	દી. બા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ
૫૧	પ્રતાપ નાટક	કવિ ગણપતરામ રાજરામ
૫૨	પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા	દી. બા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ
૫૩	પૌરાણિક નાટકો	કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
૫૪	મરત્યગંધા અને ખીખ નાટકો	ખટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા
૫૫	માલતી માધવ	મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદી
૫૬	મિથ્યાભિમાન નાટક	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૫૭	મેળની મુદ્રિકા	દી. બા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ
૫૮	રાધનો પર્વત	રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૫૯	લલિતા દુઃખદર્શક નાટક	રણછોડભાઈ ઉદયરામ
૬૦	શાકુન્તલ	ઝવેરીલાલ ઉમિયારા'કર યાત્રિક
૬૧	સાચું સ્વપ્ન	દી. બા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ

કવિતા

૬૨	આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	ગ્રા. જયવંતરાય કથ્યાણુરાય ઠાકોર (સંપાદક)
૬૩	આત્મ નિમજ્જન	મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદી
૬૪	ધ્વિર પ્રાચીનાભાળા	ભોળાનાથ સારાભાઈ
૬૫	કક્ષાપીનો કેકારવ	ઠાકોર શ્રી સુરસિંહજી
૬૬	કાવ્ય દોહન	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૬૭	કાવ્ય માધુર્ય	હિમતલાલ ગણેશજી અંબારિયા
૬૮	કાવ્ય સમુચ્ચય	રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
૬૯	કુસુમભાળા, હૃદયવીણા, તુફરઝંકાર, સમરણસંહિતા	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૭૦	ગીત ગોવિંદ	દી. બા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ
૭૧	દયારામ કાવ્ય	કવિ દયારામ
૭૨	દલપત કાવ્ય	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ
૭૩	દર્શનિકા	અરુદેશર કરામજી ખખરદાર
૭૪	નર્મ કવિતા	કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
૭૫	નરસ મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ	'ગુજરાતી ગ્રેસ'
૭૬	પૂર્વાધાપ	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
૭૭	પ્રેમાનંદકૃત કાવ્યોઃદશમસ્કંધ, મામેરું, નળાખ્યાન, ઝોખાહરણ	'ગુજરાતી ગ્રેસ'
૭૮	શુલ્કશુલ	ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી
૭૯	મેઘદુત	કીલાભાઈ ધનસ્યામ
૮૦	લઘુ ભારત	કવિ ગણપતરામ રાજરામ
૮૧	વસંતોત્સવ, કેટલાંક કાવ્યો, રાસ વગેરે	કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ

વિષય

કાઠિયાવાડમાં જિલ્લા મોડી કેમ થતી બધે છે
ગુજરાતમાં કલા સંસ્કારનું નવવિધાન
ગુજરાતનું વર્તમાન
ગુજરાતની સ્ત્રીઓ
છેલ્લી પરીક્ષા
હોકરોઓ અને પુસ્તકાલય
પ્રસ્થાન કાર્યાલયની સાહિત્ય સેવા
પ્રાથમિક શાળામાં ઔચિત્ક વાચનની શોજના
બાલ સાહિત્યની યાદી
ભારતીય કલાનો રહસ્ય સંદેશો
ભારતમાં મહા ગુજરાતવાસીઓ
મારી ૩૫ વર્ષની તોફરીનાં રમરજો
લગનનો આદર્શ
દામપ્રથ લાવના
સવારીઓને જે બોલ
સ્વપ્ન સિદ્ધિની શોધમાં
સંભારણું
શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા
૨૦૩૧ નું વિશ્વદર્શન

વર્તા

જયભાર્ગ રાવત
ચંદ્રશેકર ન. પંડ્યા
ચેડી વિદ્યાગવરી ર. નીલકંઠ
કાલિદાસ છગનદાસ પંડ્યા
લાયબેરી મિસેસેની
છાટાલાલ મા. કામદાર
નાનાલાલ કે. પટેલ
મોતીભાઈ ન. આમીન
છાટાલાલ કાળિદાસ
“મંડુલી”
કુમરશી ધરમશી સંપદ
પ્રોફેસરશાહ હમદી
મહેશ દીક્ષિત
કવિ નાનાલાલ દલપતરામ
પ્રોફેસરલાલ ધ. મણિલાલ
કનૈયાલાલ મા. મુનશી
...
શ્રી. કિર્તિમોહન સેન
વિદ્યાન લક્ષ્મી

કયા માસિકમાં

ગુજરાત શાળાપત્ર
કેમિડી
" ગુણસુંદરી
નવચેતન
પુસ્તકાલય
" "
" "
કુમાર
કેમિડી
દેશી રોબ્ય
ગુણસુંદરી
" "
" "
ગુજરાત
સાહિત્ય
પ્રસ્થાન
નવચેતન

કયા મહિનામાં

એપ્રિલ
માર્ચ
સપ્ટેમ્બર
જુન
નવેમ્બર
એપ્રિલ
માર્ચ
એપ્રિલ
ઓગસ્ટ
દેશાખ
જુન
જુલાઈ
ડિસેમ્બર
એપ્રિલ
જાન્યુઆરી-૩૨
સપ્ટેમ્બર
" કાર્તિક
જ્યેષ્ઠ

એકસો ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોની યાદી

[ગુજરાતી સાહિત્યના વિપુલ ભંડારમાંથી એકસો ઉત્તમ પુસ્તકો તારવી આપવાની એક મિત્રે માગણી કરતાં, સદરકુ યાદી તૈયાર કરી છે, તે સંપૂર્ણ નથી તેમ છેવટની નથી. એમાં ધણાંય સારાં પુસ્તકો રહી ગયાં હશે. આમાં માત્ર વાચકને માર્ગદર્શક થવાનો આશય છે. બધાંની રસવૃત્તિ વા દૃષ્ટિબિન્દુ એકસરખા હોતા નથી; એટલે એ યાદી પરત્વે મતભેદ રહેવાનો; પરંતુ એથી વિશેષ અર્થ એમાં કોઈ ન લુચ્છે એવી વાચકને વિનંતિ છે.]

ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન

નંબર	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા.
૧	અણુ ભાષ્ય	પ્રો. જ્ઞેહાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ
૨	આપણો ધર્મ	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુ- ભાઈ મુવ
૩	એકોદશ ઉપનિષદ	શ્રીમન્નયુરામ શર્મા
૪	ગીતા નિષ્કર્ષ (અરવિંદ ઘોષના નિબંધો પરથી)	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
૫	ગીતા રહસ્ય (ટિલકકૃત)	ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
૬	ચન્દ્રકાન્ત ભા. ૧ થી ૩	ધર્મજીરામ સૂર્યરામ દેસાઈ
૭	ધર્મપદ	પ્રો. કોસંખી
૮	ધર્મ વિચાર	નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ
૯	પૂણ્યયોગ (અરવિંદ ઘોષના નિબંધો પરથી)	અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
૧૦	બ્રહ્મસૂત્ર રામાનુજ ભાષ્ય	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ
૧૧	બ્રહ્મસૂત્ર શંકરભાષ્ય	રા. બા. કમળાશંકર પી. ત્રિવેદી
૧૨	બૌદ્ધ ધર્મનો પરિચય	પ્રો. કોસંખી
૧૩	ભગવદ્ગીતા (શંકરભાષ્યવાળી)	વિશ્વનાથ સદાશિવ પાટક
૧૪	રામકૃષ્ણ કથામૃત	નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા
૧૫	વૈષ્ણવ ધર્મ અને શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૧૬	સિદ્ધાંત સાર	મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદી
૧૭	હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા
૧૮	હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી	પ્રિન્સિપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ

નિબંધ

નં. પુસ્તકનું નામ.

- ૮૨ અસ્તોદય
૮૩ કવિતા અને સાહિત્ય
૮૪ કાલેવકરનો લેખસંગ્રહ
૮૫ નર્મ ગદ્ય
૮૬ નવલ પ્રથાવધી
૮૭ મનોમુકુર
૮૮ સત્યાગ્રહની મર્યાદા
૮૯ સ્વર્ગના પુસ્તકો
૯૦ સાક્ષર જીવન
૯૧ સંવાદ સંગ્રહ
૯૨ હાસ્ય મંદિર
૯૩ હિન્દ સ્વરાજ્ય

કર્તા.

- મનસુખરામ સુર્યરામ ત્રિપાઠી
રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર
નવલરામ લક્ષ્મીરામ
નરસિંહરાવ બોળાનાથ
મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ
અમૃતલાલ સુંદરજી પટ્ટીઆર
ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
ગાનવર્ધક અંથમાળા
રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
મહાત્મા ગાંધીજી

ધર્મિકાસ

- ૯૪ ગુજરાતનો પ્રાચીન ધર્મિકાસ
૯૫ " અર્વાચીન " "
૯૬ રત્નમાળા
૯૭ શસમાળા

- રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ
કવિ દલપતરામ
રણજીભાઈ ઉદયરામ

વનસ્પતિ વિજ્ઞાન

- ૯૮ વનસ્પતિશાસ્ત્ર

| જયકૃષ્ણ ધ્વન્ડજી

વૈદક

- ૯૯ ધરવૈદ્ય
૧૦૦ વૈદક-વિજ્ઞાન ચક્ર-અંથ ૧, ૨

- | જટાશંકર લીલાધર વૈદ્ય
ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચંદ નાણાવડી

ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી

(નરસૈંધી દયારામ સુધી)

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ માટે તેની સાલવારી આવશ્યક અને ઉપયોગી છે; ખાસકરીને જ્યારે તેનાં સાધનો અસ્તવ્યસ્ત, અપ્રસિદ્ધ અને અધારામાં પડ્યાં છે ત્યારે તેનું મહત્વ વિશેષ છે. વળી સાહિત્યને સમગ્ર રીતે અવલોકવાને તે બહુ અનુકૂળ થઈ પડે છે. તેથી ફાર્ગસ સભાની સૂચી, દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની સૂચી, અંજાલાલ જાની સંપાદિત સુલદ્રાહરણ, મંજુલાલ સંપાદિત સુભાષ ચરિત્ર, રણુપદ્ય, જનતાપીકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન, દી. બા. કેશવલાલ સંપાદિત પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યો, રત્નદાસકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને મણિલાલ સામળદાસ દ્વિવેદીએ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલો 'પ્રાચીન કાવ્યોની તિથિઓ' વિષેનો લેખ, વગેરે અવકાશના સમયે જોઈ જઈ પ્રસ્તુત સાલવારી તૈયાર કરી છે. તે સંપૂર્ણ નથી તેમ દોષમાયી મુક્ત નથી. સાહિત્યના અભ્યાસીને કોઈક રીતે તે મદદગાર થાય એ હેતુથી આ કાર્ય હાથ ધર્યું હતું; અને એક પ્રારંભના પ્રયાસ તરીકે તેને જોવા વાચકબંધુને વિચારિ છે.

જૈન સાહિત્ય વિશે વિસ્તૃત માહિતી શ્રીયુત મોહનલાલ દલીયંદ મંપાદિત "જૈન ગૂર્જર કવિઓ"—બા. ૧ અને ૨ માં આપેલી છે. એટલે એ વિભાગને અલગ રાખ્યો છે; પણ એથી એનું મૂલ્ય કે મહત્વ કોઈ રીતે ઓછું થતું નથી.

હવે પછીના હકૂતામાં અર્વાચીન સાહિત્યની સાલવારી આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે.

સંપાદક.

સં. ૧૪૫૪ શ્રીધરકૃત રણુમલ છંદ

„ ૧૪૬૧ ભાલજીનો જન્મ (જીજ્ઞાસુ રામલાલ મોદી સંપાદિત બલધેર આખ્યાન)

„ ૧૪૬૯ નરસૈંધી જન્મ—(જીજ્ઞાસુ ત્રિકમદાસના કાવ્યો, ગુજરાતી પ્રેમ)

„ ૧૪૮૫ નરસિંહ મહેતાને તત્કાલ પાસે ગોપનાથજી પ્રસન્ન થયા

„ ૧૪૯૯ તત્કાલથી જીનાગઢ ત્રયા

- સં. ૧૫૦૧ પવત મહેતાને ત્યાં શ્રી રણછોડરાયનું પધારનું (જુઓ-ગુજરાતી પ્રેસ-ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો.)
- „ ૧૫૦૮ વસંત વિદ્યાસ-(ઉતાર્યા સાથ)
- „ ૧૫૧૨ હારમાળાનો પ્રસંગ
- „ ૧૫૧૨ કદાન્કદે પ્રબંધ-કવિ પદ્મનાભ રચિત-જાલોર
- „ ૧૫૧૪ નરસૈકૃત વિવાહ
- „ ૧૫૨૦ મીઠા ભક્તનો જન્મ (જુઓ ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, ૧૬૮૭)
- „ ૧૫૨૧ સ્વયંભૂદેવ કૃત “રામાયણ પુરાણ” (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણપથ)
- „ ૧૫૨૫ પ્રબોધ ચિંતામણિ-જયશીખરચરિ રચિત-(અનુમાન)
- „ ૧૫૨૬ કર્મણ્યકૃત સીતાહરણ (જુઓ દેરાસરીનો નિબંધ, ચોથી ગ્ર. સા. પરિષદ)
- „ ૧૫૨૯ કૈશવદાસકૃત દસમસ્કંધ-લાગવત-પ્રભાસપાટણમાં
- „ ૧૫૪૧ ભીમકૃત હરિલીલાપોડશકળા
- „ ૧૫૪૨ મીઠાભક્ત અને નરસૈનો મેળાપ-માંગરોળમાં-(જુઓ ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, સં. ૧૬૮૭)
- „ ૧૫૪૫ ભાલજીકૃત નળાખ્યાન (જુઓ રામલાલ મોદીકૃત “ભાલજી”)
- „ ૧૫૪૬ ભીમરચિત પ્રબોધ ચંદોદય નાટક
- „ ૧૫૪૮ જનાર્દન રચિત ઉપાહરણ (જુઓ પંદરમા સૈકાનાં ગૂર્જર કાવ્યો)
- „ ૧૫૫૦ દેહલ કવિનું “અભિવન ઉત્કલ”-(જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત જનતાપીકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન)
- „ ૧૫૫૫ ઉદ્ધવસુત ભાલજીનું જણવાહન આખ્યાન (અનુમાન)
- „ ૧૫૫૬ પંચકડ અગ્રપદી (જુઓ શુદ્ધિપ્રકાશ-જન્મ. ૧૬૩૨)
- „ ૧૫૫૭ ભીમકૃત રામલીલા (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત “રણપથ”)
- „ ૧૫૬૦ નરપત કવિનું પંચકડ
- „ ૧૫૬૫ શ્રીધરકૃત રાવણ મંદોદરી સંવાદ
- „ ૧૫૬૮ હાવડય સમય સુંદર રચિત “વિમલ પ્રબંધ”
- „ ૧૫૭૨ નાકરકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન
- „ ૧૫૭૪ માંડણનું રામાયણ; રકમાંગદની કથા. (વધુ માટે જુઓ શંકરપ્રસાદ સંપાદિત માંડણનાં ઉપાણ્ડાં)
- „ કાવ્યસ્થ ગણપતિકૃત માધવાનળ કાલકંદલા
- „ ૧૫૭૫ મીરાબાઈનો જન્મ (જુઓ જૂદા કાવ્યદોહન, ભા. ૭ મો)
- „ ૧૫૭૫ ભાલજીસુત વિષ્ણુદાસ રચિત રામાયણ-ઉત્તરકાંડ

- મં. ૧૫૭૮ માણિક્યસુંદરસૂરિ રચિત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર
 „ ૧૫૮૦ વિષ્ણુદાસકૃત ઝોખાહરણ (અનુમાન)
 „ ૧૫૮૧ નાકરનું નળાખ્યાન
 „ ૧૫૮૩ ભગવદ્ગીતા—ગુ. ગદ્યમા દીકા સહિત (ભુઓ દલપતરામ હરત-
 લિખિત પુસ્તકમંદ્રહ સૂચી)
 „ ૧૫૯૮ રતનપરીક્ષા (ઉતાર્યા સાલ)
 „ ૧૬૦૦ હસિરદાસકૃત હરિરસ
 „ ૧૬૦૦ નાકરકૃત ઝોખાહરણ (સં. ૧૬૧૨ નું વર્ષ પણ મળ્યા આવે છે)
 „ ૧૬૦૧ નાકરકૃત વિરાટપર્વ, ગદાપર્વ, સભાપર્વ, (ભુઓ ફ્રાન્સિસ સૂચી,
 બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
 „ ૧૬૦૨ નાકરકૃત સભાપર્વ, આર્ણિકપર્વ
 „ ૧૬૦૫ હરિદાસકૃત બાલુવાહન આખ્યાન
 „ „ „ „ દશમસ્કંધ—ગદ્યમાં
 „ ૧૬૦૯ બ્રેહેદેવકૃત ભ્રમરગીતા
 „ ૧૬૧૧ સુરદાસકૃત પ્રદ્લાદ આખ્યાન
 „ ૧૬૧૨ નાકરકૃત ઝોખાહરણ
 „ ૧૬૧૪ તુલસીકૃત દ્રુવાખ્યાન (કુતલપુરનો)
 „ ૧૬૧૬ મધુસૂદનકૃત વિક્રમ ચરિત્ર
 „ „ કુશળલાલકૃત માધવ કામકુંડલા
 „ ૧૬૨૧ રણવિભજકૃત દ્રુપદી ચક્રિપર્ષ
 „ ૧૬૨૩ કેનકકુશળકૃત દ્રુપદી ચતુષ્પદી
 „ ૧૬૨૪ વરતાકૃત શુકદેવ આખ્યાન
 „ „ નાકરકૃત રામાયણ (ભુઓ બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
 „ ૧૬૨૬ માનાચાર્યકૃત બિલ્હણ પંચાશિકા
 „ „ વિષ્ણુદાસકૃત ભિષ્મપર્વ
 „ ૧૬૨૭ કાદાનકૃત રામાયણ (ભુઓ મંજુલાલ મંપાદિત રણયજ)
 „ ૧૬૩૪ વિષ્ણુદાસકૃત ચંદ્રદાસ આખ્યાન (ફ્રાન્સિસ સમાની સૂચી)
 „ „ „ રુકમાગદ આખ્યાન (બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
 „ ૧૬૩૭ હરિદાસકૃત દ્રુવચરિત્ર (ભુઓ ફ્રાન્સિસ સમાની સૂચી)
 „ „ મેગલકૃત દ્રુવાખ્યાન
 „ „ વિષ્ણુદાસકૃત દ્રુવાખ્યાન (બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)

- ગં. ૧૬૨૯ લક્ષ્મીદાસકૃત મન્ત્રેન્દ્ર મોક્ષ
- „ ૧૬૪૦ દુધરીસુત વેકુંદકૃત રામચિત્રાલ (જુઓ મંજુલાલ મંપાદિત રણપત્ર)
- „ ૧૬૪૨ સુકુંદકૃત પાંડાશ્રમેષ
- „ ૧૬૪૪ હરિદાસકૃત આદિપર્વ
- „ ૧૬૪૫ બીમકૃત રમિક ગીતા
- „ ૧૬૪૭ વિષ્ણુદાસકૃત આગણિક પર્વ (જુઓ બુ. કા. દો. બા. ૮ મો)
- „ „ કાશીસુત રકિમણી હરણ (જુઓ ફોર્બ્સ સમાની મૂચી)
- „ „ „ દનુમંત ચરિત્ર („ „ „ „)
- „ ૧૬૪૮ „ વિરાટપર્વ
- „ „ વામણદાસકૃત રાધાવિલાસ
- „ ૧૬૪૯ રામદાસસુત મન્ત્રકૃત અંબરિપ આશ્વાન
- „ ૧૬૫૨ કુંદકૃત રકિમણી વિરાલ (જુઓ ફોર્બ્સ સમાની મૂચી)
- „ „ દેવવિજયગણિકૃત રામચરિત્ર-મઘમાં (જુઓ મંજુલાલ મંપાદિત રણપત્ર)
- „ ૧૬૫૪ વિષ્ણુદાસકૃત સભાપર્વ
- „ „ વિષ્ણુદાસકૃત અરણ્ય કાંડ અને કિષ્કિંધા કાંડ (જુઓ બુ. કા. દો. બા. ૮ મો)
- ૧૬૫૫ વિષ્ણુદાસકૃત ઠણ્ઠ પર્વ
- „ ૧૬૫૬ વિષ્ણુદાસકૃત રામાયણ
- „ ૧૬૫૭ „ હરિશ્ચંદ્રપુરી અને ક્રોધપર્વ
- „ „ વિષ્ણુદાસકૃત સુંદર કાંડ
- „ „ શિવાનંદકૃત આરતી-(રેવાકાંઠાનો) ગ્ર. કા. દોહન
- „ ૧૬૫૮ પડિત અંદ્રમણિકૃત રામરાસ (જુઓ મંજુલાલ મંપાદિત રણપત્ર)
- „ „ સમયસુંદરકૃત સામ્ય પ્રણમન પ્રબંધ-(„ „ „)
- „ ૧૬૬૦ વિષ્ણુદાસકૃત સુદ કાંડ (જુઓ „ કા. દો. બા. ૮ મો)
- „ „ દેવીદાસકૃત રકિમણી હરણ
- „ „ રામભક્તની જગવદ ગીતા
- „ „ મનોહરદાસકૃત આદિ પર્વ
- „ „ જયવિજયકૃત શકુન ચોપાઈ
- „ ૧૬૬૨ ગુણુશિવકૃત અંજનાસુંદરી પ્રબંધ
- „ ૧૬૬૩ શિવદાસકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર

ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી

- સં. ૧૬૬૪ મેઘરાજકૃત નળ દમયંતી રાસ
- „ „ દુલસીકૃત સીતાજનો સોહલો (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણુપત્ર)
- „ ૧૬૬૫ નયસુન્દરકૃત નળચરિત્ર
- „ ૧૬૬૭ શિવદાસકૃત બાલચરિત્ર (જુઓ ફાર્ગસ સભાની સૂચી)
- „ ૧૬૬૮ „ પરશુરામ આખ્યાન
- „ ૧૬૬૯ સુરજસુત ભાઉતું અશ્વમેધ
- „ ૧૬૭૦ શિવદાસકૃત એકાદશી માહાત્મ્ય
- „ ૧૬૭૨ નરહરિકૃત યાનગીતા
- „ „ શિવદાસકૃત ડાંગવાખ્યાન અને ચંડી આખ્યાન
- „ „ જુગજીવનકૃત મણિરત્નમાળા
- „ ૧૬૭૩ કૃષ્ણદાસકૃત સુદામો
- „ „ સમયસુન્દરકૃત નળ દમયંતી રાસ
- „ ૧૬૭૩ શિવદાસકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર
- „ „ રામાયણ (ગદ્યમાં) (જુઓ, મંજુલાલ સંપાદિત રણુપત્ર)
- „ „ વિષ્ણુદાસકૃત વિરાટપર્વ (જુઓ બૃ. કા. દો. ભા. ૮ મો)
- „ ૧૬૭૫ માધવદાસકૃત આદિપર્વ
- „ ૧૬૭૬ ભાઉકૃત પાંડવ નિષ્ઠિ
- „ ૧૬૭૭ રાજધરકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન
- „ „ નરહરિકૃત ભગવદ્ગીતા, વસિષ્ઠ સારંગીના
- „ „ શિવદાસકૃત ચંડી આખ્યાન
- „ ૧૬૭૯ ભાઉકૃત અશ્વમેધ
- „ ૧૬૮૦ દારકાદાસનો જન્મ-પ્રેમાનંદનો શિષ્ય-પ્રારભાસ, રાધાવિલાસ વગેરે
નો કર્તો (પ્રા. કા. માળા)
- „ ૧૬૮૧ મુકુંદકૃત ભિષ્મપ્રેમલાનું આખ્યાન (જુઓ ફાર્ગસ સભાની સૂચી)
- „ ૧૬૮૩ કેશરાયજનો રામચરિત રસાયન રાસ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણુપત્ર)
- „ ૧૬૮૪ કૃદકૃત સૃગાલપુરી
- „ „ વિષ્ણુદાસકૃત કલ્પ પર્વ
- „ ૧૬૮૫ કનકમુંદરકૃત અંગદવિષ્ણિ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત રણુપત્ર)
- „ „ સમયસુન્દરકૃત રામસીતા પ્રત્યે (, „ „ „)
- „ ૧૬૮૭ મધુસૂદનકૃત યુદ્ધ કાંડ
- „ „ રાધાસુત મહેરામણ આખ્યાન

- મં. ૧૬૮૮ અવિચલદાસકૃત ભાગવત કૃતો રકંધ
- „ ૧૬૮૯ ધરમાનંદદાસકૃત હરિરસ
- „ ૧૬૯૨ કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ (અનુમાન, જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત
સુદામા ચરિત્ર)
- „ ૧૬૯૩ હરિરામકૃત સીતા સ્વયંવર
- „ ૧૬૯૪ વૃક્ષસીસુત વૈકુંઠકૃત દ્રુપદાખ્યાન (જુઓ ફોર્બ્સ સભાની સૂચી)
- „ ૧૬૯૫ કાચરથ કવિ સુદરદાસ રચિત આદિપર્વ (જુઓ ફોર્બ્સ સભાની
સૂચી)
- „ „ અવિચલદાસકૃત આર્ણિક પર્વ
- „ ૧૬૯૬ વિપ્ર હરિરામકૃત બ્રહ્મવાદન આખ્યાન
- „ „ ભોગકૃત (સુરતના) ચંદ્રદાસ આખ્યાન
- „ ૧૭૦૦ વચ્ચાકૃત સીતાવેલ અને રણુજંગ (જુઓ મંજુલાલ સંપાદિત
રણુપથ)
- „ „ ભાષિકૃત ભગવદ્ ગીતા
- „ „ નેમવિજયકૃત શિક્ષવતીનો રાસ
- „ ૧૭૦૩ વીરમસુત હરિરામે સીતા સ્વયંવર રચ્યો (જુઓ મંજુલાલ સંપા-
દિત રણુપથ)
- „ ૧૭૦૪ સુરભદ્રકૃત સ્વગૌરોદિણી, કલિ માહમા
- „ ૧૭૦૫ અખાકૃત અખેગીતા
- „ „ ગોપાળદાસકૃત યાનપ્રકાશ
- „ ૧૭૦૫ ગોપાળદાસકૃત ગોપાળ ગીતા
- „ „ ગોવિંદસુત મોરારકૃત સુધન્વાખ્યાન
- „ „ માધવદાસકૃત હરમ રકંધ
- „ ૧૭૦૬ માધવદાસકૃત રૂપસુંદરની કથા
- „ „ મોચાકૃત કુંડલાખ્યાન
- „ ૧૭૦૭ હરિદાસકૃત મૃગથી આખ્યાન
- „ ૧૭૦૮ જનતાપીકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન
- „ „ વિશ્વનાથ જાની રચિત મોસાળું
- „ „ મુકુંદકૃત ગોરખ ચરિત્ર
- „ ૧૭૦૯ વલ્લભકૃત આનંદનો ગરબો

૧૦. ૧૭૧૦ કુબેરકૃત લક્ષ્મણાદરણ અથવા સામ્ય વિવાહ (જુઓ ફોર્બ્સ સભાની યાદી)
- ૧૧ ૧૭૧૩ કૃષ્ણદાસકૃત હંડી, મામેરે
- ૧૨ ૧૭૧૩ રતનશૂકત ત્રિમંશી રાજાનું આખ્યાન (જુઓ મંજુશાલ સંપાદિત જનતાપીનું અભિમન્યુ આખ્યાન)
- ૧૩ ૧૭૧૩ વિષ્ણુદાસકૃત બીષ્મપર્વ (જુઓ . કા. દો. બા. ૮ મો)
- ૧૪ ૧૭૧૪ વજ્રઆકૃત સીતાવેદ
- ૧૫ ૧૭૧૫ વિષ્ણુદાસકૃત સ્ત્રી પર્વ
- ૧૬ ૧૭૧૬ હીમાકૃત ઠલિયુગ મહિમા
- ૧૭ ૧૭૧૬ ચંપકસેન ચક્રપાદ, વૈતાલ પચીરતી;
- ૧૮ ૧૭૧૬ વિષ્ણુદાસકૃત બાલ કાંડ અને અયોધ્યા કાંડ (નર્મદાશંકર)
- ૧૯ ૧૭૧૭ પ્રેમાનંદકૃત મામેરે (જુઓ. હી. બા. દેસવશાલભાષ્ય સંપાદિત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન)
- ૨૦ ૧૭૧૯ પ્રેમાનંદકૃત સ્વર્ગની નિસરણી
- ૨૧ ૧૭૨૦ વીરશૂકત સુરેખાદરણ
- ૨૨ ૧૭૨૦ પ્રેમાનંદકૃત લક્ષ્મણા દરણ
- ૨૩ ૧૭૨૧ હરિદાસકૃત સીતાવિવાહ (જુઓ મંજુશાલ સંપાદિત રણપર)
- ૨૪ ૧૭૨૩ પ્રેમાનંદકૃત ઓખાદરણ ૨૩ કાવાનું
- ૨૫ ૧૭૨૪ પ્રેમાનંદકૃત સુધન્વા આખ્યાન
- ૨૬ ૧૭૨૫ મધુસૂદનકૃત હંસાવતીની વાર્તા
- ૨૭ ૧૭૨૫ વીરશૂકત કામાવતીની કથા
- ૨૮ ૧૭૨૫-૬ હરિદાસકૃત નરસૈના પુત્રનો વિવાહ
- ૨૯ ૧૭૨૭ " નરસૈના પિતાનું શ્રાદ્ધ
- ૩૦ ૧૭૨૮ પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન (જુઓ ફોર્બ્સ સભાની સૂચી)
- ૩૧ ૧૭૨૮ " ચંદ્રદાસ આખ્યાન
- ૩૨ ૧૭૨૮ માધવાનળની કથા
- ૩૩ ૧૭૨૮ હરિદાસ-પ્રેમાનંદ શિષ્ય-કૃત શ્રાદ્ધ
- ૩૪ ૧૭૨૮ પ્રેમાનંદકૃત મદાલસા આખ્યાન (જુઓ ફોર્બ્સ સભાની સૂચી)
- ૩૫ ૧૭૨૯ પ્રેમાનંદકૃત ઋષ્ય શૃંગાખ્યાન
- ૩૬ ૧૭૩૦ પ્રેમાનંદકૃત વામનકથા
- ૩૭ ૧૭૩૦ વીરશૂકત બલી રાજાની કથા

- સં. ૧૯૩૦ કાદાનકૃત ઝોખાહરણ
 „ ૧૭૩૨ પ્રેમાનંદકૃત બજુવાહન આખ્યાન
 „ „ વિનેયટની વાર્તા (જૈનબંધુ અને સુખબંધુકૃત)
 „ „ તુલસીનો અશ્વમેધ-(લાલી ચોસરનો રાયકવાળ)
 „ ૧૭૩૩ પ્રેમાનંદકૃત હાડી
 „ „ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન-પ્રથમ પારનું
 „ ૧૭૩૬ પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર
 „ ૧૭૩૬ લવાનભક્તકૃત રાયણ મદોદરી સંવાદ (ભુઓ મંભુલાલ સંપાદિત
 „ ૧૭૩૭ પ્રેમાનંદકૃત નરસિંહ પિતાનું શ્રાદ્ધ [રણયમ]
 „ „ હરિદાસકૃત ભાગવત સાર
 „ ૧૭૩૮ પ્રેમાનંદકૃત સુદામા ચરિત્ર
 „ „ જયવિજયકૃત શ્રીપાલ ચરિત્ર
 „ ૧૭૩૯ પ્રેમાનંદકૃત મામેરૂ
 „ ૧૭૪૦ રત્નેશ્વરકૃત ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ
 „ „ પ્રેમાનંદકૃત શામળશાનો મ્હોટો વિવાહ
 „ „ પ્રેમાનંદકૃત સુધ-ના આખ્યાન (મં. ૧૭૨૪ પછી મળી આવે છે)
 „ „ મહાદેવસુત હરદેવકૃત શિવપુરાણ
 „ ૧૭૪૧ પ્રેમાનંદકૃત રણયમ
 „ ૧૭૪૨ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન
 „ „ વીરકૃત દસાવતારની કથા
 „ ૧૭૪૩ રત્નેશ્વરકૃત અશ્વમેધ
 „ „ મુકુંદ રચિત ગોરક્ષ ચરિત્ર અને કખીર ચરિત્ર
 „ ૧૭૪૬ સુખાનંદકૃત વહાલા વિનોદ
 „ „ પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદીહરણ (સં. ૧૭૩૬ ની સાથે પણ મળે છે)
 „ ૧૭૪૭ વલ્લભકૃત અનાવિય પુરાણ
 „ ૧૭૪૮ રત્નેશ્વરકૃત સ્વર્ગારોહણ
 „ ૧૭૫૦ પ્રેમાનંદકૃત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન
 „ ૧૭૫૨ ગોવિંદકૃત મામેરૂ
 „ ૧૭૫૨ પ્રેમાનંદકૃત દેવીચરિત્ર
 „ ૧૭૫૪ નરસિંહકૃત ઝોખાહરણ
 „ ૧૭૫૭ વલ્લભકૃત દેવા માહાત્મ્ય

- સં. ૧૭૫૮ પ્રેમાનંદકૃત સુલદ્રાહરણ
 „ ૧૭૫૯ ધનદાસકૃત અભુજિત ગીતા
 „ ૧૭૬૦ વલ્લભકૃત મિત્ર ધર્માખ્યાન
 „ ૧૭૬૧ જગન્નાથકૃત સુદામા ચરિત્ર
 „ ૧૭૬૨ વિશ્વનાથકૃત રસિક રાજ
 „ ૧૭૬૩ ભોળકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન (સુરતનો)
 „ ૧૭૬૪ વલ્લભભટ્ટકૃત ભાગવત
 „ „ પ્રેમાનંદકૃત માર્કંડેય પુરાણ
 „ ૧૭૬૬ પ્રેમાનંદકૃત અષ્ટાવકાખ્યાન
 „ „ ભાણુદાસકૃત પ્રદ્ભાદ આખ્યાન
 „ „ કાદાનતું આખાહરણ (સં. ૧૭૩૦ ની સાલ પછુ મળે છે)
 „ „ પ્રેમગીતા
 „ ૧૭૬૮ રાજેનાં પદો
 „ ૧૭૭૦ નાથભવાનકૃત શ્લોકગીતા
 „ ૧૭૭૦ રત્નેશ્વરકૃત ચૂર્ણાવલિ
 „ ૧૭૭૧ વલ્લભકૃત સુધિધિરે વૃદ્ધોદર સંવાદાખ્યાન
 „ ૧૭૭૨ જગજીવનકૃત જ્ઞાનમૂળ, નરબોધ
 „ „ રઘુદાસકૃત લવકુશ આખ્યાન
 „ „ સામળકૃત શિવપુરાણ (જુઓ મણિલાલનો તીથી વિષેનો લેખ
 ૬ ફી. ગુ. સા. પારવહ)
 „ ૧૭૭૩ જગજીવનકૃત મણિરત્નમાળા
 „ „ પૌંચાકૃત ઐરશ્વજ આખ્યાન (હિતાર્થી સાલ) [બૂ. કા. દો. ભા. ૮]
 „ ૧૭૭૪ સામળકૃત પદમાવતીની વાર્તા
 „ „ સારથીભારથીકૃત જમરગીતા સાર
 „ „ રત્નદાસકૃત હરિચંદ્રાખ્યાન
 „ ૧૭૭૬ પ્રેમાનંદકૃત બાર માસ
 „ ૧૭૭૭ સામળકૃત સિંહાસન જત્રીસી-પહેલી પંદર વાર્તાઓ
 „ „ વલ્લભકૃત કુતિ પ્રસન્નાખ્યાન
 „ „ મહીચંદ્ર શિષ્ય જ્યસાગરકૃત સીતાહરણ
 „ ૧૭૭૮ રાધાદાસકૃત રામચલ
 „ ૧૭૭૯ વલ્લભકૃત પ્રેમગીતા

- મં. ૧૭૮૦ વક્ષભકૃત કુન્દાસન રધિરપાન
 „ ૧૭૮૨ નંદજનીશી (I)
 „ ૧૭૮૩ ધનદાસકૃત અર્જુનગીતા (મં. ૧૭૫૬ નું વર્ષ પશુ મળે છે)
 „ ૧૭૮૪ જયરામ (કન્નડ સુદાના) કૃત જયવાહન આખ્યાન
 „ „ ન્દાનીકૃત વલ્લુભારો
 „ ૧૭૮૫ રામોદાસકૃત ભગવદ્ગીતા
 „ „ સામગ્રકૃત જત્રીસ પુત્રાની વાર્તાઓ-પહેલી પંદર વાર્તાઓ
 „ ૧૭૮૬ વક્ષભકૃત પ્રેમગીતા (મં. ૧૭૬૬ નું વર્ષ પશુ મળે છે)
 „ ૧૭૮૭ રામભક્તે યોગવાસિષ્ઠ ૨૧ મંસર્ગમાં રમ્યું (જુઓ મંજુલાલ મંપા-
 દિત રણમય)
 „ ૧૭૮૮ વક્ષભકૃત રામચંદ્રનાં પદો
 „ „ અનુભવાનંદકૃત ચિવગીતા
 „ ૧૭૮૯ „ ચાતુરી
 „ ૧૭૯૦ પ્રેમાનંદનું શ્લોક (જુઓ મંજુલાલ મંપાદિત સુદામા ચરિત્ર)
 „ „ વક્ષભકૃત કાલિકાનો ગરબો-(અમદાવાદનો ભટ્ટમેવાડો બ્રાહ્મણ)
 „ ૧૭૯૨ વક્ષભકૃત ધનુષધારીનો ગરબો
 „ ૧૭૯૫ રાંભુરામકૃત લવકુશ આખ્યાન
 „ „ રત્નાકૃત બાર માસ
 „ ૧૭૯૬ સુદર મેવાડે દશમસ્કંધ પૂરો કર્યો
 „ ૧૭૯૮ જીવજીવકૃત ગુહ્યસિંધુ સંવાદ
 „ ૧૮૦૦ જીવરામકૃત જીવરાજ શેઠની મુસાફરી
 „ „ દ્વારકાભટ્ટકૃત ચેતવણી (ગુ. કા. દો.)
 „ ૧૮૦૮ સામગ્રકૃત અંગદવિદિ
 „ „ રણુછોડાજી દિવાનકૃત કાવ્યો
 „ ૧૮૦૯ ધીરાનો જન્મ (અનુમાન)
 „ ૧૮૧૧ મૂળજીભટ્ટકૃત શ્રાદ્ધ
 „ ૧૮૧૭ કાલિદાસકૃત પ્રદ્ધલાદ આખ્યાન
 „ „ દિવાળીઆઘ (ડોહાઈની) કૃત રામચંદ્રનો જન્મ વગેરે કાવ્યો
 „ ૧૮૨૧ ધીરાકૃત જયવાહન આખ્યાન
 „ „ સામગ્રકૃત સુગંધગોવેરી

- સં. ૧૮૨૫ રવિસુત નરસિંહકૃત બોડાણો
 ,, ૧૮૩૧ પ્રીતમકૃત સરસગીતા
 ,, ૧૮૩૨ કાલિદાસકૃત રીતા સ્વયંવર , /
 ,, ૧૮૩૩ કવિ દયારામનો જન્મ
 ,, ,, બાપુસાહેબ
 ,, ૧૮૩૫ ધીરાકૃત અશ્વમેધ
 ,, ,, કેવળપુરી (જિમરેદનો) કૃત પદો
 ,, ૧૮૩૬ રઘુનાથકૃત દશમનાં પદો, આધવજનો સંદેશો વગેરે પદોનો કતો
 ,, ૧૮૩૭ ગોવિંદકૃત સતભામાનું રસણું (આમોદનો કવિ ઔદિત્ય)
 ,, ૧૮૩૮ સદાનંદકૃત સુરતી મહીના
 ,, ૧૮૪૧ ગોપીલાલકૃત મહાદેવજનો વિવાહ
 ,, ,, ભોમભક્તનો જન્મ-જોતપુર પાસેના દેવકી ગાવોલ ગામમાં
 ,, ૧૮૪૩ સુખરામદાસનું સગાળસા આખ્યાન
 ,, ,, લજ્જારામકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન
 ,, ૧૮૪૪ રામકૃષ્ણકૃત ગજેન્દ્ર મોક્ષ
 ,, ,, મુકુંદનાં પદો
 ,, ૧૮૪૭ દિવાળીબાધ (ડબોઇની બ્રાહ્મણ ચાતિની) રામભક્ત
 ,, ૧૮૫૦ નરભેરામકૃત બોડાણાની મૂછ
 ,, ,, દયારામકૃત ભાગવત દ્વાદશ સ્કંધ
 ,, ૧૮૫૨ પ્રીતમકૃત ભગવદ્ગીતા
 ,, ,, પ્રીતમગીતા
 ,, ૧૮૫૭ વૃક્ષસીદાસકૃત જનકી વિવાહ
 ,, ૧૮૬૨ રઘુનાથકૃત પ્રહ્લાદ ચંદ્રાવળી
 ,, ૧૮૬૪ હીમાકૃત કર્મકથા-તોરણનો બ્રાહ્મણ-(શુ. કા. દો.)
 ,, ૧૮૭૨ રઘુનાથકૃત અશ્વમેધ
 ,, ૧૮૭૪ કૃષ્ણરામકૃત કલિકાળનો ગરબો
 ,, ૧૮૭૫ રેવાચંકરકૃત બાલલીલા (જુનાગઢના)
 ,, ૧૮૭૬ કવિ દલપતરામનો જન્મ
 ,, ૧૮૭૭ તાપીદાસ વેશ્યકૃત અભિમન્યુનું મુદ્દ
 ,, ,, હરગોવિંદકૃત ગણપતિ અને શિવજીની લાવણીઓ
 ,, ૧૮૭૮ રણછોડજી દિવાનકૃત ચંડિપાઠ (જુનાગઢના)

- મં. ૧૮૭૮ બોળાનાથ સારાભાષનો જન્મ
 „ ૧૮૭૯ દયારામકૃત ભાગવતાનુક્રમણિકા
 „ ૧૮૮૦ મનોહરદાસકૃત પદો (ભાવનગરના)
 „ „ હરિરામકૃત સીતારવંશવર (જુ. કા. દો. ભા. ૩જો).
 „ ૧૮૮૧ ધીરાનું મૃત્યુ
 „ ૧૮૮૨ શ્રી સહેજનંદ સ્વામી રચિત શિક્ષાપત્રી
 „ ૧૮૮૭ ગિરધરકૃત રામાયણ
 „ ૧૮૯૦ રાધાબાઈ-રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનાં પદો
 „ ૧૮૯૫ કુંગર ખારોટકૃત કવિતા-વિજયપુરના
 „ „ અલખજીભાઈનાં પદો-(અમદાવાદના)
 „ ૧૮૯૬ જોશીરામકૃત સિતલાદેવીનું આખ્યાન
 „ ૧૮૯૯ નિરાંત ભક્તનું મૃત્યુ
 „ ૧૯૦૬ ભોળા ભક્તનું મૃત્યુ
 „ ૧૯૦૮ દયારામનું મૃત્યુ
 „ „ ગીરધર-(આસરનો)નું મૃત્યુ
 „ ૧૯૧૨ દેસાઈરામકૃત સાહોદરા ન્યાતનું વર્ણન (ગુ. કા. રોહન)

: ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી (દ્વિજ કુમાર)

એઓ માટે ઔદિચ્ય સહસ્ર ધ્યાનથી અને મૂળ વતની હળવદના છે. એમનો જન્મ લીંબડી (કાઠિયાવાડ)માં સં. ૧૯૫૯ના ચૈત્ર સુદ ૨ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રતનજી મૂળજી ત્રિવેદી અને માતાનું નામ મોતીબાઈ દરજીવન પાઠક છે. એમનું લગ્ન મં. ૧૯૭૮ માં હળવદમાં સૌ. તારાગૌરી સાથે થયું હતું.

એમનો અભ્યાસ ત્રિવિધ સુધીનો છે અને હાલમાં તેઓ સિનેમા કંપનીઓમાં સિનરીઓ રાષ્ટ્ર તરીકે કામ કરે છે; પણ સાથે સાથે વર્તમાનપત્રોમાં નવલકથાઓ લખે છે, જે જનતામાં રસપૂર્વક વંચાય છે.

મહાત્માજીનો પ્રભાવ એમના જીવનપર ખૂબ પડેલો છે. સન ૧૯૨૦માં અસહકારની ચળવળ વખતે એમણે સરકારી શાળા છોડી રાષ્ટ્રીય શાળામાં દાખલ થઈ વિનીતની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. પછી વિદ્યાલયમાં જોડાયલા; પરંતુ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડતાં તે અભ્યાસ પડતો મૂક્યો હતો.

તે પછી વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનું શરૂ કર્યું હતું અને તંત્રીઓ એમના લેખો, વાર્તાઓ વગેરેને રચાન આપી, એમના લેખનકાર્યને ઉત્તેજતા હતા. એમાં ‘સાજ વર્તમાન’ના સહતંત્રી શ્રીયુત પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી અને ‘વીસળી સદી’ના તંત્રી શ્રીયુત ગુલામહુસેન હાજમહમદ શિવજી તથા નવચેતનના તંત્રી શ્રીયુત ચાંપશી ઉદેશીએ આ ઉગતા કલાકારને પ્રકાશમાં લાવવા માટે સારો ઉત્સાહ દર્શાવી પ્રયાસ કર્યો હતો અને આજે સાહિત્યના જગતમાં આ તંત્રીઓના પ્રોત્સાહનથી જ તેઓ ચમકે છે તેમ ઉપકારસહ જણાવે છે.

વર્તમાનપત્રોમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત થતાં, તેમણે ચલ ચિત્રોના ક્ષેત્રમાં અંપદાયું છે અને આદિ પણ એમણે સારી નામના મેળવી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ હંસા યાને મહનો બેદ	સન ૧૯૨૬
૨ મહારાષ્ટ્ર કેસરી	” ૧૯૨૭
૩ સમાજનો સડો	” ૧૯૨૮
૪ રૂઢિનાં બંધન	” ૧૯૨૯

૫ ડગમગતી મહેલોત	" ૧૯૨૯
૬ હવસના ગુલામ	" ૧૯૩૦
૭ આઝાદીના જંગ	" ૧૯૩૧
૮ સોરઠી શૌર્યકથાઓ	" "
૯ મોગલ દરબારના ભેદ ભરમો	" "
૧૦ ધીખતા અંગારા	" ૧૯૩૨
૧૧ સોરઠી પ્રેમકથાઓ	" "

અંબાલાલ નૃસિંહલાલ શાહ

એઓ ઝાતે વિદ્યા ખડાયતા વૈષ્ણવ વણિક અને અમદાવાદ પાસે હળધરવાસના (મહીકાદા એજન્સી) વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૨૯ મી ઑગષ્ટ ૧૮૯૮ ના રોજ હળધરવાસમાં (૨૧ મણિકાન્તાની જન્મભૂમિ-જેમતુ મંદિરે જીવનચરિત્ર એમણે લખ્યું છે) થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નૃસિંહલાલ ભગવાનદાસ અને માતૃશ્રીનું નામ કૃષ્ણાબહેન લક્ષ્મીબાઈ હતું. એમનું લગ્ન હળધરવાસમાં સન ૧૯૨૦ ના મે માસમાં થયું હતું. એમના પત્નીનું નામ સૌ. રૂક્મણીબહેન છે. નાની વયમાં માતૃપિતા ગુજરી જવાથી એઓ એમના મોસાળમાં ઉછર્યા હતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે હળધરવાસમાં લીધું. તે પછી ધણીખરી માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કૃતિષ્ણ અમદાવાદમાં લીધી હતી માત્ર પ્રિવિયસનેા અભ્યાસ સામળદાસ કોલેજ બાવનગરમાં કર્યો હતો.

મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની લડત ચાર કરી ત્યારે તેઓ ગુજરાત કોલેજમાં ઇન્ટર વર્ગમાં હતા, તે છોડી દઈને તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયા ત્યાં એમણે “ભાષા વિચાર” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. વળી ટ્રોઈગમ ક્લર્ક ગ્રેડ અને સેકન્ડ ગ્રેડ તથા ઇન્ટરમીડિએટની પરીક્ષાઓ પાસ કરેલી છે. શાળામાં તેઓ ઉચ્ચ નબર રાખતા અને સનાતન ધર્મની પરીક્ષાઓ લેવાતી તેમાં પણ તેમને ધનામો મળ્યા હતા.

વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા પડ્યા પછી સુરત જીલ્લામાં આવેલા ચિખલીથી માડી તે કચ્છમાં અબર સુધી ન્હાના મોટા ગામોમાં શિક્ષક તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું છે. થોડાક સમય પર કલકત્તામાં મેસર્સ જીવણલાલ (૧૯૨૯) લી. હસ્તકની ભવાનીપુર ગુજરાતી શાળામાં આચાર્ય તરીકે નિમાયલા અને હમણાં એ પેઢીના શ્રેષ્ઠ રામજીભાઈ મુળાઈઆવી વસતા તેઓ તેમના સેક્રેટરી તરીકે કામ કરે છે.

એમના જીવન પર મહાત્માજીએ બહોળી અસર કરી છે.

એમના પ્રિય પુસ્તકો કલાપીનો કેકારવ અને સસ્વતીચંદ્ર છે.

કવિતા રચવાનો જાંદ ન્હાનપણથી લાગેલો. ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારે ‘વૈશ્ય પત્રિકા’ માં એક કવિતા લખી મોકલી હતી.

નૂઠું નૂઠું માસિકો જેવાં કે, સાહિત્ય, શુદ્ધિપ્રકાશ, ખડાપતા મિત્ર, નવચેતન, શારદા વગેરેમાં એમના લેખો પ્રસિદ્ધ થયલા છે અને એમનું અનુવાદ પુસ્તક 'ગરીબાધનો મઝમ' પ્રથમ "યુજ્જ્ઞાતી પંચ" અડવાડિકમાં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું.

== એમની કૃતિઓ ==

૧ ગરીબાધનો મઝમ	સન ૧૯૨૯
૨ જાલીમ જલાલ	,, ૧૯૩૦
૩ હૃદય જ્વાળા	,, ૧૯૩૨

રા. સા. ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ

એઓ વાસ્તિક કાયસ્થ યાત્રિના અને સૂરતના વતની છે. જન્મ પશુ ત્યાં જ તા. ૨૬ મી નવેમ્બર ૧૮૬૯ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પ્રાણલાલ સૂરજલાલ ખાનસાહેબ અને માતાનું નામ ગંગાગૌરી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૮૪માં કમળાબહેન તે ઝોઝવલાલ નગીન-દસિના પુત્રી સાથે થયું હતું.

એમણે ગૂજરાતી શિક્ષણ નારણ મહેતાજીની ગામડી શાળામાં લીધેલું અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ સૂરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં કર્યો હતો. એમના સમયમાં સૂરતમાં જાણીતા થએલા ઉત્તમરામ નરભેરામ મહેતાજી હેડમાસ્તર હતા અને રા. સા. ખાનસાહેબ એમના ખાસ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય હતા. તે સમયે અપાતી માસિક સ્કૉલરશીપ તથા ઈનામો મેળવી એઓ સન ૧૮૮૬ માં મેટ્રિક પાસ થયા.

મેટ્રિકયુલેશન પસાર કર્યા પછી મુંબઈ એન્ડ્રી-સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી સન ૧૮૮૯માં તેઓ અંગ્રેજ અને ફારસી સાથે બી એ. થએલા. અભ્યાસ દરમિયાન રૂપિયા વીસની સ્કૉલરશીપ પણ મેળવેલી. કૉલેજમાં એમણે એમની વકૃત્વકળાથી પ્રેક્ષિતોની પ્રીતિ મેળવવાની શરૂ કરી હતી. એમણે ફારસી ભાષાનું મંગીન યાન મેળવ્યું હતું અને એ ભાષા પર એમણે એટલો કાબૂ મેળવ્યો હતો કે એઓ તેમાં વાતચીત પણ કરી શકે. કૉલેજના દિવસોમાં તો એમણે ફારસી ભાષામાં નાની કવિતાઓ પણ રચી હતી. આમ છતાં ગૂજરાતી સાહિત્યના શોખને લઈ ગૂજરાતી ભાષા ઉપર પણ એવો અજબ કાબૂ મેળવ્યો છે કે એમના ગૂજરાતી લેખો અને એમનાં ભાષણોથી એમજ ખાતરી થાય કે એમની બીજી ભાષા સંસ્કૃત જ હોવી જોઈએ.

આ પછી સરકારી નોકરીની અનેક લાલચો જતી કરીને ‘ધંધામાં’ લેવો પણ વેપારમાં નખજો’ એવો શિક્ષકનો ધંધો સ્વીકાર્યો અને સન ૧૮૯૪ માં સૂરતની ‘ધી ઇન્ડીયન’ (તે હાલની તાપીદાસ અને તુલસીદાસ સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલમાંથી) સ્કૂલમાં જોડાયા અને સન ૧૯૩૧માં વાનવસ્થ થયા. આ રીતે એમની લગભગ આખી જિંદગી એક શિક્ષક તરીકે વ્યતીત થયેલી છે અને એક ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે તેમની ગણના થાય છે. સ્વ. ચૂનીલાલ શાહ પછી સૂરતમાં શિક્ષક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હોય તો મંચેરશાહ કેકેબાદ અને એઓ પોતે છે.

એમનો પ્રિય વિષય સાહિત્ય છે. ગોડડસિંઘનાં પુસ્તકો એમને બહુ પ્રિય છે, અને ગોવર્ધનરામે એમના જીવન પર અસર કરી હતી તેમ એમનું કહેવું છે.

સ્વભાવે તેઓ સરમાળ અને ઝાઝાબોલા તેથી જાહેરમાં જવલ્લેજ આવે છે પણ જ્યારે જાહેર તટતા ઉપરથી તેઓ બેસે છે ત્યારે તો શ્રીના-જનોને ખરેખર, મુગ્ધ કરી નાખે છે. એક વખત મૂરત સાર્વજનિક હોલે-જના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુત ગાડગીસે તેઓને માટે સાચું જ કહ્યું હતું કે તેઓ સરતમાના લુજ આજન્મ-નૈસર્ગિક-વક્તાઓમાંના એક છે.

એમનો શાંત સ્વભાવ અને શિક્ષણસેવા જેવા એકમાળી ધંધામાં હોવા છતાં સન ૧૯૨૭માં સરકારે એમને રાવસાહેબનો ઈન્કાબ આપી સરસ્વતીના એ અનન્ય ઉપાસકની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ઠેરઠી નિઃસ્વાર્થ સેવાની કદર કરી હતી. આ પ્રમંડે નાનેમોટે હોદ્દે ચડેલા અને દૂર દૂર જઈવસેલા એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓ તરફથી અભિનંદનના પત્રો ને તારો આવ્યા હતા, એ વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલા પ્રિય હતા તે દર્શાવવા બસ યઈ પડશે.

વળી, મુંબાઈની યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં એઓ ગૂજરાતી અંગ્રેજીના પરીક્ષક, અંગ્રેજીના પેપર સેટર અને ડાઈરેક્ટર થયા. તેમજ અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી તરફથી સેવાતી અજમેર અને ગ્વાલિયરની મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં ગૂજરાતીના પરીક્ષક તરીકે એમની પમંદગી થાય છે, એજ એમની એ વિષયની પારંગતાનું તેમ એમની પ્રતિષ્ઠાનું સૂચક ચિહ્ન છે.

એમણે ઝાઝું લખવાનો વત્ન કયો નથી આમ છતાં જે પ્રકાશન પામ્યું તેમાં એમના 'Hints on the study of Gujarati' અને 'સાહિત્ય રત્ન' આ બે ગ્રંથો ખાસ જાણીતા છે. 'સાહિત્ય રત્ન' તો ગૂજરાતી સાહિત્યના ગવપઘના જે સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે તેમાં સહેજે અગ્ર સ્થાન મેળવી લે છે અને એ સંગ્રહમાં ગૂજરાતી ગવપઘ સાહિત્યના ઉત્તમ નમુના પસંદ કરી જે જાનગી પીરસી છે એ પસંદગી જ એ વિષય પ્રત્યેનું એમનું હૈંકું જ્ઞાન સાબિત કરી દે છે. આ બે પુસ્તકો વાચીને પાસ થએલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગૂજરાતમાં ઠેરઠેર મળી આવશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. Hints on the Study of Gujarati	સન 1904
૨. સાહિત્ય રત્ન	" 1906
૩. Easy English Unseen	" 1922

ધન્વિરાનંદ લલિતાનંદ પંડિત

એએા યાતે વડનગરા નાગર વ્યાસણ (કાકણા) અને સુરતના વતની છે. એમને જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૫૧માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લલિતાનંદ અને માતૃશ્રીનું નામ ગીરળગવરી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૭૩ માં સૌ. ધન્વિરાગૌરી તે જંગાચંકર મણિચંકર શુક્લની પુત્રી સાથે થયું હતું. એમના પિતા લલિતાનંદને સંસ્કૃત તથા વેદશાસ્ત્ર અને ન્યાયનો ગાઢો અભ્યાસ હતો. એ સમયે સંસ્કૃતમાં મળતું શિક્ષણ જેમકે વર્ણોચ્ચાર, અષ્ટાધ્યાયી, ઋગ્વેદના ડેટલાંક મુત્રા, ચણુવેદની તૈત્તરીય શાખાની રૂદ્રિ વગેરેનું એમણે લીધું હતું. તે ઉપરાંત મરાઠી પુસ્તક શિક્ષ્યા હતા; અને અંગ્રેજીમાં લીટલ ગા (હાલની પ્રિવિયસ અગર F. Y. A.) સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો.

એમણે કર્કટમ ખાતાના એકાઉન્ટન્ટ તરીકે ખારાધોડા, ખંભાત, ઘોઘા અને મુંબાઇ વગેરે મુકામે નોકરી કરી હતી. મુંબાઇમાં મોટે ભાગે રહ્યા હતા; હાલમાં પેન્શનર છે અને સુરતમાં રહે છે.

લેખનવાચનનો સારો શોખ છે. વેદ અને કાવ્ય એમના પ્રિય વિષયો છે. એમના ઉપર એમના માતાપિતા ઉપરાંત કવિ નર્મદ અને સ્વામી દયાનંદની બહોળા અસર થવા પામી હતી. રોમન અને ગ્રીક ઇતિહાસના અભ્યાસથી એમના કાવ્ય ઉપર સ્વદેશાભિમાન અને વીર રસની ઊંડી અસર થવા પામી હતી.

એએા કવિ તરીકે પંકાપલા છે, અને એમનાં કવિતાનાં પુસ્તકો કાવ્યાનંદનિધિ ભાગ ૧ થી ૪ છપાયલા છે. ધર્મ વિષયમાં પણ એમની પ્રવૃત્તિ એ જ રીતે પ્રગતિમાન રહેલી છે. તે એમના પુસ્તકોની સુચી, નીચે આપી છે તે પરથી માલમ પડશે.

વીર રસની અને શૃંગારની કવિતા એમણે લખી રાખેલી છે. પણ તે છપાવવા હજી બન્યું નથી. હમણાં આખે જાંખું દેખાય છે તેથી લખવા કરવાનું કામ મંદ પડ્યું છે.

== એમની કૃતિઓ ==

૧ શ્રી પાતાંજલ યોગસૂત્રનો આશય

સન ૧૯૨૩

૨ રૂદ્રાધ્યાય

" ૧૯૨૪

૩ કાવ્યાનંદનિધિ ભાગ ૧	સન ૧૯૧૪
૪ " " ૨	" ૧૯૨૩
૫ " " ૩	" ૧૯૨૮
૬ " " ૪	" ૧૯૨૯
૭ મંત્ર રહસ્ય સ્પષ્ટીકરણ	" ૧૯૨૭
૮ બ્રહ્મસૂત્ર વેદાંત દર્શન	" ૧૯૨૪
૯ મેન્યુઅલ ઓફ ગ્રીક, રોમન, ઇગ્લિશ અને ઇન્ડિયન હિસ્ટરી (અંગ્રેજીમાં)	" ૧૮૬૮

કનુભાઈ દકુમતરાય દેસાઈ

એઓ શાંતિએ ઘણાકશત્રિય અને અમદાવાદના વતની છે. જન્મ તા. ૧૨ મી માર્ચ સન ૧૯૦૭ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દકુમતરાય હરિલાલ દેસાઈ અને માતૃશ્રીનું નામ હીરાબહેન, તેઓ અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ વકીલ જયંતિલાલ નરસેરામ ઠાકોરના બહેન થાય.

એમણે ત્રણ વરસ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરેલો. એમનો જીવન—વ્યાસંગ ચિત્રકળા છે. બે વર્ષ “કુમાર કાર્યાલય” માં એમણે ચિત્રકળાનું શિક્ષણ લીધેલું. તેના પ્રમાણના આધારપર ગુજરાત વિદ્યાપીઠે સ્કોલરશીપ આપી તેમને કવિવર ટાંગોરના શાન્તિનિકેતનના કળા ભવનમાં અભ્યાસ માટે મોકલ્યા હતા; જ્યાં એમણે શ્રી. નંદલાલ બસુ પાસે ચિત્ર-કળામાં વિશેષ પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું. સાથે જૂથકળાનો શોખ ફેળવ્યો અને ગુજરાતમાં તેનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

હમણાં સુધી ગુજરાતના ચિત્રકારો પરપ્રાંતમાં લાગ્યેજ નાણીતા હતા. પરંતુ રવિશંકર રાવણે કુમાર કાર્યાલય સ્થાપ્યા પછી એ ક્ષેત્રમાં ગુજરાત નાણીતું થવા લાગ્યું છે. તેમની સંસ્થાના એક નમૂનેદાર પ્રતિનિધિ તરીકે કનુ દેસાઈને રજુ કરી શકાય.

એમની કૃતિઓ માટે એમને જુદાં જુદાં પ્રદર્શનોમાં પ્રશંસાપત્રો અને ચાંદો મળેલા છે. એટલું જ નહિ પણ હાલમાં તેમની ગણના હિંદના હંચી કાટીના હિંદી ચિત્રકારોમાં થાય છે. ગાંધીજી અને તેમના જીવન—પ્રસંગોના ચિત્ર દોરવામાં કનુ દેસાઈ એકલા હિંદી ચિત્રકાર તરીકે આગળ આવેલ છે; અને એ ચિત્રો બહુજ હૃદયગમ ગણાયાં છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તે ચિત્રોનું ચોક્કસ સ્થાન છે. કળાવિવેચક શ્રીયુત ન્હાનાલાલ મહેતા અને આર્ટ ક્રિટિક રા. કનૈયાલાલે એમના ચિત્ર—પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખી આપી છે. ગુજરાતી ચિત્રકારના પ્રકાશન સાથે વિદ્વાનો મિત્રાંસ લખે એ ગૌરવની વાત છે.

એમનું છેલ્લું પુસ્તક “મહાત્મા ગાંધી” ચિત્રોમાં કાશ્મિર એલ્વીનના ઉપોદ્ધાત સાથે બહાર પડ્યું છે. તે એટલું ઉત્તમ ગણાયું છે કે યુરોપાદિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેની ખૂબ માંગણી થયેલી છે.

એ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક જોટલોજ યસ અને પ્રશંસા કરુ દેસાઈને મળ્યાં છે. આનંદજનક દષ્ટીકત એ છે કે એ પુસ્તક ઉગ્રાં-
ગની સંસ્થા માટે ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ કુમાર પ્રિન્ટરીમાં છપાયું છે. કરુ
દેસાઈના લગભગ બધાં જ પ્રકાશનો ઉપરોક્ત સ્થળે છપાયાં છે અને તેથી
એ પુસ્તકો રૂપરંગમાં બહુજ શિષ્ટતા પામ્યાં છે. આવી સુંદર સરઆતવાળી
કારકિર્દીવાળા એ યુવાન કળાકાર માટે દંજુ નિશાળ બાવિશેષ પડ્યું છે.

: એમની કૃતિઓ :

	સન
૧ સત્તર છાયા ચિત્રો	૧૯૨૯
૨ ભારત પુષ્પ પ્રવાસ	૧૯૩૧
૩ મહાત્મા ગાંધી	૧૯૩૨
૪ તેર ત્રિરંગી ચિત્રો—"water colours"	૧૯૩૨
૫ મહાત્મા ગાંધી (હિંદુસ્તાન માટે)	"

ગમનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા

એમનો જન્મ અમદાવાદમાં ગંવત ૧૯૫૬ માં ચૈત્ર શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમાના દિવસે (ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની ૧૫મી એપ્રિલ) અમદાવાદમાં થયેલો. એમનું મૂળ વતન ભાવનગર છે. એમના પિતા સર લલ્લુભાઈ સામળદાસ, હિન્દના એક અગ્રેસર નેતા, જેમની સેવા સડકારી દિલ્લિયાલમા અદ્વિતીય લેખાય છે અને મુંબાઈની ઘણી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ સાથે તેઓ ડિરેક્ટર તરીકે જોડાયેલા હોય છે. ખાસકરીને વડોદરા બેન્કના ઓર્ડના પ્રમુખ તરીકે એમનું કાર્ય જાણીતું છે. એમનાં માતૃશ્રીનું નામ સ્વ. સૌ. સત્યવતી, તે પૃથુરાજ રાસા અને મેલદૂતના કર્તૃ સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથનાં પુત્રી હતાં. આમ ભાવનગર અને અમદાવાદનાં બે પ્રસિદ્ધ કુટુંબના સંસ્કાર જન્મથી એમને પ્રાપ્ત થયેલા; અને એમનું લગ્ન એવા જ એક ત્રીજા વિખ્યાત સુધારક કુટુંબ સ્વ. સર રમણભાઈ નીલકંઠનાં ત્રીજા પુત્રી સૌ. સૌદામિનીબહેન, બી. એ., સાથે ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં થયાં છે.

જે ઉત્તેજક સંસ્કારી વાતાવરણમાં એ ઉછરેલા એનું મુદર પરિણામ એમના અભ્યાસમાં નજરે પડે છે.

એમણે માધ્યમિક કેળવણી મુંબાઈમાં ન્યુ હાઈસ્કૂલમાં લીધેલી અને ત્યાં સારા અભ્યાસ અને વર્તન બદલ આંદ્ર પ્રાપ્ત કરેલો. કૉલેજનો અભ્યાસ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં કરેલો; અને બી. એ. ના વર્ગમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયોમાં ચારે પરીક્ષાઓમાં પ્રથમ આવવા માટે કૉલેજનું ધનામ મેળવ્યું હતું. સન ૧૯૨૧ માં તેઓ એ જ વિષયમાં બીજા વર્ગમાં ઓનર્સ સાથે બી. એ. થયા હતા.

ત્યારબાદ ઈંગ્લેન્ડ વધુ અભ્યાસ કરવા માટે ગયેલા; અને લંડન સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં દાખલ થયેલા. અહિં તેઓએ ગ્રેાં લાસ્કીના હાથ નીચે શિક્ષણ લીધું હતું. ગ્રેાં હોબહાઉસ, ગ્રેાં ગ્રેહેમ વૉલેસ, બ્રાડ રસેલ જેવા સમર્થ વિચારકોના નિકટ સહવાસમા આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. પરંતુ તખ્તિયત નાદુરસ્ત થતાં, અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા વગર હિન્દ પાછા ફરવું પડ્યું હતું.

એમણે સન ૧૯૨૮ માં “બ્રાડ રસેલની સમાજિક ફિલસૂફી” એ

વિષય પર એક નિબંધ રજુ કરીને મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની ડીગ્રી ફરેટ કલાસમાં લીધી હતી.

ખટાંક રસેલ, પ્રો. હેરોલ્ડ લારકી, પ્રો. ટોની અને પ્રો. હોબહાઉસ એમના પ્રિય લેખકો છે; અને બનીંડ શૌ માટે એમને વિદ્યાર્થી અવરથાથી પ્રેમ છે. હાસ્યરસિક લેખકોમાં એમને સ્ટીફન લીફોલ્ક તરફ પક્ષપાત છે.

એમની હાસ્યરસિકતા એમના લેખોમાં અતુલનાય છે; અને તે એકલા ગુજરાતી લેખોમાં જ નહિ પણ અંગ્રેજીમાં પણ ખરી. ૧૯૨૩ માં આચાર્ય ગીદવાણીના "To-Morrow" માસિકમાં "The Viceroy of To-morrow" તેમજ "જામ્બે ક્રોનિકલ" આદિ પત્રોમાં "A Letter to S. R. Das," "The Masses" વગેરે ધણા અંગ્રેજી હાસ્યજનક લેખો લખ્યા છે; અને જેઓએ એમનો દિલ્હીની ધારાસભાને વિશેનો લેખ કલકત્તામાં સાપ્તાહિક 'Indian Finance-(ઇન્ડિયન ફાઇનેન્સ)'માં વાંચ્યો હશે તે એની સાખ પૂરશે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમનો 'બે ચિત્રો' નામક લેખ 'કૌમુદી'ના કલાપી બંકમાં પ્રગટ થયેલો એ વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામ્યો હતો.

અને આ યુગમાં ગાંધીજીની અસરમાંથી કેણુ મુક્ત રહ્યું છે? ગાંધીજીના મનતોચો વિશે એમણે 'પ્રસ્થાન'માં "ગાંધીજી અને લેનિન" વિષે લખેલો લેખ જોવા જોવો છે અને "કરાંચીની મહાસભા" વિશેનું એમનું વૃત્તાંત, જેમ માહિતીપૂર્ણ અને તાદૃશ્ય તેમ તટસ્થ વૃત્તિથી લખાયેલું, જેની તારીફ થપલી અમારા જાણવામાં છે. એમણે ૧૯૨૦માં લખેલું "હડતાળ"નું નાટક વિદ્યાર્થીઓનાં તથા યુવકોનાં મંડળો બજાવે છે.

એમણે લગભગ બે વર્ષ સુધી (૧૯૨૩-૧૯૨૫) "જામ્બે ક્રોનિકલ" પત્રમાં ઉપતંત્રી (એસિસ્ટન્ટ એડિટર) તરીકે કામ કર્યું હતું.

હાલમાં તેઓ સિંધીઆ સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીની કલકત્તા ઓફીસમાં એજેન્ટ છે; અને ત્યાં એમણે એમની કાર્યદક્ષતા, ખાહોશી અને શુદ્ધિ-શક્તિ વડે વેપારી આલમમાં જ નહિ પણ ત્યાંના સિક્ષિત સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું છે. તેઓ કલકત્તાની ઇન્ડિયન એમ્પર ઓફ કોમર્સ તરફથી પોર્ટ ટ્રમિશનર ચૂંટાયેલા છે અને એમ્પરના પ્રતિનિધિ તરીકે પોર્ટ ટ્રસ્ટપર છે.

"ઇન્ડિયન ફાઇનેન્સ"માં એમના હાસ્યરસિક લેખો તથા અવલોકનો નારંવાર પ્રગટ થાય છે; અને મોડર્ન રિવ્યુમાં હાલના રાજદારી પ્રશ્ન વિષે

લખાયલા એમના લેખે ("Equality of Trading Rights") ધણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

એ ઉપરાંત ત્યાંના દૈનિક પત્રો "લીબર્ટી," "એડવાન્સ" વગેરેમાં પ્રસંગોપાત્ત એમના લેખો પ્રગટ થાય છે.

આ તો એમની કારકિર્દીની શરૂઆત છે; પણ તે એમના ઉજ્જવળ ભાવિના સૂચક ચિહ્નો છે.

એમનું ગુજરાતી પુસ્તક "આકાશનાં પુષ્પો" તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પણ સાહિત્યરસિક વર્ગમાં સારો આદર પામ્યું છે.

આપણે ઇચ્છીશું કે એમને જે ઉચ્ચરક્ત શક્તિ વરેલી છે અને જે સંસ્કારિતા અને વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરેલાં છે, તેનો લાભ એઓ એમના પિતા-શ્રીને પગલે ચાલીને, લેખો અને ગ્રંથો લખીને અને જનતાની સેવા કરીને આપે.

: એમની કૃતિ :

૧. આકાશનાં પુષ્પો

સન ૧૯૩૨.

ગુણવંતરાય આચાર્ય

એઓ જાતે વડનગરા નાગર શાહાણ અને જામનગરના વતની છે. જન્મ જોતલસર કેમ્પમાં તા. ૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પોપટભાઈ અને માતાનું નામ જામનાબાઈ બાલુચંદર ત્રિવેદી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ માં અમરસા બાયાણીમાં સૌ. નિર્મળાબહેન મોહનલાલ શુક્લ સાથે થયું હતું.

નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાંથી તેમણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. પછી કોલેજમાં જોડાયલા. પ્રિવિયમથી અભ્યાસ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો.

હમણાં તેઓ 'પ્રેક્ષા' નામનું અર્ધવાર્ષિક કાગે છે અને 'સૌરાષ્ટ્ર' સાપ્તાહિકના ઉપતંત્રી છે; જો કે આણંદ રાજકીય ચળવળના અંગે તેનું પ્રકાશન બંધ પડેલું છે.

શ્રીયુત મેધાણી, અમૃતલાલ ગેક, કલકત્તાઈ કોઠારીના નિકટ મંડર્ગમાં આવી, એમનું જીવન તેમના વિચાર અને બાવનાથી રંગાયું છે.

ત્રણીનો અટ્ટન સિંકલેર એમનો પ્રિય લેખક છે; અને શ્રીમતી નિર્મળાબહેન પણ એમના જીવનમાં માર્ગદર્શક નિવડ્યાં છે.

'ભૂતકાળના પડછાયા' એ નામનું હુકી વાતાનું પુસ્તક તાણું જ બહાર પડ્યું છે, એ એમની કલમ-શક્તિનો પરિચય કરવા બસ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સોરઠી સમશેર, ભા. ૧-૨	સન
૨. પીરમનો પાદશાહ	"
૩. કેમ્પમાં કાન્તિ	"
૪. રાજસ્થાની ભૂતાવળ x	"
૫. ભૂતકાળના પડછાયા	"

x પોપટલાલ લલજી ચુડરશ્વર 'Indian Princes under British Protection' નો અનુવાદ, બાકીના પુસ્તકો ચાર મૌલિક છે.

ગોકુલદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા

એઓ લોહાણા શાંતિના અને વતની ચોરવાડના છે. એમનો જન્મ બાલાગામ (સોરઠ)માં સન ૧૮૯૦ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દ્વારકાંદાસ પીતાંબરભાઈ રાયચુરા અને માતાનું નામ મોતીબાઈ હતું. એમના પિતાશ્રી એક કુશળ વાર્તાકાર હતા અને માતાશ્રીનો કંઈ પણ સુમધુર હતો, (આજે સીતેર વર્ષની ઉંમરે પણ સુંદર ગીતો ગાઈ શકે છે) જે બંને ગુણો બાઈશ્રી રાયચુરાને વારસામાં મળેલા માલુમ પડે છે.

સાહિત્યવાચનનો શોખ મૂળથી અને મુંબાઈના વસવાટ દરમિયાન તેને ખૂબ પોષણ મળેલું. ધંધો શેરબજારનો પણ આકર્ષણ સાહિત્યનું તેથી એમણે પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે બત્રીસમે વર્ષે બધું કામકાજ છોડીને જન-સેવામાં અને સાહિત્ય સેવામાં જંપલાવવું; અને બન્યું પણ એમ છે કે મુકરર તારીખના એક વર્ષ આગમ્ય એમણે સેવાજીવન મહણ કર્યું.

સન ૧૯૨૪માં સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગરમાં મળી તે વખતથી 'શરદા' માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યું અને અત્યારે તે ગુજરાતી જનતાનું એક માનીતું માસિક થઈ પડ્યું છે.

તે પૂર્વે સન ૧૯૧૫ માં 'સસર્મદિર' અને સન ૧૯૨૧માં 'નવ ગીત' એ બે કાવ્ય પુસ્તકો એમનાં પ્રકટ થયાં હતાં.

ત્યારપછી લોકવાર્તા સાહિત્ય અને નવલકથાનાં પુસ્તકો એમના તરફથી લગભગ દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં છે; અને તે સઘળાં આનંદ-દાયક અને સ્ફૂર્તિદાયક માલુમ પડશે.

પોતે ગાંધીના અનુયાયી છે અને મહાત્માજીના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જનતામાં વધારવાને ખૂબ શ્રમ લે છે.

પરંતુ એમનું બહુલું અને મહત્વનું કાર્ય તે લોકસાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર છે. વાર્તા માઠવાની એમની લઢણ આપણને પ્રાચીન શૈલીનું સ્મરણ કરાવે છે, તેમ એમને દુહા લલકારતા સાંભળવા એ પણ એક લિન્ગત છે; તેમાં એમનો શુદ્ધ અને મીઠો સાદ ભણી જઈ કંઈ અનેરો રસ જમાવે છે.

સોરઠ પ્રદેશનું ગૌરવ અને મહત્તાનું જ્ઞાન આપણને એમનું લોકવાર્તા

સાહિત્ય વાંચતાં—સાંભળતાં થાય છે; અને એ વસ્તુને ક્રોધએ આગળ આણી દોષ તે તેનું માન શ્રીયુત મેધાણી માથે રા. રાયચુરાને છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. રાસ મંદિર (જે આટલિ)	સન ૧૯૧૫
૨. નવ નીત	" ૧૯૨૧
૩. રાયચુરાની રસિલી વાર્તાઓ (જે આટલિ)	" ૧૯૨૫
૪. કાઠિયાવાડની સોઠવાર્તાઓ (" ")	" "
૫. રનેદપૂણી ભા. ૧	" ૧૯૨૭
૬. વ્યાસજીની વાર્તાઓ	" ૧૯૨૮
૭. કાઠિયાવાડી કુદા	" "
૮. રસિયાંના રાસ	" "
૯. સોરઠી વીરાંગનાની વાર્તાઓ	" "
૧૦. દાસ ચીવડાની દસ વાર્તાઓ	" ૧૯૨૯
૧૧. પારેવાં	" "
૧૨. પ્રેમ લીલા, ભા. ૧	" ૧૯૩૧
૧૩. ગાંધીયુગની વાર્તાઓ	" "
૧૪. મહીપાલ દેવ	" ૧૯૩૨
૧૫. દાસ ચીવડાનો દાયરો	" "

ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

એઓ જાતે લેહિયા પાટીદાર છે. વવાશી તાલુકે આણંદ એમનું વતન છે. એમનો જન્મ એમના મોસાજ બેડવા (તાલુકે આણંદ) મા મ. ૧૯૫૭ ના માણેકકારી પૂનમના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શંકરભાઈ મૂળજીભાઈ અને માતાનું નામ હીરાબા છે. લગ્ન જાલેજ (તા આણંદ) મા ચચુ હતું અને એમના પત્નીનું નામ સૌ. પુષ્પાવતી છે.

પ્રાથમિક કેળવણી બેડવામાં લીધી હતી, અને વર્નાક્યુલર શાળાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા. તે પછી નડિયાદ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં માધ્યમિક કેળવણી લીધેલી સન ૧૯૧૯ મા મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. ભારતમાં ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા. અહિંથી બી. એ ની પરીક્ષા સન ૧૯૨૩ મા સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લખને પાસ કરી હતી. ગુજરાતીમાં એમને ફર્સ્ટ ક્લાસ માર્ક્સ મળ્યા હતા. એમનો અભ્યાસ મૂળથી સારો હોઈ હાઈસ્કૂલમાં પહેલો નંબર રાખતા અને કૉલેજમાં રકોલરશીપ મેળવતા. સન ૧૯૩૦ મા ઇંગ્લિશ અને ગુજરાતી સાથે તેમણે એમ. એ ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી, અને ગુજરાતી મુખ્ય વિષય તરીકે સેનારા વિદ્યાર્થીઓમાં ઔથી પહેલા આવ્યા હતા. એમણે પહેલી એલ એલ. બી ની પરીક્ષા આપેલી છે અને ટુક મુદતમાં બીજા એચ એચ. બી. મા બેસવા વડી છે અભ્યાસ દરમિયાન કેટલોક સમય એમણે ડોક્ટર સંસ્થાન હાઈસ્કૂલમાં નોકરી કરી હતી. હાલમાં તેઓ વનિતા વિશ્રામ-અમદાવાદ-માં અધ્યાપક નિભાયલા છે.

એમના પ્રિય વિષયો લોકગીત અને ભાષાશાસ્ત્ર છે, ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ડી. બા. કેશવચાલભાઈ તરફથી સારી મદદ મળી હતી; અને એમની હાયા એમના પર પડેલી છે.

એમના છૂટક લેખો અવારનવાર વસત, શુદ્ધિપ્રકાશ, કૌમુદી વગેરેમાં આવે છે પણ તે કરતા એક કવિ તરીકે તેઓ વધુ જાણીતા છે. અમદાવાદ સાહિત્ય સભા તરફથી રાસ હરીકાષ્ઠમાં એમને “શરત્સુદરી” રાસ માટે ઇનામ મળ્યું હતું. એમણે ‘અધ્યા’ કાવ્ય’ કવિ ન્હાનાલાલના કનકોત્સવ નિમિત્ત રચ્યું હતું. વળી ‘વડું’ નામક એમનો ન્હાનકડો લેખ હિંદુ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને વાચવા જેવો જણાશે.

એઓ કલાપીના બેઠા અભ્યાસી છે, અને અમદાવાદ સાહિત્ય-
મંભાએ ઉચ્ચેલી કલાપીજયતિ પ્રગટે એમણે કલાપી અને તેમનાં કાવ્યો
નામનો વિસ્તૃત નિબંધ વાંચ્યો હતો. કવિ ન્દાનાલાલનો પણ એમને
મારો અભ્યાસ છે; અને એથી ગુજરાત કૌલેજના પ્રેમમક્ષિતમંડળના
એઓ પ્રથમ પ્રમુખ ચુંટાયા હતા.

: એમની કૃતિ :

૧. અર્ધ (કાવ્ય)

સન

૧૯૨૭

ચંદ્રવદન ચુનીલાલ શાહ

એઓ રાતે દશા પોરવાડ વણિક છે. વનની સુરતના અને જન્મ પણ સુરતમા તા. ૨૨ મી જુનાઈ સન ૧૯૦૫ના રોજ થયો હતો એમના પિતાનું નામ ચુનીલાલ ધેવાભાઈ શાહ અને માતૃશ્રીનું નામ સૌ કમળા-ગારી હતુ એમના પિતાએ સુરતમા ખાનગી ઇંગ્લિશ સ્કુલ ચલાવી, તેને એવી આખાઈ અને ઉજ્જવલ સ્થિતિમા આણી મૂકી હતી, કે એમાથી સુરતમા સાર્વજનિક કેરેજ ઉદ્ભવી છે, અને એમ કેહેવુ વધારાપડતુ નથી કે મહારાષ્ટ્રની પેઠે સુરતમા બેઠે આખા ગુજરાતમા સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થાપવાનો યશ એમને ઘટે છે. એ સેવાવૃત્તિ અને શિક્ષણ પ્રતિ અનુરાગ એમના ચિરંજીવીમા ઉતરેલા જણાય છે એમનુ લગ્ન સન ૧૯૨૮ મા સૌ કુમુદબહેન સાથે થયુ હતું

એઓ સન ૧૯૨૬મા ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ઔચ્છિક વિષયો લખને ખી. એ થયા હતા મન ૧૯૨૮મા એમ એ. ની પરીક્ષા ઇંગ્રેજ અને ગુજરાતી લખને પાસ કરી હતી, અને સન ૧૯૨૯મા એવએવ ખી થયા હતા વધુમા ખી ટી. ની પરીક્ષા અંગ્રેજ અને ઇતિહાસ સાથે સન ૧૯૩૧મા પ્રથમ વર્ગમા અને પહેલા નંબરે તેમણે પાસ કરી હતી. હાલમા તેઓ સાર્વજનિક હાઈસ્કુલમા શિક્ષક છે, અને સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીના આગ્રવન સભ્ય થયા છે.

આયુ વર્ષમા તેઓ સ્કુલ લિવિંગ મર્ટિશીફ્ટની પરીક્ષામા ઇતિહાસના પરીક્ષક નિમાયા હતા.

સુગાઇ વિદ્યાપીઠની સન ૧૯૩૨ની સ્કુલ લિવિંગ મર્ટિશીફ્ટ પરીક્ષા માટેનો ગૂજરાતી પદ્યમગ્ધ એમણે તૈયાર કરી આપ્યો હતો અને એ પ્રકારના ત્રણ ગદ્ય પદ્ય સમ્રહો માધ્યમિક સ્કુલો માટે એમણે મપાદિત કર્યા છે અને તે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે મજબૂર થયલા છે.

: એમનાં સંપાદિત પુસ્તકો :

૧. સાહિત્ય મુકુર, ભા. ૧	૧૯૩૧
૨. પદ્યસમ્રહ	"
૩ સાહિત્ય મુકુર, ભા ૨	૧૯૩૨
૪ " ભા ૩	"

છોટાલાલ હાથાભાઈ જાગીરદાર

એઓ યાતે હીંદુ માહેશ્વરી (વૈશ્ય વણિક) છે. એમનું વતન સુરત અને જન્મ પણ એ જ સ્થાનમાં સં. ૧૯૪૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ મોતીરામ જાગીરદાર; જેઓ બી. એ. થયેલા હતા. એમની માતૃ-શ્રીનું નામ શ્રીમતી નવનીતગૌરી હતું. એમનું પ્રથમ લગ્ન સુરતમાં સન ૧૯૦૬માં સૌ. આણેકબાઈ સાથે થયું હતું અને બીજું લગ્ન સન ૧૯૧૮માં સૌ. સાવિત્રીબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે ઇન્ટરમિડિયટ આર્ટ્સ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. હાલમાં તેઓ ફના વેપારી છે; તે આગમચ હાથ વણાટના કાપડનો ધંધો કરતા હતા.

આ પ્રમાણે સાહિત્યક્ષેત્રથી વિમુખ વ્યવસાયી વેપારી જીવન ગાળવા છતાં એઓ સાહિત્યમાં રસ રાખી રહ્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ હાસ્યાત્મક લેખો લખી જનતાના મન રંજન કરી રહ્યા છે, એ એમના માટે ઓછું માનારપદ નથી.

સ્વ. હાશમહમદ અહારખીઆ શિવજીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી 'વીસમી સદી'માં જ્યારથી એમનો 'મારી ક્ષમિયા' નામનો વિનોદાત્મક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી એક હાસ્યરસના લેખક તરીકે એમની ખ્યાતિ બંધાઈ છે; અને એમના લેખો વાચકવર્ગમાં હેંશથી અને ઉત્સાહપૂર્વક વંચાય છે, એમાં લેખકની કલમની સફળતા રહેલી છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એમના અભ્યાસનાં પુસ્તકો છે; અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના તેમ મહાત્મા ગાંધીજીના તેઓ સુરત ભક્ત અને અનુયાયી છે. સ્વચ્ચાતિનો એમણે ઇતિહાસ લખેલો છે અને યોગ અને હસ્તરેખા શાસ્ત્રમાં રસ ધરાવે છે.

એમના વિનોદાત્મક લેખોના ત્રણ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. * "હધિયુ"ની બે આવૃત્તિ થવા પામી છે, એ તેની લોકપ્રિયતાની અચૂક નિશાની છે.

હાસ્યરસના એક કુશળ લેખક તરીકે તેમની કીર્તિ યુજરાતી વાચક આલમમાં ચોતરફ પ્રસરેલી છે અને 'મારા ક્ષમિયા' ના એમના લેખનો

* અને ઓથો થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

હિન્દીમાં અનુવાદ થયો છે, x એ બતાવે છે કે પર પ્રાન્તમાં પણ એમના હાસ્યની દદર થવા માંડી છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ગુજરાતી ડીફ્ ગાતિનો ઇતિહાસ	સન ૧૯૨૭
૨. ઉંધિયું	સં. ૧૯૮૫ ^{૫૫} ૧
૩. રૂઢિયા ડાઝી	સં. ૧૯૮૬
૪. સખરસિયું	સં. ૧૯૮૭
	<u>૫૫</u>
	૩૧

x અને 'ઉંધિયું' ની વાર્તાઓનો અનુવાદ મરાઠીમાં થયો રાઈ થયો છે.

૧૯૮૫
૫૫
૨૧

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

એઓ જાતે ભટ્ટ મેવાડા બ્રાહ્મણ અને બરચના વતની છે. જન્મ ડાકરમાં સન ૧૮૮૪ માં થયો હતો. એમના પિનાનું નામ બાલકૃષ્ણ નરભેરામ પુરાણી અને માતાનું નામ સૌ. પ્રસન્નલક્ષ્મી રેવાઈકર હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૨ માં નડિયાદમાં સૌ. ચંચળલક્ષ્મી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘેર લીધેલું અને એમના પિતા જામનગર રાજ્યની તોફરીમાં દોષ, માધ્યમિક શિક્ષણ જામનગરમાં મેળવ્યું હતું. ઉચ્ચ હાઈસ્કૂલ-શિક્ષણ અમદાવાદ, વડોદરા અને મુંબઈમાં વારા ફરતી લીધેલું અને બી. એ. ની પરીક્ષા સન ૧૯૦૬ માં બાયોલોજી ઓર્ગેનિક વિષય લઈને પસાર કરી હતી અને નારાયણ વાસુદેવ પ્રાઈમ મેળવ્યું હતું.

એમના પ્રિય વિષયો શિક્ષણ અને વ્યાયામપ્રચાર છે અને એ ક્ષેત્રમાં એમનું કાર્ય ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. કેટલોક વખત એમણે લાહો-રની હાઈસ્કૂલમાં બાયોલોજીના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું; પણ પછી ગુજરાતમાં આવી વસતાં, આપણે અહિં વ્યાયામપ્રચાર માટે એમણે એમના ભાઈ શ્રી. અંબાલાલ સાથે મળીને સ્થળે સ્થળે અખાડાઓ સ્થાપવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું અને આપણે એ દિશામાં જે કાંઈ પ્રગતિ થઈ રહી છે, તે એમના પ્રયાસનું શુભ પરિણામ છે.

ભરચમાં એમણે કેળવણી મંડળસ્થાપેલું છે, જે ઘોડા વર્ગીયો ધંધા ઉદ્યોગ અને ખેતીનું શિક્ષણ આપે છે, એ જેમ નવી દિશામાં પ્રયોગ છે તેમ તે ખતાવે છે કે ચાલુ શિક્ષણપ્રયામાં બડોળા ફેરફાર અને સુધારાની અગત્ય છે.

એક સાહિત્યકાર તેઓ છે; પણ તેના કરતાં તેઓ એક કેળવણીકાર થવાનું વધારે પસંદ કરે છે અને એમની સમાજસેવા જેમ તલસ્પર્શી તેમ વિસ્તૃત છે, એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ઉબ્મા	સન ૧૯૦૭
૨. આર્થિક દષ્ટિએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર	” ૧૯૧૨
૩. મોન્ટેસરી શિક્ષણ પદ્ધતિ	” ૧૯૧૭
૪. દિન્દો પ્રાચીન ઇતિહાસ	” ૧૯૩૨
૫. ગુજરાતી વાચનમાળા	” ૧૯૨૫
૬. પ્રાકૃતિક ભૂગોળ	” ”

જગજીવનદાસ ત્રિકમજી કોઠારી

એઓ ગાતે દશા શ્રીમાળી વણિક છે. એઓ મૂળ વતની ગોંડ-લના પણ્ય જન્મ રાજકોટમાં સન ૧૮૭૭ ની ૧૮ મી મેના દિવસે થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ ત્રિકમજીભાઈ અને માતૃશ્રીનું નામ જ્વલ-બાઈ છે. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૬ માં રાજકોટમાં મણિબાઈ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ગોંડલમાં લીધું હતું; માધ્યમિક રાજકોટ-માં અને ઉચ્ચ કૃણવૃણ એલફીન્સ્ટન અને વિલસન કૉલેજમાં લીધી હતી. તેઓ સન ૧૯૦૩ માં બી. એ. થયા હતા અને નોકરી કરતે કરતે એલ એલ. બી. ના ટર્મ્ લરી તે પરીક્ષા સને ૧૯૦૯ માં પાસ કરી હતી. ચિત્રકલાની સેકન્ડ ગ્રેડ સુધીની પરીક્ષા પણ એમણે પાસ કરી હતી.

તેઓ ગોંડલ સ્ટેટમાં પ્રથમ મુનસફ નિમાયા હતા; અને હમણાં રાજ્ય ખજાનચીના હોદ્દા પર છે.

ઇતિહાસ, પ્રવાસ અને હાસ્યરસનું લખાણ વાંચવું એમને ખડું પ્રિય છે.

માર્કેટવેઇન, વાલ્ડર્સ ડિકિન્સ અને રમણભાઈના લખાણે એમના પર અસર કરી છે.

પ્રથમ નાટક રાજ ચંદના જૈન રાસા ઉપરથી ‘ચંદ્રશેખર’ નામનું એમણે લખ્યું હતું અને તે રંગભૂમિ પર લજવાયું હતું.

* “ઓલીઆ જોશી” ના તખ્તપલ્લસથી હાસ્યરસના એમના લેખોને સંપ્રદ પ્રથમ સન ૧૯૨૭ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો; જો કે એ સંગ્રાથી તેમણે સન ૧૯૧૪ થી લખવા માડ્યું હતું. તેની ચોતરફથી પ્રમંશ થઇ હતી; અને ત્યારથી એમના લેખો માટે માગણી ચાલુ છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. ચંદ્રશેખર	સન	૧૯૧૪
૨. ઓલીઆ જોશીના અખાડો, ભા. ૧	„	૧૯૨૭
૩. „ „ ભા. ૨	„	૧૯૩૨

હાસ્ય-રસના લેખક તરીકેની શરૂઆત એમણે સને ૧૯૦૬-૦૭ થી કરવા માડી.

જહુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ

એઓ જાતે લોહાળા છે. મૂળ વનની ભાવનગરના; અને એમનો જન્મ રાજકોટમાં તા. ૧૬મી મે ૧૮૯૯-સં. ૧૯૫૫ના વૈશાખ સુદ તેરસ-ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દુર્લભજી અને માતૃશ્રીનું નામ સ્વ. કાશીબહેન હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૬માં બાબરા-ઠાકિયાવાડમાં સૌ. દમાગૌરીબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે ભરચમાં લીધું હતું; અને તે અભ્યાસ દરમિયાન સરકારી સ્કોલરશીપો ૩. ૩ ની અને ૩. ૫ ની માસિક ત્રણ વર્ષ સુધી મેળવી હતી.

તે પછી વડોદરા કલા ભવનમાં તેઓ દાખલ થયા હતા. ત્યાં કૌમર્સના પાંચ વિષયો-એકાઉન્ટન્સી, કોરસપોન્ડન્સ, બેન્કિંગ, થિયરી અને પ્રેક્ટીસ એક કૌમર્સ અને ટાઇપીંગનો અભ્યાસ કરી લંડન નેશનલ યુનિયન ટીચર્સની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. વળી સન ૧૯૨૪માં સાહિત્ય સભા તરફથી લેવાતી સાહિત્યની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી હતી અને મુંબઈ એમ્પર એક કૌમર્સ તરફથી લેવાતી Scientific Advertising ની પરીક્ષામાં માનસહિત સન ૧૯૨૬-૨૭માં પાસ થયા હતા. વળી સન ૧૯૨૬માં કલકત્તા Y. M. C. A. ના વ્યાયામ વર્ગમાં પણ ફેલો મેળવી હતી.

હમણાં તેઓ Kian Gwan Co. India, Ltd., માં એકાઉન્ટન્ટના હોદ્દાપર છે; અને ૩. ૩૫૦ નો પગાર તેમને મળે છે.

એઓ પોતા વિષે જણાવે છે કે, "I am jack of all and master of none." કહેવાનું તાત્પર્ય, એમની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ છે; એમનું જીવન અનેક રંગે રંગાયું છે. એમના પત્નીના અભિપ્રાય પ્રમાણે સિદ્ધાન્તવાદી એવા કે "સૌંદરી બધે પણ વળ ન મૂકે!"

વ્યાપારમાં તેઓએ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરેલી છે જ; પણ તેના અંગે કાયદાનું વ્યવહાર જ્ઞાન પણ માર્ફ ધરાવે છે. ખુરા જવાય એવો એમનો સંગીતનો અભ્યાસ છે. એમના પિતાશ્રીએ ૩૨ વર્ષ સુધી એક સંગીત શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું હતું અને તે સંસ્કાર પુત્રમાં ઉતરે-આવે એ સ્વાભાવિક છે.

સંગીત સાથે સાદિત્યેખનનો શોખ પણ એમને સારી રીતે કેળવ્યો છે; અને હાસ્યરસના એમના લેખો, તેમાંની વિચિત્રતા અને બંધોર શુદ્ધિ વિનોદને લીધે વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે.

કેટલોક સમય એમણે 'ગુણસુંદરી' માસિકના સદતંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. રમતગમત અને વ્યાયામ માટે એમને કુદરતી પ્રીતિ છે.

આ પ્રમાણે વ્યવસાયી જીવન ગાળવા છતાં એમની કલમમાંથી હાસ્ય-સાદિત્યનો અવાહ સતત વહેતો રહે છે, એમ એમના પુસ્તકોની યાદી કહી આપશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. શુદ્ધિનું બગ્ગર	સન ૧૯૨૬
૨. ૯ નવી વાતો	" "
૩. લોહાણા વીરોની વાતો	" "
૪. દેવોને ખુશ પત્રો	" "
૫. હૃદયની રસધાર	" "
૬. વિનોદશાસ્ત્ર	" ૧૯૨૬
૭. દોઢ ડહાપણુ સાગર	" ૧૯૨૭
૮. ફેન્સી ફારસો	" "
૯. હિન્દી લશ્કરનો ઇતિહાસ	" "
૧૦. Ready Reckoner	" "
૧૧. Indian Coalfields in Camera	" ૧૯૨૫
૧૨. હાસ્ય દર્શન	" ૧૯૩૨

શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમશયન્દ્ર પાઠકજી

એમનો જન્મ સન ૧૯૦૨માં સુરતના ગર્ભશીમન્ત નાગર કુટુંબમાં થયો હતો. સ્વ. શુવળદાદુર પાર્વતીચંદ્ર દેવેના પુત્ર પ્રો. મોદનલાલ તે એમના પિતા, અને કે. સાક્ષર શ્રી. કમળાચંદ્ર ત્રિવેદીનાં પુત્રી સૌ. દમનગૌરી તે એમનાં માતૃશ્રી થાય. સુરત ને અમદાવાદની નિયાતોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરી, એઓ મુંબાઈની અંધ રામજી ગર્દસ રફલમાં ગયા. અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ વખતે સુરત મહિલા વિદ્યાલયમાં આપ્યા; પણ એઓ મેટ્રિક થયા નથી.

સન ૧૯૧૮માં સરદાર સાહેબ જનાર્દન પાઠકજીના પુત્ર શ. વ્યોમેશ-ચન્દ્ર સાથે એમનું લગ્ન થયું. સમાન આદર્શોવાળા કુટુંબમાં આમ જવાથી એમના બચપણના સાહિત્ય-સંસ્કારો વધારે દૃઢ થયા છે. પરંપરા પછી થોડાંક વરસ એમણે સુવતી મંડળના પ્રમુખ તરીકે સાત કામ કરેલું પણ વિદ્યાના વાનાવરણ વસના હોવાથી સાહિત્યસેવન તરફ એમનું લક્ષ વિશેષ રહે છે.

ગુજરાતી અને હિન્દી કવિતા પર એમને અસાધારણ પ્રેમ છે ને લખે છે પણ સાધારણ રીતે કવિતા જ. એમનાં કાવ્યો આપણાં શિષ્ટ સામયિકમાં અવગરનવાર આવે છે પણ તેનો સંમલ હજી બહાર પડ્યો નથી. 'ગુણસુન્દરી'માં છપાયેલા રસોમાંથી એમની પાસે પસંદગી કરાવી એક મંમદ એ માસિકના કાર્યાલયે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે ધણી લોકપ્રિય થયો છે.

કાવ્યો તેમજ નિબંધો લખવાની હરીફાઈમાં અનેકવાર એઓ પહેલું ધનામ લઈ ગયાં છે. એક ઉલ્લેખ બસ થશે. સન ૧૯૨૪ની બાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં એક વિલક્ષણ શીઘ્ર કાવ્ય રચવાની હરીફાઈ થઈ હતી. સર રમણલાલ અને દી. બા. કેશવલાલ મેવ જેવા આરંભ સાક્ષરો પરીક્ષક હતા તેથી ધણી શક્તિશાળી લેખકોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. રસાકસી ભારે હતી પણ પરિષદ-પારિતોષિક એકજ હતું એટલે પ્રો. ગજેન્દ્ર યુગ તથા જયમનગૌરી એ બે વચ્ચે તે ધનામ વહેંચાયું હતું. એ બેની ઉમર પણ એક જ હતી એટલે કે એકે વરસે એકજ દિવસે એ બેઉ જન્મ્યાં હતાં. એ વિધિલીલા જરા નોંધવા જેવી છે.

વક્તા તરીકે પણ એઓ જાણીતા હોવાથી આપણી જુદી જુદી સાદિત્ય મજાઓ પ્રમગોપાન એમની પામે વ્યાખ્યાનો કરાવે છે. મન ૧૯૨૬ માં ન્હાનાવાવ કનકોત્સવ અનેક સ્થળે ઉજવાયો હતો. મુંબાઈનો મમારંભ તે મહુમા મુખ્ય હતો તેથી ત્યાં કવિશ્રીને વિવિધ પ્રકારની અંગવિઓ અપાઈ હતી. તે વેળા ત્યાંની મમિતિએ મમરન ગુજરાતજોના પ્રતિનિધિ તરીકે એમની પાસે અભિનન્દન અપાવ્યા હતા.

: • એમની કૃતિઓ : •

૧ મુરદામ ને તેના કાવ્યો (અનુવાદ)	મન ૧૯૨૭
૨ 'ગુણસુન્દરીના રાસ' (મ પાદિત)	” ૧૯૩૧
૩ રાસવિવેચન	છપાય છે.

સુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી

જગત્ પ્રસિદ્ધ સ્વ. શાસ્ત્રવિચારક જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મસુરિ મહારાજના વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાંના એક સુનિરાજ શ્રી જયન્ત વિજયજીનો જન્મ વળા (કાઠિયાવાડ) માં સં. ૧૯૪૦ ના ફાગણ સુદિ ૧૭ ના દિવસે થયો હતો. પિતાનું નામ શાદ ભુરાભાઈ દકમચંદ અને માતાનું નામ જેઠીબાઈ. માતાે વિદ્યા આશવાળી. તેઓ ત્રણ બાઈ અને ત્રણ બેન એમ ૭ ભાંડરડાં હતાં. તેમનું મળ નામ હતું હરખચંદભાઈ. જૈન સાધુપણાની દીક્ષા લીધા પછી તેમનું નામ શ્રી જયન્તવિજયજી રાખવામાં આવ્યું હતું.

અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. ધરતી રિયતિ સાધારણ હોવાથી માતાએ મજૂરી કરીને બાળકોને મોટાં કર્યા. માતા અત્યંત ધાર્મિક વૃત્તિનાં; એટલે આ બાળકો ઉપર માતાના ધાર્મિક સંસ્કારોની અસર ધણી સારી પડી. હરખચંદભાઈએ ગુજરાતી સાત ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યો પછી સં. ૧૯૫૫માં તેઓ માતાની આજ્ઞાથી મહેસાણાની શ્રી યશોવિજય જૈન પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અને ધાર્મિક અભ્યાસ કરવા માટે જોડાયા. આ સંસ્થામાં રહીને એમણે જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરવા સાથે મંસ્કૃત વ્યાકરણ દ્વેમ લઘુ પ્રક્રિયાની બે વૃત્તિ કરી.

હરખચંદભાઈની વૃત્તિ પ્રારંભથી જ શાન્ત, મંજીર અને સહનશીલ હતી. ઉપરાંત માતાના ધાર્મિક મંસ્કરોની અસર હઠી પડેલી, તેથી તેઓ ન કેવલ જ્ઞાન તરફજ, બલકે ક્રિયા તરફ પણ તેટલો જ ગ્રેમ રાખવા લાગ્યા. આથી કુદરતી રીતે સૌનો ગ્રેમ તેઓ જીતી લેતા.

સં. ૧૯૫૭ માં તેમને શા. વિ. જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહારાજ (તે વખતના ધર્મવિજય મહારાજ) નો સમાગમ થયો. તેઓ ગુરુની સાથે રહેવા લાગ્યા; અને ધાર્મિક પ્રકરણો તેમજ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવા લાગ્યા.

ગુરુશ્રી વિજય ધર્મસુરિ મહારાજે પહેલાં ગ્રાહ્યમાં અને પછી કાશીમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવા માટે શ્રી યશોવિજય પાઠશાળા સ્થાપન કરી. ખરી રીતે આ પાઠશાળા સ્થાપવામાં શ્રી હરખચંદભાઈ મુખ્ય કારણ હતા. તેમની જ પ્રાર્થના અને સલાહથી ગુરુ મહારાજે આ વિચાર પાકો કર્યો હતો.

સં. ૧૯૬૦માં તેઓ જનારસની યશોવિજય પાઠશાળામાં ગયા. ગુરુ મહારાજના આશ્રય નીચે સંસ્થામાં રહી, મંસ્કૃત અભ્યાસ વધાર્યો; એટલું જ નહિ પરન્તુ પોતાના વિનય, ભક્તિ, સૌજન્ય, અને કાર્યકુશળતાથી ગુરુદેવની એટલી બધી પ્રીતિ સંપાદન કરી કે સમય આવે આ સંસ્થાનું કાર્ય હરખચંદલાઈને સોંપવામાં આવ્યું અને તેઓ સંસ્થાના મેનેજર બન્યા.

ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહારાજના ઉપદેશથી જનારસમાં એક પશુશાળાની સ્થાપના થઈ, તેના સેક્રેટરી તરીકેનું કાર્ય પણ હરખચંદલાઈને સોંપવામાં આવ્યું. ‘જેન સાસન’ નામનું એક પાક્ષિક પત્ર કાઢવામાં આવ્યું, તેના સમ્પાદક પણ હરખચંદલાઈ થયા, અને ‘શ્રી યશોવિજય અન્યમાળા’ નામની એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા શરૂ થઈ, એના મેનેજર-પ્રકાશક પણ તેઓ થયા. ગ્રંથમાળાની અનુકૂળતાને માટે થીયુત હરખચંદલાઈએ ‘ધર્માર્ચુદય’ નામનું એક છાપખાનું પણ પોતાનાજ તરફથી કાઢ્યું. આમ એક પછી એક એમ અનેક કાર્યોની જવાબદારી ગુરુપાથી માથે આવતાં, હરખચંદલાઈમાં કાર્યક્ષતા પણ ધણી વધી. હમેશાં તેઓ ગુરુસેવામાં રહેતા ને ગુરુપા મેળવતા. ગુરુસેવામાં તેમણે બંગાલની મુસ્લિમી પણ કરી. તે પછી ગુરુ શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહારાજે પાલીતાણામાં શ્રી યશોવિજય પાઠશાળા, જેનું પાછળથી નામ ‘યશોવિજય ગુરુકૂલ’ રાખવામાં આવ્યું, તેની સ્થાપના કરી તેના મેનેજર તરીકે પણ કેટલાક વર્ષો સુધી કામ કર્યું.

તે પછી સં. ૧૯૭૧ના વૈશાખ સુદિ પના દિવસે ઉદીપુરમાં તેમણે દીક્ષા લીધી; અને તેમનું નામ શ્રી જયન્તવિજયજી રાખવામાં આવ્યું. એમની દીક્ષામાં બે વિશેષતા હતી. એક તો એ કે તેમના ધાર્મિક માતૃશ્રીએ પોતાના આ એકેન્દ્ર એક વ્હાલા પુત્રને પ્રસન્નતાપૂર્વક દીક્ષા લેવા માટે આજ્ઞા આપી; અને બીજી વાત એ કે-મટાલીના અસિદ્ધ વિદ્વાન્ ડૉ. એલ. પી. ટેસીટારીની ઉપસ્થિતિ.

દીક્ષા લીધાં પછી તેઓ હમેશા ગુરુસેવામાં રહેવા લાગ્યા. તેમની શાન્તવૃત્તિથી તેમના બ્યક્તિત્વની આખા સાધુ સમુદાય પર સારી અસર પડી, અને તે જ કારણથી તેઓ “શાન્ત મૂર્તિ” તરીકે ઓળખાય છે.

સ્વ. ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસુરિ મહારાજે સં. ૧૯૭૬માં વીલાપારલા-ગુંબાઈમાં શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળની સ્થાપના કરી. આ નવ

સ્થાપિત સંસ્થાના પ્રારંભિક સંચાલન માટે ગુરૂ મહારાજે મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીને, તેમના વિનયવાન શિષ્ય મુનિરાજશ્રી વિશાળ વિજયજી સાથે વીલાપારણમાં યોગાસુ રાખ્યા.

જે વખતે ગુરૂમહારાજ ઈંદોર વિરાજતા હતા, તે વખતે મુખાધમા રહેલી આ સંસ્થાને બનારસ મોકલવાનો વિચાર થયો. પરંતુ બનારસમાં સંસ્થા કોણ સંભાળી શકશે? એ પ્રશ્ન ગુરૂ મહારાજનું હૃદય બનારસ મોકલવા માટે મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યા; અને તેમની ઇચ્છા બિમાર ગુરૂ મહારાજની સેવામાં જ રહેવાની હોવા છતાં ગુરૂરાજા ગરીબસી માનીને તેઓ બનારસ ગયા. તેમની સાથે બીજા ત્રણ મુનિરાજોને ગુરૂ મહારાજે મોકલ્યા; જેઓમાં વયોવૃદ્ધ અને ગૃહસ્થો પાસેથી સંસ્થાને આર્થિક મદદ કરાવવામાં કુશળ એવા પ્રવર્તક શ્રી મંગળવિજય પણ હતા.

મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી હેતુકા કેટલાક વર્ષોથી ઐતિહાસિક સંશોધન, શિક્ષાલેખો, અશરિતયો આદિનો સંગ્રહ કરવા અને પુસ્તકો લખવાની પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યા છે.

તેઓ પોતાના યોગનો જ્યાં જાય છે ત્યાં સારો લાભ આપે છે; ખરી સાધુવૃત્તિની હૃદી છાપ પાડે છે. તેમની જ્યાં જ્યાં રિયરતા થઈ છે, ત્યાં ત્યાં સંઘમાં શાંતિજ ફેલાઈ છે.

'જ્યારે તેઓ મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીની સાથે 'શિવપુરીમાં હતા, ત્યારે મુખસિદ્ધ જર્મન વિદુષી ડૉ. ક્રીઝે (સુબદ્રાદેવી)એ અને અમેરિકન વિદુષી મિસ જહોન્સને પણ તેમની પાસે જૈન શિક્ષાસોદી સંઘથી કેટલાક સમય અભ્યાસ કર્યો હતો.

' તેઓ ૨૫. વિજયધર્મસરિ મહારાજના સમુદાયના પ્રતિષ્ઠિત, વિદ્વાન અને શાન્ત સાધુ છે.

:: તેમના અંગ ::

સિદ્ધાન્ત રત્નિકા (સંસ્કૃત, સંપાદિત) ઉત્તરાદ્યનું દીપ્તજી પણ બનાવ્યું.

વિહાર વર્ણન	(મુજરાતી)	
આખૂ	(મુજરાતી)	ભાગ-૧.
ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર	(સંપાદિત)	દીકાપુકત

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

એઓ ત્રાતે વામિકી કાયમ્ય અને સુરતના વતની છે. જન્મ પણ સુરતમાં સન ૧૮૮૪માં મદા શિરગઝિને દિવમે થયો હતો એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ મહેતા અને માતાનું નામ મૌ. કપિનાગવરી હતું. એમના પિતા કાઠિયાવાડમાં કેળવણી ખાતામાં હતા એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૪માં શ્રીમતી કુમુદાગવરીબહેન સાથે થયું હતું

એમણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ વડવાણમાં દાદરાજ હાઈસ્કુલમાં લીધું હતું કૉલેજનો અભ્યાસ ઈન્ટર મુધીનો ગુજરાત કૉલેજમાં કર્યો હતો, અને બી. એની પરીક્ષા સન ૧૯૦૩માં એ'શીન્સ્ટન કૉલેજમાંથી પસાર કરી હતી સન ૧૯૦૫માં એમ. એ થયા હતા

પ્રિમિતધર્મસાહિત્ય એમને ખૂબ ગમે છે અને એમના પ્રિય પુસ્તકો બાઈબલ, શેનીના ગ્રંથો અને મીસીસ રોબર્ટ આઉનિંગની કવિતા છે.

એઓ સ્વ. લાઇ રણુજીતગમની કાકાની પુત્રીના પુત્ર થાય અને અમદાવાદના વસવાટ દરમિયાન એઓ બે સમાજજીવનના પ્રશ્નોની ખૂબ રસપૂર્વક ચર્ચા કરતા, જેની અસરથી એમનું આખું જીવન રંગાયેલું છે. એમની વિધવા બહેનનું પુનર્વગ્ન કરાવવામાં એમણે જે અડગ નિશ્ચય અને જહેર દિમત બતાવ્યા હતા તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર અને માનારપદ હતા, અને તે એઓ કેવા ખમીરના છે, એની સાક્ષી પૂરે છે.

એમનું ખરૂં કાર્ય હિન્દી વહેપારી એમ્મરના સેક્રેટરી તરીકેનું છે. એઓ પ્રથમ તેમાં જોડાયેલા ત્યારે એ મહત્ત્વ નવુંજ ઉઠ્યું થયું હતું. અત્યારે તે હિન્દી વેપારી આનમમાં ઉઠ્યું સ્થાન ભોગવે છે, અને જેના અભિપ્રાયને હિન્દી સરકારને પણ ધ્યાનપૂર્વક જાણવા વિચારવા પડે છે. તે માટે કાંઈ એક વ્યક્તિને તેના યશ આપી શકાય તો તે શ્રીયુત જયસુખલાલભાઈને છે તેઓ તેના પ્રાણરૂપ છે, અને હિન્દી સરકારે એમને જોવા કોન્ફરન્સમાં મૂરીવાદીઓના સવાહકાર તરીકે પમદ કરી, એમની કાર્યક્ષતા અને દુશિયા-રીની કદર કરી હતી.

સુખાધના જહેર જીવનમાં એમણે સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે, અને આર્થિક ખાસકરીને હિન્દી વેપારના પ્રશ્નો વિશે એમનું જ્ઞાન જેમ બહોળું તેમ પ્રભાવુત્ત હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું લખાણ થોડું હોય છે; પણ ગયા બે વર્ષમાં એમનાં જે બે પુસ્તકો છપાઈને બહાર પડ્યાં છે, તે એમની શુદ્ધિ અને શક્તિનો સરસ પરિચય કરાવે છે. તે જેમ નવીન તેમ સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે; અને તે બૃદ્ધે જ માર્ગ વિચરે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. પૂનરીને પગલે	સન ૧૯૭૧
૨. જગતની ધર્મસાળામાં	,, ૧૯૭૨

જેઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી

એઓ ગ્રાંતે મોઢ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ મહા વદ આઠમ સં. ૧૯૬૪ ના રોજ એમના પતન રાધેજામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નારાયણ પરશુરામ ત્રિવેદી અને માતાનું નામ જમનાજીહેન-હરજીવનલાધના પુત્રી-છે. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૮૧ના મહા વદ આઠમના રોજ દહેગામ તાલુકાના વાસણાચાધરી ગામે સૌ. મંગળાગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે રાધેજામાં લીધેલી અને માધ્યમિક વડોદરા અને અમદાવાદમાં. સન ૧૯૨૭માં તેમણે રકુલ સિવિંગ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષા અમદાવાદ જીવકોરબાર્ડ ઈંગ્લિશ સ્કુલમાંથી પાસ કરી હતી.

હમણાં તેઓ વડોદરા રાજ્યના મુશ્કી ખાતામાં નોકર છે.

કવિતા અને સાહિત્ય એમના પ્રિય વિષયો છે. ચાલુ વર્ષમાં એમનું “કાચાં ફળ” એ નામનું વાર્તાનું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે, તે લાવિષ્ય માટે એમના તરફથી હજુ વધુ સારી કૃતિઓ મળશે એવી આશા ઉપજાવે છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧. કાચાં ફળ

સં. ૧૯૮૮

ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ

એઓ સાતે દસા લાઠ વણિક છે વતની મૂળ બારડોલીના પણ લાખા મમયથી સુરતમાં વસેલા છે. એમનો જન્મ તા. ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૩ ના રોજ નવસારી પ્રાંતના વ્યાગ ગામમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જમનાદાસ રાજરામ અને માતૃશ્રીનું નામ બાઈ છમ્બા હતું. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૮૮૯માં સુરતમાં મૌ મોતીમવરી સાથે થયું હતું અને તે સન ૧૯૦૬માં થતું પામતા, મન ૧૯૦૮ ના મે માસમાં ફરી વારનું એમનું લગ્ન સુરતમાં મૌ મમનગવરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે સુરતમાં લીધું હતું. ઈંગ્લેન્ડ શાળામાં એમણે ફરેક ધોરણમાં ઈનામ પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠામાં તે રોકાવરશિપ પણ મળી હતી. તે પછી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરીને મન ૧૮૯૨માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં તેઓ ગયા હતા. ત્યાં એમને ક્લેર રોકાવરશિપ મળી હતી. ત્યારનાં આર વર્ષ વડોદરા કૉલેજમાં રહેવા. આદિ પણ કૉલેજ રોકાવરશિપ તેમજ મેલિન્ટ મેમોરિયલ રોકાવરશિપ મેળવવા બાબતે શાળામાં થયા હતા.

સન ૧૮૯૭માં બી. એ. થયા પછી ૨૨. યુનીવાર્સલ સાય અધ્યાપન થી સુરત ઈંગ્લિશ સ્કૂલ-હાઇની સાર્વજનિક-માં શિક્ષકની જગો મળતા તે લીધી. સન ૧૮૯૯માં તેમણે “દ્વારકા ચરિત્ર” પુસ્તક શોધખોળ કરીને લખ્યું હતું. સને ૧૯૦૦માં રા. સા. ખાનસાહેબની સાથે—“Hints on the Study of Gujarati” નામક એક પાઠ્ય પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજાયું હતું, જે એ વર્ગમાં ઘણું લોકપ્રિય નિવડ્યું છે.

સન ૧૯૦૨માં ગ્રુ. વ સોસાયટીના આસિ મેકેટરીની જગો ખાલી પડતા, તેમની નિમણૂક થઈ હતી, પણ માત્ર સવા વર્ષ એ સ્થાન પર રહીને તેઓ ફરી પાછા સુરત પોતાની શિક્ષકની અસન જગોએ ગયા હતા.

પહેલી એલ એલ. બીની પરીક્ષા સને ૧૮૯૮માં પાસ કરી હતી અને બીજી એલ એલ. બીની ટર્મ પણ સમ્પૂર્ણ સુઝ્યા હતા. એટલે તે અભ્યાસ આ અરસામાં તેમણે આરબી. અને સને ૧૯૦૫માં તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા. સન ૬ મળતા, કેટલીક મુદ્દન સુરતમાં વખીનાત કરી વચમાં એકાદ વર્ષ માવતી સોવિસિટરની ઓફીસમાં અનુલવ મેળવેો પણ એક શિક્ષકના હિમ્મત અને પતિનું ધધ્ધામાં ચોટેલું ચિત્ત વધીવાતમાં ન જ ગોઠ્યું, એટલે

પાછા સન ૧૯૨૫મા સાર્વજનિક સ્કુલમા સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી (સુરત)ના એક જીવનપર્વતના સ્વયંએક તરીકે જોડાયા; અને ગયે વર્ષેજ ટી. એન્ડ ટી. વી. સાર્વજનિક મિડલ સ્કુલ (ગાંધીપુરા)ના હેડ-માસ્તરના પદપરથી નિવૃત્ત થયા છે.

એક શિક્ષક તરીકેની લાંબી નોકરી દરમિયાન એમણે એમના હાથ નીચે ભણેલા હજારો વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ મપાદન કરેલો છે, અને એમની એ કારકિર્દી બેગક સફળ અને યશસ્વી કહી શકાય. એ ધંધામા પડયા પછી એમનું સાહિત્યલેખન લગભગ ઓસરી ગયું હતું; પણ જે એક પુસ્તક એમણે લખ્યું છે, તે એ વિષયમા એમની ચોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. નિવૃત્તિ કાળમા એમની સરસ્વતી ઉપાસનાના લાગા કાળ દરમિયાન જે મસ્કાર, અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેનો લાભ એઓ જનતાને અવકાશે આપે, એમ આપણે જરૂર ઈચ્છીએ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ દયારામનું જીવનચરિત્ર

સન ૧૮૯૯

૨ Hints on the Study of Gujarati

” ૧૯૦૦

(રા. સા. ઈશ્વરદાસ પ્રાચીનશાસ્ત્ર આનંદસાહેબ સાથે)

હુલેશય છોટાલાલ અંબરિયા

એઓ જ્ઞાતે વડનગર નાગર ગૃહસ્થ અને જમનગરના વતની છે. એમનો જન્મ હાલાર પ્રાંતમાં પ્રોળમાં સં. ૧૯૨૪ના ફાગણ સુદ ૨ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ છોટાલાલ ભગવાનજી અંબરિયા અને માતાનું નામ જીહીબહેન, તે આત્મારાત્ર્ય ઝોઝાના પુત્રી હતાં. એમનું લગ્ન જમનગરમાં સૌ. સેવાકુંવર સાથે ૧૧ મે વર્ષે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી એમણે જસદણમાં લીધી હતી અને પછી જમનગરના મહારાજ શ્રી વિભાજી સાહેબે ૩. ૨૦ની માસિક રકોલરશીષ આપતાં તેમણે મદ્રાસ જર્મને ખેતીવાડીના સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

હમણાં તેઓ લીંબડી રાજ્યમાં નોકર છે; અને ખેતીવાડી માસિક ચલાવે છે અને પુસ્તક-લેખન વગેરેનું કામ પણ સાથે સાથે કરે છે.

ગુજરાત ખેતીપ્રધાન દેશ છે તેમ છતાં ખેતીવાડી પાછળ જોઈએ તેવું લક્ષ અપાતું નથી. પણ છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી લેખક તે દિશામાં બહુ સત્વર અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. એમનું ખેતીવાડી વિજ્ઞાન માસિક જે સન ૧૯૧૨ થી પ્રકટ થાય છે તે ખેડૂતોને વિવિધ પ્રકારની અને બહુ ઉપયોગી માહિતી આપે છે. તે ઉપરાંત ખેતી વિષે એમનાં પુસ્તકો જનતાને બહુ લાભકારક નિવડ્યાં છે; અને એમની એ કિંમતી સેવા માટે કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતનો ખેડૂત વર્ગ એમનો સદા અહેસાન માનશે.

:: એમનાં પુસ્તકો ::

૧ ખાતર	સન ૧૮૯૭
૨ ખેતીવાડીના ધંધામાંથી પૈસા કમાવવાની કુંચી.	
(ખીજી આવૃત્તિ.)	,, ૧૯૨૧
૩ ફળજાડ, શાકભાજી વાવવાની રીત (આવૃત્તિ ૩ જી)	,, ૧૯૨૮
૪ દિન્દની જરાયત ખેતી (આવૃત્તિ ૩ જી)	,, ૧૯૨૮
૫ ખેતર, ખેડ અને તેનાં હથીઆર ઝોળરનું પુસ્તક (આ. ૨જી),	,, ૧૯૧૫
૬ ગાય, બેસ, બળદ, ઘોડા વગેરે જાનવર ઉછેરી દુધ, ઘી વધારવાની રીત અને તેમના દરદોના ઉપાય (આવૃત્તિ ૨જી)	,, ૧૯૨૧
૭ રેવન્યુ અને ખેતીવાડી આબાદ કરવાની અમારી અનુભવી સૂચનાઓ	,, ૧૯૨૪

૮ ખેતીવાડી પાઠમાળા, ભા. ૧-કૃષી નિષ્ઠા-(ખીજ આશ્રિત),	૧૯૩૨
૯ ખાડ બનાવવાની રીત	,, ૧૯૨૫
૧૦ ખેતીવાડીની પાઠમાળા, ભાગ ૨જો	,, ૧૯૨૯
૧૧ નવાણુ અને જવાણુના પાણીનો ઉપયોગ કરવાના સાધન	,, ૧૯૧૫
૧૨ એરી રેશમના કીડા ઉછેરવાની તથા કેતકીનું વાવેતર કરી રેસા કાઢવાની રીત	,, ૧૯૧૪

ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

એઓ શાંતે ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને ભરૂચના વતની છે. એમનો જન્મ ભરૂચમાં સન ૧૮૮૮ના (સંવત ૧૯૪૪ના વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ પંચમી) ને માસમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ચંદાલાલ નરબેરામ મુનશી અને માતૃદીનું નામ મણિગવરી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૨માં સૌ. હસમુખગવરી સાથે ભરૂચમાં થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે ભરૂચ તેમ વડોદરામાં મેળવેલું. હાલમાં તેઓ વીમા કંપનીમાં ધંધો કરે છે.

એમનો પ્રિય વિષય ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ છે.

આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના ગણ્યાગાંઠ્યા અભ્યાસીઓ છે તેમાં એમનું નામ ગણાવી શકાય. સન ૧૯૨૯માં એમણે “ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ ” એ નામનું માહિતીપૂર્ણ એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું, તે એમના અભ્યાસ અને સંગ્રાહકૃતિનો સરસ ખ્યાલ આપશે.

થોડા વખતથી ‘ શુજરાત ’ માં તેમ ‘ નવચેતન ’ આદિ માસિકમાં શુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે એમના જૂદા જૂદા વિષયપર લેખો પ્રકટ થાય છે, એ અભ્યાસીને ઉપયુક્ત માલુમ પડશે.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે શુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસની ઉણપ છે તે પૂરી કરવા એઓ બાબરશાળી થાઓ.

:: એમનું પુસ્તક ::

૧. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ

સન ૧૯૨૯

પંડિત નરહરિ બી. શર્મા (ધરાદેવ—પરિમલ)

એઓ માટે સારસ્વત આજ્ઞા છે. એઓ ગદસીઆ (કચ્છ) ના વતની છે અને જન્મ એ જ ગામમાં સં. ૧૯૪૬ ના ચૈત્ર વદિ ૪ ને શુધ-વારના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભગવાનજી અને માતૃશ્રીનું નામ પાર્વતીબહેન છે. એમનું લગ્ન પંદરમે વર્ષે મોથારા (કચ્છ) માં સી. રાધાબહેન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ કરેલો છે, તેમ ઇંગ્રેજ ચાર ચોપડીનું જ્ઞાન મેળવેલું છે.

સંસ્કૃતનો પણ ઠીક ઠીક પરિચય છે. હાલમાં તેઓ વૈદકનો ધંધો કરે છે.

તેમ છતાં સાહિત્ય અને ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન ચાલુ છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતની અદિરત હિપાસના, એ એમના જીવનનું પરમ ખ્યેય છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ વિશ્વલીલા

સન ૧૯૨૦

૨ રાષ્ટ્રીય ગીત ગંગા

■ ૧૯૩૦

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા

એઓ યાંતે પ્રેમોરા નાગર; અને ધોલકા તાલુકે નાની બોરના વતની છે. જન્મ પાલીતાણામાં તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ અમરજી દુર્ગારામ પંડ્યા અને માતાનું નામ નવલગવરી વલ્લભરામ બાઈ છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સને ૧૯૧૬માં ૨૬. અન્નપૂણા સાથે થયું હતું અને બીજું લગ્ન સને ૧૯૨૧ માં ભાવનગરમાં સૌ. મંગળાગવરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શૃણવણી પાલીતાણામાં અને માધ્યમિક તેમ ઉચ્ચ ભાવનગરમાં એમણે લીધી હતી. સન ૧૯૧૩માં ભાવનગર ઓફિસ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; અને સન ૧૯૧૭માં સામળદાસ કોલેજમાંથી બી. એ. થયા હતા.

હાલમાં તેઓ દાહરાજ હાઈસ્કૂલ વડવાણમાં સંસ્કૃત શિક્ષક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય એમનો પ્રિય વિષય છે; અને શાન્ત કાન્તિકારી સાહિત્યના પ્રશંસક છે.

ટૉલરટૉય, ગાંધીજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરેની એમના જીવનપર હારી છાપ પડી છે.

તુલસીકૃત રામાયણ, જાતક કથાઓ વગેરે એમનાં માનીતા પુસ્તકો છે.

તેમણે "કુમાર સંભવ" નો સમશ્લોકી અનુવાદ કરવા માંડ્યો છે, જે 'પ્રસ્થાન' ના હવે પછીના અંકોમાં ધીમે ધીમે બહાર પડતો રહેશે. કોઈવખત હુંકી વાર્તાઓ પણ માસિકોમાં તેઓ લખે છે.

∴ એમની કૃતિઓ ∴

૧ શકિમણી હરણ (સંસ્કૃત નાટિકા)	સન ૧૯૨૩
૨ વિવાહ તત્વ	" ૧૯૨૪
૩ રાસ ગોપાલક	" ૧૯૨૬
૪ અમૃતમિદુ	" ૧૯૩૦
૫ ભાંડારકર પ્રથમ પુસ્તક સહાયિકા	" ૧૯૩૨
૬ " દ્વિતીય " " ભા. ૧	" "
૭ " " " " ભા. ૨	" "
૮ ઇન્દ્રિય પ્રવેશિકા	" "

■ 'ગીત ગોવિંદ' ની આખી છાયા.

નં. ૫ થી ૮ ના પુસ્તકો સામેલ થયા છે.

નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

એઓ જાતે બાટીઆ છે. વડોદરાના વનની છે. જન્મ પછું એ જ રથજે સં. ૧૯૪૭ના આપાદ વદી ૪ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતા-શ્રીનું નામ દા. નંદલાલ ગીરધરલાલ ચોકસી અને માતૃશ્રીનું નામ ગં. સ્વ. મણિબહેન છે, જેઓ દા. જુરાભાઈ લક્ષ્મણના પુત્રી થાય છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૬માં સત્યાગ્રહ આશ્રમ-સાબરમતીમાં વસતા જાણીતા ખાદી-સેવક શ્રીયુત લક્ષ્મીદાસ પુરોત્તમદાસના ન્યેષ્ઠ પુત્રી સૌ. મોતીબહેન સાથે થયું હતું.

એમણે ગુજરાતી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો છે અને ઇંગ્રેજી શિક્ષણ મેટ્રિક સુધીનું લીધું છે. મેટ્રિક સન ૧૯૦૯માં પાસ થયા પછી કોલેજમાં દાખલ ન થતાં કોઈ ધંધાકુળરનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ વડોદરા કલા બુવનમાં રંગ શિક્ષણ ખાતામાં દાખલ થયા હતા; પણ સાંસારિક ઉપાધિના કારણે એક વર્ષમાં તે અભ્યાસ પડતો મૂકી તેમને વડોદરા રાજ્યમાં ઈજનેરી ખાતામાં નોકરી લેવી પડી હતી. પરંતુ પુસ્તકો માટે મૂળ પ્રીતિ તેથી એમણે ઈજનેર ખાતાની વધારે પગારવાળી નોકરી મૂકી છતાં વડોદરામાં તરતના ઉધડેલા લાયબ્રેરી ખાતાની ટુંકા પગારની નોકરી સ્વીકારેલી. ત્યાંથી કલાબવનના લાયબ્રેરીયન તરીકે બદલાઈ તે જગા પર ત્રણ ચાર વર્ષ કામ કર્યા બાદ રાજનામું આપી વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી છૂટા થયા ને ભરતવાળા જાણીતા સમાજસેવક શ્રીયુત છોટાલાલ પુરાણીની સાથે ભરત કેળવણી મંડળમાં ને પછી સેવાશ્રમમાં જોડાયા. ગુજરાતની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિમાં પણ શ્રી. પુરાણીને એમનો સાથ હતો.

ભરતથી સન ૧૯૨૯ની સાલમાં એ છૂટા થયા ને વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિપદ મંડળના સહમંત્રી તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહ લડત વખતે ફરી પાછા ભરત ગયા ને ભરત જીત્યા સમિતિના મંત્રી તરીકે કામ કરી જેલનો અનુભવ લઈ આવ્યા છે. એ પછી હાલમાં તેઓ પાછા પુસ્તકાલય પરિપદની કામગીરીમાં જોડાયેલા છે. પુસ્તકાલયના કામમાં શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનના હાથ નીચે એમણે બહુ સારી તાલીમ મેળવી છે અને હમણાં તેઓ એ જ કાર્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વિસ્તારવા સારો શ્રમ લઈ રહ્યા છે.

ભર્યમાં તેમણે મોગલ તથા પઠાણ સમય વિશે બે પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટે લખ્યાં હતાં; અને સાહિત્યનો શોખ હોવાથી લેખનવાચન એમનું ચાલુ જ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ સ્વામી વિવેકાનંદ, ભા. ૬-૭	સં. ૧૯૭૬
૨ દયાળુ માતા	સં. ૧૯૭૯
૩ સ્વામી શ્રી જ્ઞાનકાશીનાથ	સં. ૧૯૮૫
૪ સ્વામી વિવેકાનંદ, ભા. ૧૧	" ૧૯૮૬
૫ " " ભા. ૧૨ (દેવવાણી)	" ૧૯૮૭
૬ ઉપદેશ સારસંમ્મલ, ભા. ૧-૨	" "
૭ ઐતિહાસિક વાર્તામાળા	સન ૧૯૨૩
૮ હિંદી તવારીખ (તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો)	" "
૯ સીતા	" ૧૯૩૨

નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ

ગાંધીજી વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. પરમ ભક્તરાજ કવિ નરસિંહ મહેતાના કાકા ભક્તરાજ પરજીત મહેતાના વંશમાં લેખનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં જુનાગઢ વિશે થયો છે. લેખનો સ્વ. માતાનું નામ પારવતી છે. પ્રથમ લગ્ન જુનાગઢમાં સ્વ. રા. રા. દયારાંકર માધવજી જ્યોત્ષ્ણનાં પુત્રી સ્વ. અ. સૌ. જયાગીરી સાથે થયું હતું. દ્વિતીય લગ્ન ઈ. સ. ૧૯૧૦માં જુનાગઢમાં રા. રા. જાદવરાય લીલાધરદાસ જુથનાં પુત્રી અ. સૌ. પ્રસન્ન-લક્ષ્મી સાથે થયું છે.

રાજકોટ ઓલફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક કલાસમાં લેખનો અભ્યાસ ચાલતો હતો તેવામાં લેખના પિતા સ્વર્ગવાસી થતાં અભ્યાસ આગળ ચલાવવાની સગવડને અભાવે, થોડા સમયમાં અને થોડા ખર્ચમાં બની શકે તે માટે “ધ યુનિવર્સલ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કૉમર્સ” (વડોદરા)-માં દાખલ થઈ “શોર્ટ-હેન્ડ-ટાઈપિંગ-રાઈટિંગ” શીખી “ધી મેટ્રોપોલિટન સિનિયર કૉમર્શિયલ” એકઝામિનેશન ઈ. સ. ૧૯૦૭માં પાસ કરી, કાઠિયાવાડના નામદાર એજન્ટ હુ. ધી ગવર્નર સાહેબને, રાજકોટ, નોકરી માટે અરજી કરતાં તેઓ સાહેબે પરીક્ષા લઈ, હજુર ઓફીસમાં રેકર્ડનાઈઝર કેન્ડીડેટ ટાઈપિસ્ટ તરીકે દાખલ કરેલ. ત્યારપછી થોડા વખતમાં, માણાવદર તાલુકાના તે વખતના દરબાર સાહેબ ગાદીએ બેસતાં, તેઓએ સાહેબ પાસે સારા ટાઈપિસ્ટની આગળી કરતાં, કાઠિયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સિમાં સાહેબે એક વર્ષનો હજી રાખી રખા આપતાં, માણાવદર તાલુકામાં હજુર ઓફીસમાં દાખલ થયેલ; જ્યાં દોઢેક વર્ષ ઠીક ઠીક ચાલ્યા પછી ભવિષ્ય માટે કંઈ સારી આશા નહિ દેખાતાં, તે નોકરી છોડી દીધી હતી. હાલમાં જુનાગઢ સ્ટેટ તરફના કલાર્ક તરીકે કામ કરે છે.

લેખના વડીલોમાં “પરજીત પચ્ચીશી”, “શ્રી રક્ષિભણી બ્યાહ”, “શ્રી ડોકોર લીલા” વિગેરેના લેખક પરજીત કુળના ભક્ત અને કવિ વૈષ્ણવ ત્રિકમ-દાસ (જેઓ વડોદરા રાજ્યમાં મુલકગીરી કારભારીના પદ ઉપર હતા) લેખના દાદાના દાદા થાય. “શ્રી કૃષ્ણની જાળલીલા” (આ કાવ્ય, કાવ્ય-દોહન ભાગ ૧લા માં છપાયું છે), “નાગદમન લીલા”, “રાસલીલા”, “શ્રી દારિકાં લીલા”, “શ્રી ડોકોર લીલા”, “ત્રિકમદાસનું ચરિત્ર” વિગેરેના લેખક “શ્રી રક્ષિ” ના દાસ કવિ લેખનાં જીવનમાં જન્મ્યાં હતાં.

મ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

દામીદખાનજી પહેલાના દીવાન દતા) રહેમના પ્રપિતામહ થાય. (આ બન્ને પ્રતાપી પુરોહો (પિતા-પુત્ર) સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે “ગુજરાતી ગ્રેસ”ના માહીકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ “પર્વત મહેતાનું આખ્યાન” જે પુસ્તક ભગવદ્ મહાત્મ્ય જાણવાને ઉત્સુક તેમજ ઇતિહાસરસિક જનને અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.)

લખવાની પ્રથમ ઉર્મિ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં થયેલી. “સુન્દરી સુઓધ”, “ત્રિમાસિક નાગર”, “કોરોનેશન એડવર્ટાઈઝર” વિગેરેમાં નીતિયુક્ત રમુકી વાર્તાઓ-લેખો વિગેરે પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરતા. વળી નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લખી-પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે; જેમાંના ઘણાં ધનામ માટે તથા લાય-બ્રેરીઓ માટે મંજુર થયા છે:—

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્દિ ભાગ પહેલો. (૨) સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્દિ ભાગ બીજો. (૩) નારીઓનું નિત્ય વાંચન. (૪) પત્ની ધર્મ. (૫) સંસાર સુખરૂપ થવાનો સરસ માર્ગ અથવા સ્ત્રી કેળવણીનું સત્ય સ્વરૂપ. (૬) રાજકુમાર કુવ ચરિત. (૭) શાન વચન. (૮) સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ. (૯) સુન્દરી અને સાક્ષરો. (૧૦) સ્ત્રીઓનું ખાનગી વાચન. (૧૧) સમર્થ સ્ત્રીની સંજ્ઞા. (૧૨) માતાની ફરજ અને બાળકોપયોગી ઔષધ.

વળી સેન્ટ જૉન એમ્બ્યુલન્સ એસોસિએશન-જીનાગઢ રોડ સેન્ટરનાં (૧) ફર્સ્ટ એઈડ ટુ ધી ઇન્જર્ડ એન્ડ ધી સીક. (૨) હોમ હાઈજન એન્ડ સેનિટેશન. (૩) હોમ નર્સિંગના વર્ગોમાં ધોરણુસર અભ્યાસ કરી-પરીક્ષાઓ પાસ કરી, સર્ટિફિકેટસ મેળવ્યા પછી રહેમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે:—

(૧) દરદીની માવજત. (૨) મરકી મંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૩) વિષૂચિકા (કૉલેરા) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૪) ઇન્ફ્યુએન્ઝા શીવર (ત્રિદોષવન્દર) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૫) શીતળા-ઓરી-અછગડા સંબંધી-ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૬) સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર. (૭) વૈદ્ય સંબંધી ઉપયોગી માહિતી,

તહેમનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) શ્રી રામ જયન્તિ. (૨) શ્રી ટીસિદ્ધ જયન્તિ. (૩) શ્રીકૃષ્ણ જયન્તિ.
- (૪) શ્રી “નટવર” શિવ સ્તુતિ. (૫) શ્રી હાટકેશ્વરનો પાટોત્સવ. (૬) સ્ત્રીની શ્રેષ્ઠતા. (૭) સ્ત્રી સુખોદ વચન. (૮) વિદ્યા-વાચન મહત્વ. (૯) કન્યાઓનું શિક્ષણ. (૧૦) સર્વોપયોગી વિષયવાર કહેવતો. (૧૧) અકરમાતમાં તાત્કાલિક ઇલાજની જરૂર.

હામીદખાનજી પહેલાના દીવાન હતા) લેખના પ્રપિતામહ યાવ. (આ બન્ને પ્રતાપી પુરોહી (પિતા-પુત્ર) સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે “ગુજરાતી પ્રેસ”ના માલીક તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ “પર્વત મહેતાનું આખ્યાન” જે પુસ્તક ભગવદ્ મહાત્મ્ય જાણવાને ઉત્સુક તેમજ ઇતિહાસરસિક જનોને અવશ્ય ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.)

લખવાની પ્રથમ ઉર્મિ ઇ. સ. ૧૯૦૭માં થયેલી. “સુન્દરી સુત્રોધ”, “ત્રિમાસિક નાગર”, “કારોનેશન એડવર્ટાઈઝર” વિગેરેમાં નીતિયુક્ત રમુજ વાર્તાઓ-લેખો વિગેરે પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરતા. વળી નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો લખી-પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે; જેમાંના ધણું ઇતિહાસ માટે તથા લાય-બ્રેરીઓ માટે મંજૂર થયા છે:—

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્દિ ભાગ પહેલો. (૨) સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્દિ ભાગ બીજો. (૩) નારીઓનું નિત્ય વાંચન. (૪) પત્ની ધર્મ. (૫) સંસાર સુખરૂપ થવાનો સરલ માર્ગ અથવા સ્ત્રી કેળવણીનું સત્ય સ્વરૂપ. (૬) રાજકુમાર કુવ ચરિત. (૭) જ્ઞાન વચન. (૮) સૌભાગ્ય સંગીત સંગ્રહ. (૯) સુન્દરી અને સાક્ષરો. (૧૦) સ્ત્રીઓનું ખાનગી વાચન. (૧૧) સમર્થા સ્ત્રીની સંભાળ. (૧૨) માતાની ફરજ અને બાળકોપયોગી ઔષધ.

વળી સેન્ટ જૉન એન્જ્યુઅન્સ એસોસિએશન-બુનામદ સ્ટેટ સેન્ટરના (૧) ફર્સ્ટ એઈડ ટુ ધી ઇન્જર્ડ એન્ડ ધી સીક. (૨) હોમ હાઈજન એન્ડ સેનિટેશન. (૩) હોમ નસિંગના વર્ગોમાં ધોરણસર અભ્યાસ કરી-પરીક્ષાઓ પાસ કરી, સર્ટિફિકેટસ મેળવ્યા પછી લેખણે કેટલાક પુસ્તકો લખી પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે:—

(૧) દરદીની આવજત. (૨) મરણી મંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૩) વિધૂચિકા (કૉલેરા) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૪) ઇન્ફ્યુએન્ઝા શીવર (ત્રિહોપજ્વર) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૫) શીતળા-ઓરી-અછળકા સંબંધી-ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા સામાન્ય ઔષધ. (૬) સર્પદંશના તાત્કાલિક ઉપચાર. (૭) વીંછી મંબંધી ઉપયોગી માહિતી, સૂચના તથા વીંછી ડંખના તાત્કાલિક ઉપચાર.

પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ

એઓ અલ્પક્ષત્રિય શ્રાતિના અને આમોદના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૧૧ મી મે ૧૮૮૨ ના રોજ આમોદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કીરપારામ બાલમુકુંદરાય દેસાઈ અને માતાનું નામ ભાગીરથીબહેન પુરણોત્તમગાય દેસાઈ હતાં. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં સૌ. કપિલાબહેન સાથે થયું હતું.

એમના પિતા મીઆમના ઠાકોરના કારભારી હતા. માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં લીધેલું. મન ૧૮૯૮ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ વડોદરા કૉલેજમાં દાખલ થયલા. થોડોક વખત વિલ્સન કૉલેજમાં પણ હતા; પણ સને ૧૯૦૩ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ફેલ્ડ અને ઐતિહાસિક વિષય તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન લઈને વડોદરા કૉલેજમાંથી તેમણે પાસ કરી હતી.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

૨૫૦ ગ્રેાં જગજીવનદાસ શાહે એમના જીવન પર અમર કરેલી અને એમને ભગવદ્ગીતા અને માર્ટિનેનું નીતિશાસ્ત્ર એ પુસ્તકોમાંથી જીવન-કાર્ય માટે પ્રેરણા મેળવી છે.

સને ૧૯૦૪ માં તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામાં જોડાયલા અને સને ૧૯૧૪ માં અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાંથી તેઓ ડેપુટી લાઈનમાં ગયેલા, જેને અગે તેમને ખેડા, ભરૂચ અને પંચમહાલ જીલ્લાઓમાં જુદે જુદે ગામે ફરવાનું થયલું અને તેના અગે જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયેલા તે એમણે એમની દૈનિક વાર્તાઓમાં ગ્રુથ્યો છે. સને ૧૯૨૦ માં તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સ્કૂલ બોર્ડના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે નિમણાયા હતા અને સને ૧૯૨૧ માં અસહકારની ચળવળ વખતે સરકારની રીતિનીતિ મંબંધી મતબેદ ઉપરિચિત થતા, તેઓએ સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત થઈને મ્યુનિસિપલ નોકરી અંગત ભોગ આપીને સ્વીકારી હતી, જેના તેઓ મન ૧૯૨૫ ના પ્રાયમરી એજ્યુકેશન એક્ટ મુજબ એડમિનિસ્ટ્રેટીવ આર્શીમર તરીકે કામ કરે છે.

એક નિષ્ણાત અને અનુભવી કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તેમની નામના બહોળી છે; અને એમના એ અનુભવ અને બાહોશીને લઈને મુબાઈ સરકાર તરફથી પ્રાયમિક શાળાનો અધ્યાપક મુધારવાને

મજુદાસ લાધાભાઈ મોદી

એઓ જ્ઞાતે કપોળ વણિક છે; વતની જાવનગર તામે સાવર કુંડ-
લાના અને જન્મ પણ એ જ સ્થળે સને ૧૮૮૨ માં થયો હતો. એમના
પિતાશ્રીનું નામ લાધાભાઈ વદાલજી મોદી અને માતાનું નામ કડવીબાઈ
હતું. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૨૨ વે વર્ષે ઝીંજુડા ગામે સંતોકબાઈ સાથે થયું
હતું. બીજું લગ્ન ૨૯ મા વર્ષે ધોકડવા સંતોકબાઈ સાથે અને ત્રીજું લગ્ન
૪૦ મા વર્ષે હરિપરમાં ગોકુળબાઈ સાથે થયું હતું.

એમણે મેટ્રીક્યુલેશન સુધી અભ્યાસ કરેલો છે અને તે અભ્યાસ
દરમિયાન એમણે ઇનામ અને જાવનગરના મહારાજાની રોકાલરશીપો
મેળવી હતી.

હાલમાં તેઓ 'સાંજ વર્તમાન' ના સહતંત્રી છે.

સ્વ. મણિલાલ નજીભાઈના સિદ્ધાન્તસાર તેમજ સ્વ. ગોવર્ધનરામ
રચિત સરસ્વતીચંદ્ર એમનાં મિત્ર પુસ્તકો છે; અને સાહિત્ય માટે પક્ષપાત છે.

એક પત્રકાર તરીકે મુંબાઈમાં એમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરેલી છે;
તેમ કપોળ કેલેન્ડર, કપોળ ડિરેક્ટરી, કપોળ અગ્રેસરમાળા રચીને એમણે
જ્ઞાતિની ઉપયુક્ત સેવા બજાવેલી છે. કેટલોક સમય એમણે જ્ઞાતિપત્ર
"કપોળ" એડિટ કર્યું હતું.

: એમની કૃતિઓ :

૧ કપોળ કેલેન્ડર	સન ૧૯૦૫
૨ કપોળ ડિરેક્ટરી	" ૧૯૦૭
૩ વિનોદ વાર્તામાળા	" ૧૯૧૨
૪ કપોળ અગ્રેસરમાળા, ભા. ૧	" ૧૯૧૫
૫ " " ભા. ૨	" ૧૯૧૭
૬ આત્મ વચનો	" ૧૯૧૮

પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ

એઓ પ્રહલદત્રિય ચાતિના અને આમોદના વતની છે. એમનો જન્મ તા. ૧૧ મી મે ૧૮૮૨ ના રોજ આમોદમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કીરપારામ બાલમુકુંદરાય દેસાઈ અને માતાનું નામ ભાગીરથીબહેન પુરષોત્તમરાય દેસાઈ હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં સૌ. કપિલાબહેન સાથે થયું હતું.

એમના પિતા મીઆગામના ઠાકોરના કારભારી હતા. માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં લીધેલું. સન ૧૮૯૮ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ વડોદરા કૉલેજમાં દાખલ થયલા. થોડોક વખત વિંસન કૉલેજમાં પણ હતા; પણ સને ૧૯૦૩ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ફેલ્ય અને ઐત્તિહિક વિષય તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન લઈને વડોદરા કૉલેજમાંથી તેમણે પાસ કરી હતી.

એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

૨૯૦ પ્રેમ જગજીવનદાસ શાહે એમના જીવન પર અમર કરેલી અને એમને ભગવદ્ગીતા અને માર્ટિનોનું નીતિશાસ્ત્ર એ પુસ્તકોમાંથી જીવન-કાર્ય માટે પ્રેરણા મેળવી છે.

સને ૧૯૦૪ માં તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામાં જોડાયલા અને સને ૧૯૧૪ માં અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાંથી તેઓ ડેપુટી લાઈનમાં ગયેલા, જેને અંગે તેમને ખેડા, ભરૂચ અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાં જુદે જુદે મામે ફરવાનું થયેલું અને તેના અંગે જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયેલો તે એમણે એમની ફેદલીક વાર્તાઓમાં શુંથો છે. સને ૧૯૨૦ માં તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીમાં સ્કૂલ બોર્ડના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે નિભાયા હતા અને સને ૧૯૨૧ માં અમદાવાદની ચળવળ વખતે સરકારની રીતિનીતિ મંધી મતભેદ ઉપરિચય થતા, તેઓએ સરકારી નોકરીમાંથી મુક્ત થઈને મ્યુનિસિપલ નોકરી અગત્ય ભાગ આપીને સ્વીકારી હતી, જેના તેઓ સન ૧૯૨૫ ના પ્રાયમરી એજ્યુકેશન એક્ટ મુજબ એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર તરીકે કામ કરે છે.

એક નિપ્જ્ઞાત અને અનુભવી કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તેમની નામના બહોળી છે; અને એમના એ અનુભવ અને બાહોશીને લઈને મુબાર્ક મરકાઠ તરફથી પ્રાયમિક શાળાનો અધ્યાપક મુધારવાને

એક કમિશન નિમાયું હતું તેના એક સભ્ય તરીકે એમની પમદગી કરવામા આવી હતી.

તેઓ લાખા સમયથી સરકારી ફેળવણી ખાતામાંથી છૂટા થયા છે છતાં ગુજરાતની માધ્યમિક શિક્ષક સમાજના તેઓ ઉપ-પ્રમુખ આજી છે. જેમ અમદાવાદ જીલ્લાના માધ્યમિક શિક્ષકો અને ડેપુટીઓની સમાજના પ્રમુખ છે, એ જ રીતે અમદાવાદ યુનિવર્સિટી નોકર મંડળે તેમને તેના ઉપ-પ્રમુખ નીમ્યા છે, જે એમના મિત્રનંદર અને પરમજી સ્વભાવની આપણને પ્રતીતિ કગવે છે; એ એમના ઉપર શિક્ષકવર્ગના કેટલે બધા વિશ્વાસ છે તે સૂચવે છે તેમ એમની લોકપ્રિયતાની અચૂક નિર્દોષતા છે.

ત્યાં ત્યાં એઓ ગહેવા છે ત્યાં એમના મિત્રો મોની સખ્યામાં મળી આવશે, એટલું જ નહિ પણ તેમણે મૌનો કાયમ પ્રેમ સપાદન કરેલો દેખાશે

પ્રેમાળ સ્વભાવ અને સેવાભાવ એમના સ્વભાવના આગળ પડતા લક્ષણો છે.

તેઓ એક પ્રખર મસારસુધાગર છે અને એક વક્તા તરીકે પણ એમનું નામ જાણીતું છે.

છેલ્લા પાંચ વર્ષથી તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી છે.

લેખનકાર્ય તો તેઓ વડોદરા ડૉલેજમાં હતા ત્યાંથી જ આરંભેલું, ડૉલેજના મેગેઝીનમાં તેઓ નિયમિત રીતે લેખો લખતા હતા અને ડૉલેજ છોડ્યા પછી પણ કેટલાક વર્ષો સુધી તેમણે તે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી. વડોદરા ડૉલેજ મેગેઝીનમાં એમના લેખો વિધવિધ તેમ મંજમ મા પુષ્કળ મળશે.

મેડમિકલ કપનીએ એમની પાસે પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ગુજરાતનો ઇતિહાસ વાર્તારૂપે ખાસ લખાવેનો છે અને સાહિત્ય પરિષદ મંડળે ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તકો ભા. ૧ અને ભા. ૨નું સંપાદન કાર્ય શ્રીયુત જનુભાઈ અચરતયાલ સાથે એમને સોંપ્યું હતું. એમનો વાર્તાસંગ્રહ ચાલુ વર્ષમાં છપાઈ બહાર પડશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. ગુજરાતના ઇતિહાસની સતેવી વાતો	સન ૧૯૨૩
૨. (શિષ્ટ સાહિત્યમાળા) ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક, ભા. ૧	" ૧૯૨૧
૩. " " " " ભા. ૨	" "
૪. વાર્તાઓ અને મસારચિત્રો	" ૧૯૨૨

પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ

એઓ યાતે વિશનગરા નાગર બ્રાહ્મણ અને ગવાડાના વતની છે. જન્મ તેમના મોસાળ ડીગ્રુયા ગામે મેવત્ ૧૯૧૫ ના વ્ષાહ મુદ્ ૧ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનુ નામ શિવરામ મયાગમ ભટ્ટ અને માતાનુ નામ પાર્વતીબાઈ હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ગવાડામા પુઠ કર્યા પછી તેઓ વડોદરા ગબ્બના કેળવણી ખાતામા દાખલ થયા હતા. ત્યાંથી વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજમા દાખલ થઇ ટ્રેન્ડ શિક્ષક થયા હતા.

પરંતુ આદિત્યશોખને લીધે શિક્ષકની નોકરી છોડી દઇ " નાગર મિત્ર " નામનુ યાતિ પત્ર કાઢ્યુ; પણ એ ખોટ પામુ હતુ, તેમજ તે મેવાકાર્યમાથી છુટા થઈ, ફરી પાછા તેઓ મુબાઈ કોરપોરેશન સ્કૂલ ખાતામા શિક્ષકની નોકરીમા જોડાયા. એ ઉચ્ચ ધંધાની ફરજ અદા કરતા આદિલ મેવાનુ કાર્ય તેઓ વિમરતા નથી.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ તાગે તવંગર	સન ૧૯૨૦
૨ સ્ત્રીઓનો માયો દેવ યાને પતિવ્રત ગીતા.	" ૧૯૨૧
૩ નાગર સુદર્શન	" ૧૯૨૩
૪ શ્રી આદ્ય શંકગચાર્ય યાને જગદ્ગુરુ ઇવનકથા.	" ૧૯૩૦

કુલચંદ ઝવેરદાસ શાહ

એઓ સાતે ખડાયતા વાણિયા અને નડિયાદના વતની છે. એમનો જન્મ નડિયાદમાં સં. ૧૯૩૫ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઝવેરદાસ શાહ અને માતાનું નામ કૃષ્ણાબા છે. એમનું લગ્ન નડિયાદમાં જ સં. ૧૯૫૦ માં સૌ. ચંચળબહેન સાથે થયું હતું. પ્રાથમિક ધોરણ સાત સુધી તેમ પ્રાથમિક અભ્યાસ મેટ્રીક્યુલેશન સુધી નડિયાદમાં એમણે કર્યો હતો. તે પછી સર જે. જે. રકુલ ઓફ આર્ટ્સ-સુબાર્થ-માં અભ્યાસ કર્યો હતો.

૨૫ વર્ષ સુધી સરકારી કેળવણી ખાતામાં ટ્રોઇગ શિક્ષક તરીકે એમણે કાર્ય કર્યું હતું. પણ સંગીત અને સાહિત્યનો શોખ પહેલેથી, તેથી નાટક લખવા તરફ પ્રેરણા હતા અને રંગભૂમિપર એમના નાટકો, જેવાં કે, માલતી માધવ, મુદ્રા પ્રતાપ, શુક્રદેવજી, સતિ અનસૂયા, મુકન્ધા સાવિત્રી, મહાશ્વેતા કાદમ્બરી વગેરે મોરબી આર્થ સુબોધ નાટક મંડળી, વાકાનેર નૃસિંહ નૌત્તમ નાટક સમાજ અને શ્રી વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજને લખી આપેલાં તે ભજવાઈ પંકાયા હતા.

એમના પ્રિય પુસ્તકો ભાગવત, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણ છે; અને કાશીના પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપાનંદજીની અસર એમના પર ઘણી થયેલી છે. તેના પરિણામે એઓ દરિસ્મરણ અને પ્રભુ ભજનમાં પોતાનું જીવન આનંદમાં વ્યતીત કરે છે એટલું જ નહિ પણ ભજન મંડળી ઉભી કરી, તે દ્વારા લોકોને પ્રભુ પ્રતિ આકર્ષે છે અને પ્રભુ નામનો ઉપદેશ કરે છે.

એક ચિત્રકાર તરીકે એમની કૃતિઓ મહેની છે; અને તેનો કંઈક અ્યાસ શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રોદય ચિત્રકથા નામનું પુસ્તક એમના તરફથી બહાર પડ્યું છે, તે જોવાથી મળશે.

સંગીતપર પણ એમનો કાણુ સારો છે; અને તેમ સાહિત્યના મંસ્કાર ભેળા મળતાં, એમની મુદ્ધાકાત કાંઈ જૂદો જ આનંદ અર્પે છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧ શ્રી શુક્રદેવજી	મં. ૧૯૮૧
૨ વિશ્વમોહિની	" "
૩ વામનજી	" "

૪ અન્નમિત્ર	ગં. ૧૯૮૧
૫ શ્રી કૃષ્ણ લીલા	„ ૧૯૮૨
૬ શ્રી હરિશ્ચંદ્ર	„ ૧૯૮૪
૭ ગોપીચંદ	„ „
૮ ચંદ્રદાસ	„ „
૯ અંકકાર	„ ૧૯૮૩
૧૦ માતંગ મોહન	„ ૧૯૮૫
૧૧ સતિ માવત્રી	„ „
૧૨ બાલ રામાયણ	„ ૧૯૮૭

બાલકૃષ્ણ સુનીલાંબુ જોશી (ઉદ્દે “વ્યોતિ”)

એઓ ઉદ્દિગ ટોળકિયા યાત્રાજી ગાતિ, શુદ્ધ યજુર્વેદ-માધ્યમિની રાખા-માદૃત ગોત્ર-ના છે. એઓ મૂળ સિનોરના વનની છે અને જન્મ તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૫ના રોજ ડોહાઈમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ સુનીલાંબુ કાશીનાથ જોશી અને માતૃશ્રીનું નામ મ. સ્વ. શુભાબા વર્મતરામ પંડ્યા છે. પિતા સ્વ-યુ આતામા તવારી હતા. એમના પિતામદ મુનાઈમાં એક અવેરીને ત્યાં સુનીમ હતા અને પ્રપિતામદ નરનાગયણ મોહર (મુનાઈ)માં વ્યામ તરીકે કથાવાતી કરતા હતા. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૦ મા વર્ષે સિનોરમાં સ્વ. સવિનાગૌરી દયમુખગમ માથે થયું હતું અને દ્વિતીય લગ્ન ડોહાઈમાં મૌ. કુસુમવદમી ગમનારાયણ પુરોહિત સાથે ૩૩ મા વર્ષે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ૭ ધોરણ સુધીનું એમણે સિનોરમાં બીધું હતું. માધ્યમિક પાઠ્ય ધોરણ સુધીનું ડોહાઈમાં અને ત્યારબાદ વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પછી વડોદરા કૌચેજમાં જોડાયલા. વળી વડોદરા રાજ્યની એસ. ટી. મી. ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં એમણે પાસ કરેલી છે. ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી લેવાની સામાન્ય અને ઉચ્ચ ગ્રંથોની પરીક્ષા પણ આપી તેમાં પમાર થયા છે, અને ઝકાઉટિંગનો સાથે અનુભવ લીધો છે.

દમણા તેઓ પાઠ્ય હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે. એમના પ્રિય વિષયો સાહિત્ય, ચરિત્ર, શારીરિક વિકાસ અને ઇતિહાસ છે. મહાત્માજી, સ્વ. રાનાડે અને દોહટોયની એમના ઉવનપર અસર થયાનું તેઓ જણાવે છે. એમના પ્રિય પુસ્તકો મગ્સનીચંદ્ર, પ્રવાસીના પત્રો અને કોનો વાક ૧ વગેરે છે.

મગીતનો ખાસ શોખ છે. સારી રીતે ગાઈ બજાવી જાણે છે.

ડૉ. કેતકર તરફથી ગુજરાતી માન કોપ કાર્યમાં તેમ ગોડવ રાજ્ય તરફથી તૈયાર થતા ચલ્દકાવમાં એમણે ફાળો આપેલો છે નીચે એમના પુસ્તકોની યાદી નોધી છે, તે એમની શુદ્ધ શક્તિનો ખ્યાલ આપશે.

: એમની કૃતિઓ :

૧ ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ
(ગ. ચીમનલાલ માણેકલાલ જાની સાથે)

સન ૧૯૨૦

૨. પ્રાચીન જાતિ અને જાતિ* ભા-૧-૨	સંન ૧૯૨૪
૩. સૂરીયા*	" "
૪. ગૌરી	" ૧૯૨૫
૫. ડાક્ટર કે દેવ	" ૧૯૨૬
૬. દેશસેવક દમપતી	" "
૭. મંન્યાસિની	" ૧૯૨૭
૮. સુમતિ	" ૧૯૨૮
૯ રણવીરની તથાવા	" ૧૯૨૯

*'Epic India' ના આધારે

* બ'આળી પરથી.

ભગવાનલાલ લક્ષ્મીશંકર માંકડ

એઓ માટે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ અને રાજકોટના વતની છે. એમનો જન્મ રાજકોટમાં સન ૧૮૯૨માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીશંકર ૩૫૭ માંકડ અને માતાનું નામ ઉમેદકુંવર દવપતરામ છે. એમનું લગ્ન મંવત્ ૧૯૧૫ માં જામનગરમાં સૌ. કુંતાલક્ષ્મી જમનલાલ સાથે થયું છે.

સન ૧૯૧૧માં એમણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; પણ આખમાં ખીલ ઉભળવાથી તેમ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિના સમયે એમને અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો હતો; પરંતુ બી. એ. થવાની તીવ્ર જ્ઞાસા, તેથી આખ સુધરતાં, મુંબાઈમાં નોકરીની સાથે અભ્યાસ કરી તેઓ સન ૧૯૨૧માં બી. એ. થયા હતા. આ જાતનું વિદ્યાભ્યયન ખરે, પ્રશ્નસ્થ લેખાય અને અન્યને તેમાંથી જરૂર પ્રેરણા મળે. સને ૧૯૧૭ માં Clouds નામની એક અંગ્રેજી કવિતાની પુસ્તિકા રચી બહાર પાડી હતી.

દમણાં તેઓ રાજકોટ આર્ટ્સેક હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે.

એમના પ્રિય વિષયો, સંગીત, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન છે; તેમ વ્યાપામ માટે પ્રેમ ધરાવે છે. કવિતા અને સંગીતના સંસ્કારો એમને એમના માતા પાસેથી મળેલા છે.

તેમનો કવિતાસંગ્રહ '૩૫લીલા' એ નામથી પ્રકટ થયેલો છે. કવિતાની પેઠે તેઓ મુંદર નિર્બંધો પણ લખે છે, જે વિચારોઉત્તેજક હોય છે, તેઓ એમ. એ. માટે એક પ્રબંધ તૈયાર કરવામા હાલમાં રોકાયેલા છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧. Clouds	સન ૧૯૧૭
૧. ૩૫લીલા	,, ૧૯૨૨
૨. મામેઈ (સ્ટીક)	,, ૧૯૨૮
૩. સાહિત્યકુંજ*	,, ૧૯૩૦

* સાહિત્યકુંજમાં ફક્ત પ્રસિદ્ધ જુજ્જાતી કવિઓની કૃતિમાંથી ચુંટણી કરવામાં આવી છે.

ભોળીલાલ કેશવલાલ પટવા

એઓ રાતે દશા શ્રીમાળી મેશ્રી વાણિયા છે. અમદાવાદના વતની અને જન્મ પણ અમદાવાદમાં સન ૧૮૮૬ માં થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ કેશવલાલ છોટાલાલ પટવા અને માતૃશ્રીનું નામ ચંચળબા હતું. એમનું લગ્ન સં. ૧૯૫૭ માં અમદાવાદમાં સૌ. મંગળાગવરી તે અમદાવાદના વકીલ ત્રિકમલાલ હિરચંદ મહેતાની જ્ઞેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષક એમણે એમના દાદા છોટાલાલ જેઓ લોકલખોડ શાળાના મુખ્ય શિક્ષક હતા એમની પાસેથી વિસવપુરમાં લીધું હતું; પણ ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો હતો. વળી મિડલ સ્કુલમાં રેકૉલર-શીપો પણ મેળવી હતી. સન ૧૯૦૭ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ગણતના વિષયમાં ઓનર્સ સાથે પાસ કરી હતી; અને સન ૧૯૦૮ માં એઓ કૉલેજના દક્ષિણા ફેલો નિમાયા હતા. કૉલેજમાં હતા ત્યારે પણ ઇન્ટર અને બી. એ. ના વર્ગમાં રેકૉલરશીપો મેળવી હતી. આ બધું બતાવે છે કે એમની શુદ્ધિશક્તિ તીવ્ર અને તેજસ્વી હતી. ફેલોશીપની મુદત પૂરી થતાં તેઓ સેકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજમાં દાખલ થયલા અને એસ. ટી. સી. ટી. ની પરીક્ષા તેમણે સન ૧૯૦૯ માં પસાર કરી હતી.

હમણા તેઓ મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજ-અમદાવાદમાં શિક્ષક છે અને સરકારી ફેળવણી ખાતામાં શુજરાતના એક પ્રતિભાશાળી ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે તેમની ગણના થાય છે.

આ તો એમની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ-અભ્યાસનો ઉલ્લેખ થયો; પણ એમનું મહત્વનું અને ઉજ્જવળ કાર્ય રાતિસેવાનું છે. એમણે એમની રાતિમાં સુધારો કરવા અને ફેળવણીનો પ્રચાર કરવા એક મંડળ ઉભું કર્યું હતું, જેનું સેવાકાર્ય બહુ અસરકારક થઈ પડ્યું છે. એમના પ્રયાસથી ઘણા કૉલેજ ફેળવણી લઈને ગ્રેજ્યુએટ થયલા છે, અને એ કાર્ય માટે એમણે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦૦) જેટલી રકમ ઉઠાવી કરી હતી.

તેની માથે રાતિમાં સુધારા કરવાના એમના પ્રયાસ ચાલુ હતા. હમણાજ એમની એ સુધારક પ્રવૃત્તિ માટે એમને રાતિનો રોપ વહેરવેા પડ્યો હતો; પરંતુ જે યુવકબળ એમણે પોતાના વર્તન અને શિક્ષણથી ઉભું કર્યું હતું તે એમના પડખે ઉભું રહેવાથી રાતિના રૂઢિચુસ્ત આગેવાનોએ એમને મહાત્ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો છે.

ગણિતમાં એમનું જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ એમના હાથ નીચે લખી ગયલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમ એમના એ વિષય પરનાં પુસ્તકો સાખ પૂરશે.

તેમ ખગોળ પ્રતિ તેમને નૈમર્મિક પ્રેમ છે. ધણી વર્ગોથી તેઓ તેનું બારીક નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ કરના રજા છે, જેનું મુંદર ક્ષણ આપણને હમણાં બહાર પડેલા તેમનાં “આકાશ દર્શન” પુસ્તકમાં મળે છે. તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ છે અને તેનું વાચન આનંદદાયક નિવૃત્તી—જે વિષય સામાન્ય રીતે શુષ્ક થઈ પડે છે—કર્તાના અભ્યાસ અને જ્ઞાન માટે તેમ તેનું નિરૂપણ કરવાની મુંદર શક્તિ માટે માન ઉપજાવે છે.

હાંથી મુક્તથી તેઓ માસિકોમાં લેખો લખતા આવે છે; તેમાં એમનો પરિપક્વ અભ્યાસ, બહોળું વાચન અને અનુભવ દષ્ટિગોચર થશે.

જેમ તેઓ સંસારસુધારક છે તેમ ધર્મમાં એકશ્વરવાદી છે; અને આદિની પ્રાર્થના સમાજના એક દ્રસ્ટી છે.

તે ઉપરાંત અમદાવાદની ધણીખરી જાહેર મંસ્થામાં તેઓ એક સભાસદ તરીકે રસપૂર્વક ભાગ લે છે.

વધુમાં સ્કાઉટિંગનું જ્ઞાન મેળવીને તેનો આદિ પ્રચાર કરવામાં એમણે ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ વ્યાયામપ્રવૃત્તિ માટે એટલા જ ઉત્સુક રહે છે અને ઓલીસપ્લીઝ પાસે એવા એક વ્યાયામ મંદિરના તેઓ નિમાયક છે.

એમના પિતામહના મંસ્કાર એમના પર પડેલા છે, તેમ ન્યુ હાઇ-સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલે ખગોળ માટે એમનામાં રસ પ્રકટાવેલો અને માહિત્ય મંસ્કાર દ્વા. હરિપ્રસાદે પાડેલા એમ તેઓ જણાવે છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧ નાનાં બાળકોની ગૃહ કેળવણી	સન ૧૯૧૬
૨ સરળ બાળ અંકગણિત (સહ લેખક)	" ૧૯૨૯
૩ સરળ મધ્ય અંકગણિત	" ૧૯૩૧
૪ આકાશ દર્શન	" ૧૯૩૨

ડૉક્ટર મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

એઓ શાંતિએ દશા મોઢ વાણિયા એમનો જન્મ સવત ૧૯૧૯ના માહા શુદ્ધ ૯ ભુધવાગ તા ૨૮મી જન્મસુઆરી સને ૧૮૬૩ના રોજ ભરૂચમાં થયો હતો એમના પિતાનું નામ રાવ બહાદુર મોહનનાન રણુઝોડદાસ માતાનું નામ રૂક્ષમણીના દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીથી એઓ મોટા. એમનું લગ્ન સંવત ૧૯૩૨ના વૈશાખ વદ ૫ ના રોજ ભરૂચના મજમુદાગના પ્રખ્યાત કુટુંબમાં બાપુભાઈ પુરાણભાઈને ત્યાં થયું હતું. એમની પત્નીનું નામ મણિગવરી છે.

એમના પિતા સુરત જીનામાં ડેપુટી એન્ડ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર હતા. તેમણે એમની સાત વચ્ચની ઉંમરે પોતાની પાસે રાખી મૂળાક્ષર અને આકરમતા રમતા શીખવ્યા હતા તેમની પામેથી ભરૂચ આવે ત્યારે ભવાની મેતાજીની ઘુડી નિશાળે બેસાડતા. પહેલી ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ એમના પિતા સાથે રહીને કર્યો. ૫મી ભરૂચની તાલુકા સ્કૂલમાં દાખલ કર્યા. ગુજરાતી પાઠ્ય ધોરણ પુરા કર્યા પછી અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થવાની એમની ત્રીજી ઇચ્છા હતી પણ તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર મગનલાલ હરીભાઈએ એમના પિતાને જણાવે કે સાત ધોરણ પુરા કર્યા સિવાય અંગ્રેજીમાં બેસાડવાની મારી સનાહ નથી. માત્ર ધોરણ પુરા કર્યા પછી અંગ્રેજીમાં દાખલ કરવાથી ત્યાં એને ઓછી મહેનત પડશે તેથી માત્ર ધોરણ પુરા કર્યા પછી ભરૂચની હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને તેથી અંગ્રેજી ચાગ ધોરણ સુધી અંગ્રેજી ભણતરમાં ઓછી મહેનતે ઉપલે નજરે પરીક્ષાઓ પસાર કરી. તે પછી તેમના વડીલ ભાઈ મોતીલાલ ભાવનગરની ઓર્થોડોક્સ હાઈસ્કૂલમાં આમિસ્ટ્રેટ માસ્તર હતા. તેમણે પોતાના ત્રણ ભાઈઓને પોતાની પાસે તેજાવી લઈ ત્યાં પોતાની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરાવ્યો. તેથી એઓ અને કૃષ્ણલાલભાઈ પણ ત્યાં જન્મ રહ્યા. એમના માતાજીની ઇચ્છા પોતાના છોકરાઓને દાકતર અને વકીલ બનાવવાની હતી. તેથી એમણે દાકતરી લાંબન લીધી, અને કૃષ્ણલાલભાઈએ કાયદાની લાંબન પકડી. મેટ્રીક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કરી તેમાં નિબ્ધણ ચલાવી સને ૧૮૮૨ ના ઓક્ટોબર મહિનામાં અમદાવાદની મેડિકલ સ્કૂલમાં દાખલ થયા અને સને ૧૮૮૫ માં મળ્યું આસિસ્ટન્ટ સર્જન-તે વખતે હૉસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટ-માં પમાર થયા ભાવનગરમાં અભ્યાસ કરી ત્યાંથી જ દાકતરી લાંબનમાં દાખલ થવાની

ભાવનગરના મહારાજ સાહેબે તેમને સ્કૉલરશીપ આપી, અને પાસ થયેથી પોતાના રાજ્યમાં નોકર રાખ્યા. સને ૧૯૨૫ માં પેનશન લીધું ત્યાંસુધી એકનિશ્ચયી રાજ્યની નોકરી કરી મહારાજ સાહેબની પ્રીતિ મંપાદન કરી નિવૃત્ત થયા. મહારાજ સાહેબની ઇચ્છા તેમને પોતાની હજુરમાં રાખવાની હતી પરંતુ તેમની ઇચ્છા નિવૃત્ત થવાની હોવાથી ઉપકાર સાથે ના પાડી. નોકરીના સંબંધમાં હજુરશ્રીએ એમને ધણી વખત નાણી જોયા હતા તે બધા પ્રસંગો અહીં જણાવતાં બહુ લંબાણ થાય માટે અત્રે એટલું જ જણાવવાનું કે એમને નોકરીથી છૂટા કરવા માટે તેઓ ધણી દિલગીર હતા. પહેલવહેલો પ્લેગ રાજ થયો ત્યારે બધી જ ટ્રેનોની ડૉક્ટરી તપાસ થતી હતી તે વખતે એમને ગઢડેથી બોલાવી લઈ ભાવનગરના સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનો તપાસવા મૂક્યા હતા, તે વખતે લોભ લાલચને વશ ન થતા કોઈ પણ પ્રવાસીને દુઃખ આપ્યું નથી, તદુપરાત શહેરના મરણોનાં સર્ટિફિકેટ આપવાનું કામ પણ એમને સોંપ્યું હતું, તેમાં ધણીવાર અખંડ ઉજ્જગર થતા. કારણ રાતના કોઈને ત્યાં ગમે તે વખતે મરણ થાય તો તેના સંબંધીઓ રાતમાં સર્ટિફિકેટ લેવા આવતા, અને એઓ તેમને તે જ વખતે લખીને આપતા. એક વાર એવું બન્યું કે તેમના ચીફ મેડિકલ ઓફીસર સાહેબ ડૉ. શીવનાથ રામનાથ એમને રાત્રે પોતાને ત્યાં સુધી રહેવાનું કહ્યું. ખરી રીતે તો નાણી જોવા કે માણસોને હેરાનગતિ થાય છે કે નહિ હવે તે રાત્રે એવું બન્યું કે મરણનું પ્રમાણ વધી જવાથી અરધી કલાકે અને કલાકે જુદા જુદા માણસો સર્ટિફિકેટ માટે આવવા લાગ્યા અને એમણે તે બધાને વળતસર સર્ટિફિકેટ આપ્યાં; પણ એઓ સાહેબને પણ અખંડ ઉજ્જગરો થયો. તેઓ તો જુદા જાગમાં સૂતા હતા, પણ ઘોઘાટથી તેમની નિદ્રાનો ભંગ થયો. બીજો દિવસે પોતાને ત્યાં સુવા આવવાની ના કહી. આ વખતે એમની નિમણૂંક ગઢડા દવાખાને હતી. ત્યાં પણ પ્લેગ અને કોલેરા એક સાથે ફાટી નિકળ્યા અને પ્રજાનો પોકાર થયો; તેથી તાબડતોબ એમને ગઢડે જવા હુકમ થયો. ત્યાં જઈ પ્રથમ પ્રજાની મિટિંગ બોલાવી સૌને ધીરજ આપી. પછી સવારના આઠ વાગતાથી, આખા કચ્છામાં રાઉંડ લેતા, અને વગર ફીએ દરેક દરદીને તપાસી ઉપચાર કરતા. દવાની પેટી સાથે જ રાખતા કે તાત્કાલિક મદદ આપાય. કર્યાનું અનાયાસમ પણ એમની દેખરેખ નીચે હતું, એટલે ત્યાં

પણ બે વખત વીઝીટ આપતા એમની આ સેવાની કદર કરી પ્રજાએ એમને માનપત્ર મેહરબાન દિવાન સાહેબ મારફતે આપ્યું, અને તેમણે નેક નામદાર માહારાજ સાહેબની મજુરી લઈ રૂ. ૨૦૦ નું ધનિામ અને સગટીફીકેટ આપ્યા.

સાહિત્ય સંબંધેમા એમની પ્રવૃત્તિ છેક નાનપણથી હતી એમની જ્ઞાતિના છોકરાઓ અવગે રખે ચઢી જતા જોઈ તેમને મમજાવી, “જ્ઞાનો દય સભા” એ નામનું એક મંડળ તૈયાર કર્યું તેમા દર રવિવારે ભાષણો કરતા તે પછી સને ૧૮૮૧ મા જ્ઞાનોદય નામનું માસિક પ્રગટ કરવા માંડ્યું ચાર વરસ પોતાની દેખરેખ નીચે ચલાવી પત્રીથી નોકરીની જળણમા એમણે એ કામ એમના મિત્ર રા અનુપરામ શીંઠાલાલ દીનમજુ તથા શ્રીયુત ઇચ્છાલાલ અમૃતનાનને સોંપી દીધું જ્ઞાનોદય સભાને અગે એમણે પોતાના મિત્ર શ્રીયુત ઇચ્છાલાલ અમૃતલાલ સાથે ભાગમા જ્ઞાનોદય છાપખાનું જમાવ્યું પાછળથી પોતાનો ભાગ કઢાડી નાખી તે ઇચ્છાલાલને સ્વતંત્ર આપી દીધું.

નોકરીના દરમ્યાનમા એઓ અને શ્રીયુત માનસકે પીતામ્બરદાસ મહેતા બોટાદમા ભેગા થઈ ગયા એ બન્ને મિત્રોએ મળી ત્યાં અગ્રેજ મુન નહિ હોવાથી રૂ. ૩ એ હું કરી ખર્ચગી સ્કૂલ કઢાડવી અને પછી તેનું સારું કામ જોઈ એ સ્કૂલ ગ્રેટમા દાખલ કરાવી.

એજ અરસામા એઓ તે વખતના પ્રસિદ્ધ માસિકોમા લેખ મોડતા શુદ્ધિપ્રકાશ, વિજ્ઞાનવિનાસ, સ્વદેશ વત્સન, આર્યજ્ઞાનવર્ધક, નૂરે એરમ, અને કેળવણી વગેરે માસિકોમા એમના લેખ આવતા, અને તે વખણાતા.

‘આપણા દેશના કુવા’ એ નામનો નિબંધ એમણે શુદ્ધિપ્રકાશમા કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કરેલો. પણ પછી તેની પુસ્તક રૂપે માગણી થવાથી તેને પુસ્તકરૂપે બહાર પાડ્યો, અને તેની બે આવૃત્તિઓ થઈ નૂરે એરમના અધિપતિ મી કાબરાજને તે લેખ થયો પમદ પડવાથી લેખની પચવાનગીથી એ આખો લેખ નૂરે એરમમા ફરીથી પ્રસિદ્ધ કર્યો. શુનિવાગની મુઆફ્ફીના ભારતર માટે રા નવલગમભાઈએ પોતાના શાળાપત્રમા ધણો ઉંચો અભિપ્રાય આપ્યો હતો જદાવરથાને લઈને દાન વિશેન કામ થઈ રાખું નથી, છતાં પણ મોડાના નિવાધિની

સાહેબ મહેરજાન ચંદુલાલભાઈના આગ્રહથી એ સ્ટેટ તરફથી ગુજરાતી ભાષાનો ખુદત કોપ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે તે માટે થેતુએક કામ એમને મોકલું છે, તે કરે છે.

:: એમનાં પુસ્તકોની યાદી ::

શેતરંજ

મુલિવરનો મુસાફરી ભાગ ૨ નું ભાષાતર,

આપણા દેશના કુવા.

અજમેય બીક ભંજન.

શબ્દોના પ્રકાર ઝાળખવા વિષે.

સ્કૂટ કાવ્ય.

મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર

એઓ વીશાથીમાળી જૈન જાતિના છે. મૂળ વતની પાદરાના અને જન્મ પણ એજ સ્થળે સં. ૧૯૪૩ ના ચૈત્ર સુદ આઠમના દિવસે થયેા હતો. એમના પિતાનું નામ મોહનલાલ હિમચંદલાઈ, જેઓ વકીલ છે; અને માતાનું નામ બાઈ જમનાબાઈ છે. એમનું લગ્ન અમદાવાદમાં સં. ૧૯૬૦ માં સૌ. મેનાબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક કેળવણી તેમણે પાદરામાં લીધેલી અને ધર્મશાસ્ત્ર શિક્ષણ-મેટ્રીક સુધીનું-પાદરા, વડોદરા અને મુળધની શાળાઓમાં મેળવેલું; તેમ મંસ્ફૂતનો અભ્યાસ ગુરુ પાસે જુદે જુદે ગ્યાને-જેમકે, મુળાઈ, અમદાવાદ અને વિજાપુરમાં કર્યો હતો.

એઓ જવેરાતનો ધધો મુળાઈમાં કરે છે, તેની સાથે એક શ્રીમંત શેઠના એસ્ટેટ મેનેજર પણ છે.

એમના પ્રિય વિષયો માહિત્ય, કાવ્ય, યોગ અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથો છે, તેમ ગોવર્ધનરામલાલ, મણિલાલ નણ્ણલાલ, કલાપી અને જુહિસાગર સ્વરિએ તેમના જીવન પર અસર કરેલી છે, એમ તેમનું કહેવું છે.

એક કવિ અને લેખક તરીકે તેઓ જાણીતા છે અને રાષ્ટ્રીય કવિતાના એમના પુસ્તકો બહોળા પ્રમાણે પામ્યા છે તેમજ એક વક્તા તરીકે પણ એમણે કીર્તિ મેળવેલી છે.

વળી જૈન સાહિત્ય પ્રતિ ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું ધ્યાન દોરવા તેઓ હમેશા પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. તદ્વર્થે સાહિત્ય પરિષદોમાં લખી મોકલેલા એમના નિમંધો ઉપયોગી જણાશે. આ સિવાય જુદાપ્રકાર, ખેતી અને સહકાર અને અંગ બળ અને આરોગ્યના ત્રી તરીકે એમનું કાર્ય નોંધવા જેવું છે.

: એમની કૃતિઓ :

૧	નવજીવન (નિમંધ સંગ્રહ) [એ આદર્શિ]	સન ૧૯૧૭ માસ
	ધીજી આદર્શિ	" ૧૯૧૭ જુન
૨	માઝી (નવવકથા)	" ૧૯૧૯
૩	પ્રજ્વલ મંજરી (કાવ્ય)	" ૧૯૨૦
૪	શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી જીવનચરિત્ર	" ૧૯૨૧
૫	શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી, તેમનું જીવન અને ગુર્જર સાહિત્ય	" ૧૯૨૬

૬	શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસુરિ, તેમનું જીવન અને .	
	ગુર્જર સાહિત્ય	સન ૧૯૨૪
૭	લગ્ન ગીત (ગીતો)	" ૧૯૨૩
૮	લગ્ન ગીત મણિમાળા (ગીતો)	" ૧૯૨૪
૯	સૌભાગ્ય સિંધુ અને સ્ત્રીકો શિક્ષણ	" ૧૯૨૬
૧૦	રાષ્ટ્રીય રાસકુંજ (રાસ)	" ૧૯૩૦
૧૧	રાષ્ટ્રીય રાસમંદિર (રાસ)	" ૧૯૩૧
૧૨	રાષ્ટ્રીય નવરાત્ર (રાસ)	" ૧૯૩૦

માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ

જાતે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ; વતન-મૂળી (સ્વામિનારાયણ.). પિતાનું નામ ત્રિભુવન પીતાંબર રાવળ. માતાનું નામ મોમતીબા. જન્મ સંવત ૧૯૬૦ ના ભાદરવા વદ અમાસને રોજ (તા. ૫-૧૦-૧૯૦૪) મૂળીમાં જ થયેલો. લગ્ન સને ૧૯૨૫ માં મૂળીમાં થયું. પત્નીનું નામ સૌ. કમળા (મનોરમાદેવી).

પ્રાથમિક અભ્યાસ મોસાળ મૂળીમાં રહીને કરેલ. ત્યાં આગળ ચારણ્ય કવિઓ અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કાવ્ય સાહિત્યનો સંસર્ગ થયેલો. તેમના માતામહ દિંદી ભાપાના એક સારા અને શીઘ્ર કવિ હતા. તેમનો રચેલો “વખત વિલાસ” નામે કૃષ્ણલીલાનો વિશાળ ગ્રંથ રસ અને ભાષા ગૌરવમાં ગ્રેષ્ઠ છે. ગ્રંથ દિંદી ભાષામાં છે. મોસાળમાં શાસ્ત્રચર્યા અને વેદધ્વનિયુક્ત વાતાવરણ; આને પરિણામે સાહિત્ય તરફ પ્રીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઉડો રમ નાનપણથી જ ઉત્પન્ન થયો. છેક દશ વર્ષની નાની ઉંમરથી જ કવિતા કરતા; અને સહાધ્યાયીઓમાં કવિ નામથી ઓળખાતા.

સન ૧૯૨૧ ની સાલમાં રાજકોટની હાંટર મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થઈ ૧૯૨૨ માં સીનીયર ટ્રેન્ડ થયા; અને ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસનો સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યો. ૧૯૨૬ માં ગુજરાતી સાહિત્યની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. શ્રી ૦ મંગળજી હરજીવન ઓઝા પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા ગીતા પંચદશી આદિ વેદાંત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો છે તેમજ પંડિત મગનલાલજી પાસે રહી મધ્યકાલીન દિંદી સાહિત્ય શીખ્યા છે.

રાજકોટની હાંટર મેઇલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નવ વર્ષ સુધી નોકરી કરી હજી હમણાં જ આર્ટન ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેનમાં પહેલા આસિસ્ટન્ટ નિભાયા છે.

તેમના જીવન ઉપર ગીતા અને ગો. તુલસીદાસજીકૃત રામાયણની ઉંડી અસર થઈ છે. નોકરીમાંથી બચત વખત સાહિત્ય સેવા અને ઉપયુક્ત બન્ને મહા ગ્રંથોના પઠનપાઠન અને પ્રચારમાં ગાળે છે. દિંદીની ઉન્નતિ ધાર્મિક ઉન્નતિ પર નિર્ભર છે, એવી તેમની શ્રદ્ધા છે; અને ધર્મશાસ્ત્રોના સુગાનુકૂલ અર્થો કરવામાં ખાસ રસ લે છે.

નવલકથાલેખન અને કાવ્યલેખનમાં તેમને ખાસ રસ છે.

== તેમનાં પુસ્તકો ==

૧ 'કૉલેજીયન (સામાજિક નવલકથા.)	સન ૧૯૨૪
૨ ચંદ્રનાથ (શરત્યંદ્રની નવલકથાનું ભાષાંતર)	(અ. પ્રગટ)
૩ ઇંદુકલા (સામાજિક નવલકથા)	૧૯૩૦
૪ જીવાનોના જંગ (")	૧૯૩૧
૫ ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનું આખ્યાન (કવિતામાં).	(અ. પ્રગટ)
૬ પલટાતી જીવન	૧૯૩૧
૭ અધુરી આશા કિંવા ગુજરાતનું ગૌરવ: મહારાણી નાયકા દેવી.	(અ. પ્રગટ)
૮ કાવ્ય-મનોરમા. (સ્વચરિત કાવ્યોનો મંત્રહ)	(અ. પ્રગટ)
૯ પૈસાના પૂજારી. (સામાજિક નવલકથા).	(")

મૂળશંકર મળેકલાલ યાજ્ઞિક

એઓ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. નડિયાદના વતની છે અને જન્મ પણ એ જ ગામમાં તા. ૩૧ મી જુન્યુઆરી ૧૮૮૬ ને રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ મળેકલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક અને માતૃશ્રીનું નામ અતિલક્ષ્મી ધનસુખરામ પંડ્યા (અમદાવાદના) છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૩ મા વર્ષે સૌ. મહાવિદ્યા ઉદયમરામ પંડ્યા સાથે અને તેમનું અવસાન થયા બાદ બીજું લગ્ન ૩૫ વર્ષની ઉંમરે નડિયાદમાં શ્રીમતી વીરિન્દ્રબાળા આણંદજી પંડ્યા સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અભ્યાસ એમણે નડિયાદમાં કર્યો હતો અને ડૉલેજ કેળવણી એક જ ટર્મ જુનાગઢમાં બાઉદીન ડૉલેજમાં અને પછી વડોદરા ડૉલેજમાં લીધી હતી.

હાલમાં તેઓ રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય-વડોદરામાં પ્રિન્સિપાલના પદે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય, વેદ, વેદાન્ત, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે; પણ સંસ્કૃત નાટક માટે તેઓ ખાસ પ્રીતિ ધરાવે છે.

સ્વ. તનસુખરામભાઈ ત્રિપાડી અને સ્વ. તર્કવાચસ્પતિ મહામહોપાધ્યાય બદરીનાથ શાસ્ત્રીજીની સાથે લાંબા વખત સુધી સહવાસમાં રહેલા હોવાથી એમના જીવનપર તે બે વ્યક્તિઓની અસર થયાનું તેઓ જણાવે છે.

શરૂઆતમાં તેઓ ઇન્ડિયન સ્પીસી બેંકમાં એજન્ટ તરીકે રહેલા; પણ તે બંધ થતા સન ૧૯૨૪ મા વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં જોડાયા હતા.

એમના નીચે જણાવેલા પુસ્તકોપરથી જોઈ શકાશે કે સાહિત્યવાચન ભોળન માટે તેમને કેવા અનુરાગ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ સત્યધર્મ પ્રકાશ (ગુજરાતી મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો સાથે)	સન ૧૯૧૨
૨ વિજયાલક્ષ્મી (સંસ્કૃત અંકકાવ્ય)	" ૧૯૧૬
૩ વિષ્ણુપુરાણની કથાઓ (સંસ્કૃત)	" ૧૯૧૭

૪ તુલનાત્મક ધર્મ વિચાર (ગુજરાતી)	” ૧૯૧૯
૫ આપણું આત્મીય રાજ્યતંત્ર (”)	” ૧૯૨૮
૬ સયોગિતા સ્વયંવર (સંસ્કૃત નાટક)	” ”
૭ છત્રપતિ સામ્રાજ્ય (સંસ્કૃત નાટક)	” ૧૯૨૯
૮ સૂર્યચંદ્રવંશી રાજાઓની વંશાવલી તથા જંજીરિય અને સમદિપના નકશાઓ.	” ૧૯૩૦
૯ પ્રતાપ વિજય (સંસ્કૃત નાટક)	” ૧૯૩૧

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

એઓ ગાંધી શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ છે. વતની રાણપુરના અને જન્મ એ જ રથળે તા. ૨૨ મી માર્ચ ૧૮૯૪ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતા-શ્રીનું નામ મોહનલાલ લક્ષ્મીચંદ્ર ત્રિવેદી અને માતાનું નામ મારોકબેન છે. એમનું લગ્ન મન ૧૯૦૬ માં વાદાનેરમાં સૌ. સરસ્વતીબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે વ્રાગઢમાં મામાને ત્યાં ગ્રહીતે લીધું હતું. ૫મી ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયવા અને સન ૧૯૧૭ માં બી. એ. ની પરીક્ષા ઑનર્મ મદિત, સરકુલ અને ઇંગ્રેજી લઈને બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

તેઓ હિન્દના સાત વર્ષથી શેઠ અનાલાલ મારાબાઈને ત્યાં ટ્યુટર તરીકે કામ કરે છે.

એમના પ્રિય વિષયો હિન્દી સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ, સંસ્કૃત, કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન છે.

અનારનવાર કૌમુદી, પ્રસ્થાન, વગેરેમાં એમના લેખો આવે છે. હમણાં એમનું પુસ્તક “હિન્દના વિદ્યાપીઠો : પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન, ભા. ૧” પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ એમનું વિશાળ વાચન, અભ્યાસ અને લેખન-શૈલીનો ખ્યાલ આપશે.

∴ એમની કૃતિ ∴

૧ હિન્દના વિદ્યાપીઠો : પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભાગ. ૧ સન ૧૯૩૨

રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ, એમ. એ. એલએલ. બી.

એઓ ચાતે શ્રી ગોડ બ્રાહ્મણ; અને પંચમહાલ જીવનાના શહેરા ગામના વતની છે. એમનો જન્મ શહેરામાં તા. ૮ મી જુલાઈ સન ૧૯૦૫ ને રાજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ દામોદર દાજીભાઈ શુક્લ અને માતાનું નામ મુરજીબેન છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ શહેરામાં, માધ્યમિક દોહદ, ગોધરા અને અમદાવાદમાં અને ઉચ્ચ ગુજરાત કૉલેજ અમદાવાદમાં લીધું હતું; અને બહુવામાં શુદ્ધિશાળા અને અંગ્રજ હોર્ડને, કૉલેજમાં દર વર્ષે સ્કૉલરશીપ મેળવેલી. સન ૧૯૨૧માં મેટ્રિક થયલા; અને બી. એ. ની પરીક્ષા એમણે સન ૧૯૨૫ માં ઇંગ્લિશ ઓનર્સ અને સંસ્કૃત લઘુ બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી, અને ગુજરાત કૉલેજનું લૉન્ડર પ્રાધ્ય મેળવ્યું હતું; સન ૧૯૩૧ માં પ્રધાન વિષય ઇત્રેજ અને ગૌણ વિષય ગુજરાતી લઈને તેઓ એમ. એ. બીજા વર્ગમાં પાસ થયા છે. દરમિયાન એલએલ. બી. ના ટર્મ્સ રાખી સન ૧૯૩૦ ના જીનમાં એલએલ. બી. થયા હતા. તેઓ હાલમાં જન્યુઆરી ૧૯૩૨ થી દાહોમાં વકીલાત કરે છે. તે આગમ્ય અભ્યાસ દરમિયાન જીન ૧૯૨૬ થી નવેમ્બર ૧૯૩૧ સુધી જે. એસ. ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ-અમદાવાદમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. અમદાવાદનો લગભગ ચૌદ વર્ષનો સતત વસવાટ એમને અત્યંત લાભદાયી નીવડ્યો છે.

કુંડી વાર્તા આપણે અહિં હમણાં હમણાં ખૂબ લખાવા માંડી છે, તેમાથી એમણે સરસ કૃતિઓનો સંગ્રહ કરી, 'નવલિકા સંગ્રહ' નામે એક પુસ્તક સંપાદન કર્યું છે; અને તેનું બીજું પુસ્તક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રતાપના સહિત ચાલુ વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. એ પસંદગીમાં એમનું વિશાળ વાચન તેમ જીણી વિવેચન શક્તિ નજરે પડે છે. વળી માસિકોમાં એમના નામથી તેમજ તખલ્લુસથી અત્યારનવાર આવતા લેખો, જેમકે મુનશીની કૃતિઓમાં રાજકીય ભાવના અથવા 'વસન્ત રમારક ગ્રંથ'માં નળાખ્યાન વિષે વાંચતાં, એમની વિદ્વતા અને ચાન માટે ઉચો અભિપ્રાય બંધાય છે; અને જો તે દિવસે એમની ગણના ઉચી કોટિના લેખકવર્ગમાં થાય તો અમે નવાઈ પામીશું નહિ.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. સ્વીટઝરલેન્ડની સ્વતંત્રતા
૨. નવલિકા સંગ્રહ પુ. ૧
૩. " " " પુ. ૨

સન ૧૯૨૪
" ૧૯૨૮
" ૧૯૩૨

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઇ

એઓ માટે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે. મૂળ વતની ડોમોઈના પહુ હાલમાં પાદરામાં વસે છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૭૬ માં પંચમહાલમાં કાસોલ મુકામે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કાશીપ્રસાદ મુગટરામ અને માતાનું નામ સૌ. મગનબા તે મહેતા ઠગ્યાણરાય હરિપ્રસાદની દિકરી હતું. એમનું લગ્ન સન ૧૮૯૬ માં પેટલાદમાં સૌ. અમીરબા તે દેસાઈ નાનાભાઈ મુળચંદની દિકરી સાથે થયું હતું.

વસો, ભાદરણ અને કાસોલમાં તેઓ ગુજરાતી પાંચ ધોરણ શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણ પેટલાદ એ. વી. સ્કુલમાં તથા વડોદરા હાઈસ્કુલમાં લીધું હતું. પેટલાદમાં એમને જસભાઈ નાગર પ્રાઈઝ અને સ્કોલરશીપ મળ્યાં હતા.

વડોદરા કોલેજમાંથી તેઓ બી. એ. થયલા તેમજ વડોદરા રાજ્યની એસ. ટી. સી. ટી. ની પરીક્ષા પાસ કરેલી છે. હાલમાં તેઓ પાદરા હાઈસ્કુલમાં મેટ્રીક્યુલેશનનો વર્ગ લે છે.

એમનો મંરૂત તથા હિન્દીનો અભ્યાસ સારો છે, અને મરાઠીનો પરિચય સારી રીતે કેળવ્યો છે. પોતા વિષે લખતાં તેઓ જણાવે છે કે સાહિત્ય, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના પ્રિય વિષયો છે અને પરમહંસ રામકૃષ્ણ અને સ્વામી વિવેકાનંદની છાપ એમના જીવનપર ઉંડી પડેલી છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ Life of Swami Vivekanand	સન ૧૯૧૦
૨ Notes on Goldsmith's Deserted Village	„ ૧૯૧૫
૩ સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર	„ ૧૯૧૭
૪ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો	„ ૧૯૧૮
૫ વિવિધ ધર્મોનું રેખાદર્શન	„ ૧૯૧૯
૬ હુપકિશચંદ્ર ભા. ૧	„ ૧૯૨૨
૭ „ ભા. ૨	„ ૧૯૨૪
૮ „ ભા. ૩	„ ૧૯૨૫

૯ હિપોક્રેસચંદ્ર બા. ૪

” ૧૯૨૭

૧૦ જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

” ૧૯૩૦

નં. ૧ ઇમેજ માસિક તથા વર્તમાનપત્રો તેમજ બન આદિની આધારે;
નં. ૩ વિસ્તૃત ચરિત્ર અને સ્વામીજીની શબ્દ ચાર ભાગમાં બહાર પડેલી તેના
આધારે; નં. ૪ ‘Foundations of Religion’ નો અનુવાદ, નં. ૫ Religion
નું આમાન્તર, નં ૬-૭-૮-૯ સ્વર્ગ કૃતિઓ, નં. ૧૦ ‘Short History of
the world by H. G. Wells’ નો અનુવાદ.

લક્ષ્મણરામ કાશીરામ રામી

જેઓ જાતે માળી (ક્ષત્રિય) છે. વડનગરના વતની છે; અને જન્મ દહેગામ તાલે નાંદોલમાં તા. ૧૮ મી ઑગષ્ટ સન ૧૯૦૮ સં. ૧૯૬૪ ની કૃષ્ણજયન્તિ મંગળવારના દીને થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રામી કાશીરામ રાયચંદ છે; અને માતાનું નામ ગંગાબહેન છે, જેઓ નાંદોલવાળા રામી નાનાલાલ નાથાલાલનાં પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન વડનગરમાં સૌ. હીરાબાઈ (રામી જોષીતારામ જગનલાલના પુત્રી) સાથે સંવત ૧૯૭૬ ના માગશર શુદ્ધ ૧૫ ને રવિવારના રોજ થયું હતું.

પ્રાથમિક શાળાનો ૭ ધોરણ સુધી અને ઈંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. પરંતુ હિન્દી, મરાઠી અને સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે; તેમજ બાલકૃષ્ણ શુદ્ધાદૈત મદાસલા (સુરત) ની ધાર્મિક પરીક્ષા પાસ કરેલી છે.

તેઓ ગાંધી-કરીઆણાનો વેપાર કરે છે; પણ તે સાથે તેઓ ચાતિના અભ્યુદયાર્થે “ માળી મિત્ર ” નામનું માસિક કાઢે છે.

વળી સમાજમાં આધ્યાત્મિક વિચાર વધુ પ્રમાણમાં પસરે તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અને શિષ્ટ સાહિત્યના અન્ય વધુ મનનીય ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉમેદ રાખે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧ આત્માનંદ ગીતાવલિ	સન ૧૯૩૨
૨ જીવન મઠ	" "
૩ હરિજન સ્તોત્ર	" "
૪ આનંદ વર્ષો	" "

લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી

એઓ માટે દયા મોઢ વાણીઆ અને સુરતના વતની છે. જન્મ પણ સુરતમા તા. ૮ મી મે ૧૯૦૨ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રી ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી એક અગ્રેસર વકીલ અને લોકનેતા તરીકે જાણીતા છે. એમના માતૃશ્રીનું નામ કમળાબહેન છે, જેઓ જમનાદાસ વિજુભાઈના પુત્રી થાય. એમનું લગ્ન સન ૧૯૨૨ના એપ્રિલમા ઉમરગામના સૌ પ્રભાવતી-નો રા. મગનલાલ હરિભાઈ સંજયવાળાના પુત્રી-સાથે થય્યું છે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી એમણે સુરતમા લીધી, અને ડાહ્યેજ શિક્ષણ માટે તેઓ મુંબાઈ એલ્ફીન્સ્ટન ડાહ્યેજમા દાખલ થયા. સન ૧૯૨૩મા તેઓ બી. એ. થયા હતા. જ્યોતિકગણિત અને રસાયનશાસ્ત્ર એમનો અંગ્રીક વિષય હતો. રસાયનશાસ્ત્રનો અંગ્રીક વિષય લઈને સન-૧૯૨૪મા તેઓ બી. એસ સી થયા હતા. સન ૧૯૨૫મા એમ. એ. ની પરીક્ષા એમણે ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી લઈને પસાર કરી હતી, અને સન ૧૯૨૫ મા એલ. એલ. બી થયા હતા હાલમા તેઓ સુરતમા વકીલાત કરે છે.

એમના પ્રિય વિષયો માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને નાટકો તેમ હુકી વાર્તાસાહિત્ય છે, અને એ ક્ષેત્રમા હુકી વાર્તાઓ અને નાટકો લખવાનો થોડાક સમયથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. “કલ્પના કુસુમો” એ એમની પ્રથમ કૃતિ છે, જેનો પરિચય જાણીતા સાક્ષર નરસિંહરાવે કરાવ્યો છે, અને પ્રિન્સિપાલ ધ્રુવે તેની ગુણગ્રંથાંસા “વસન્ત” મા કરી છે. તે આગમ્ય “જ્ઞાનવર્ધક અયમાળા” મા હુકી વાર્તાઓ એડિટ કરી, એ વિષય પ્રતિનો પોતાનો શોખ પ્રદર્શિત કર્યો હતો નવમી સાહિત્ય પરિષદમા એમણે “નવચિકા સાહિત્ય, એના રૂપ રંગ અને કલાત્મા” એ નામનો નિબંધ વાચ્યો હતો.

સાહિત્યની પેઢે ટેનિમની રમત તેમને અસત પ્રિય છે અને અનેક ટુર્નામેન્ટમા તેમને તે માટે ધનાનો મળેલા છે.

એમનું પ્રથમ પુસ્તક સાહિત્યરસિકોમા સારો આદર પામ્યું હતું અને આપણે આશા રાખીશું કે એમના તરફથી આપણને વધારે અને કિમતી સાહિત્ય મળતું રહેશે.

: એમની કૃતિ :

કલ્પના કુસુમો

સન ૧૯૩૦.

વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત, બી. એ.

એઓ માટે બાળ ખેડવાળા શાલણ છે અને ખેડા જીવાના ઉમરેડ ગામના વતની છે. એમનો જન્મ ઉમરેડમાં તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૨ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રામચંદ્ર ભવાનીશંકર શેવત, એઓ ન્યોતિય અને હૃદયસ્થના ધણા શોખીન હતા તથા સીનીયર પાસ થએલા હોઈ મહુધા, વડોદરા કે પ વગેરે શાળાઓમાં હેડમાસ્ટર હતા. એમના સરકાર બાલ્યાવસ્થાથી જ લાઇ વાસુદેવ ઉપર પડેલા, તે કાળક્રમે વિકસ્યા છે. એમના માતૃશ્રીનું નામ ગં. રવ. મૂળાબહેન પરસોત્તમ ભટ્ટ છે. એમનું લગ્ન તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ના રોજ ઉમરેડમાં જ અ. સૌ. ચંચળબહેન મણિલાલ ભટ્ટ સાથે થયું હતું.

એમના પિતાશ્રી એમને અગીઆર વર્ષના મૂઢી ગુજરેલા અને તેમની કેળવણીના ભાર એમના માતૃશ્રીને માથે આવી પડેલા. એમણે ગુજરાતી અભ્યાસ વડોદરા કેંપની નિદાનમાં એમના પિતાના હાથ નીચે કરેલા અને વડોદરા શહેરની શ્રાવ્ય સ્કૂલમાં ત્રણ ધોરણો લાણી ત્યાની શ્રી સયાજી હાઈસ્કૂલમાંથી સને ૧૯૧૯ માં મેટ્રિક પામ થએલા અને ૧૯૨૧ માં વડોદરા કોલેજમાંથી ઇન્ટર પાસ થઈ બી એ મા થોડો વખત ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ગએલા. પણ બી. એ. ની પરીક્ષા ૧૯૨૩ માં ગુજરાત કોલેજમાંથી સંપૂર્ણ માહિત્ય અને અગ્રેજી ઓનર્મ કોર્મ સાથે પમાર કરેલી. કોલેજમાં એઓ શ્રી. રમણીકલાલ દલાલ, અ. સૌ. સૌદામિનીબહેન નીચકંઠ, શ્રી. ચતુરભાઈ શ. પટેલ વગેરે સુવાન લેખકમંડળના સહાધ્યાથી હતા. હાઈસ્કૂલના અભ્યાસ દરમિયાન એમણે શ્રી. સયાજી હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ સદગત સાક્ષર હીરાલાલ જી. શરાફની ખાસ પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી અને એમની પાસે અગ્રેજી અને ગુજરાતી વાંઝમથનો મુદ્દમ અને પુષ્કળ અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે થોડો વખત એમ. એ. માટે વાણેજી અને એલએલ. બી. ની ટર્મ્સ પણ લેલી. પણ મુખ્યાર્થની હવા અનુકૂળ ન આવવાથી અભ્યાસ પડતો મૂઢી સરકારી ન્યાયખાતામાં જોડાયા હતા. તેમણે ૧૯૩૨ માં મુખ્યાર્થનાર કાઉન્સિલની એડવોકેટની પરીક્ષા પાસ કરી છે અને હવે બેરસદમાં વકીલાત કરનાર છે.

સર વૉટર રકોટ, હોર્ડ ટેનીમન એમના પ્રિય લેખકો છે અને ગીના તથા આશ્રમ ભજનાવળી એમના નિત્યપાઠના પ્રિય પુસ્તકો છે. એઓ

મરાઠી અને હિંદીનું સાઈ જ્ઞાન ધરાવે છે અને ન્યોતિપના પણ અભ્યાસી છે. કાવ્ય સાહિત્ય અને ઇતિહાસ એમના પ્રિય વિષયો છે.

એમની કાવ્યલેખન પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી શરૂ થઈ હતી, એ એમના સને ૧૯૧૮માં લખેલા પ્રથમ કાવ્ય ઉપરથી જણાશે. કાલેજમાં એમના મિત્રોએ એમને 'The College Bard'નું નામ આપેલું. ધણીખરા જાણીતા માસિકો અને દિવાળી અંકમાં એમનાં કાવ્યો વાંચવામાં આવે છે. અજ્ઞતા, લાલિત્ય અને કળા ઉપર એમની પ્રીતિ હોઈ એમનાં કાવ્યોમાં તે જણાઈ આવે છે. એમણે એક રાસસંગ્રહ 'ફૂલવાડી' નામનો બહાર પાડ્યો છે, તેનો સારો સત્કાર થયેલ છે અને મુંબાઈ હસાકાના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાલિત્યેરી મારે મંજૂર કરેલ છે. 'સાહિત્ય'ના તંત્રીશ્રીએ એમના એક કાવ્યને દુનિયાના સારા કાવ્યોમાં સ્થાન મેલા યોગ્ય જણાવેલ જણવામાં છે.

એમણે શેલીના 'એડોનિસ' અને મીલ્ટનના 'લીસીડાસ' ના વાચન (અશ્વગીતા) નામનું એક લાંબુ વિરલકાવ્ય (Elegy) લખેલ છે અને કવિ પાર્નેલના (Parnell) 'હરમીટ' નું 'તપસ્વી' નામથી ભાષાંતર કરેલ છે; તે બન્ને હજી અપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંતએક પુસ્તક જેટલી ખંડ કાવ્યો વગેરે કેટલીક કાવ્યસામગ્રી છૂટાંછવાયાં માસિકોમાં છપાયેલી અવ્યવસ્થિત પડી છે. એમના બીજા બે મંત્રહો 'વીરપત્ની' અને 'રસગંગા' છપાયેલ છે અને ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. હાલમાં તેઓ કવિ કાલિદાસના 'શાકુંતલ' નું ભાષાંતર કરી રહ્યા છે.

: એમની કૃતિ :

૧ ફૂલવાડી

સન ૧૯૩૧

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ

એઓ માટે વડનગર નાગર મહેસૂલ ધાલણુ છે. અમદાવાદના વતની છે; અને જન્મ પણ અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળમાં ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના જુલાઈની ૧૮ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ ધ્રુવ અને માતૃશ્રીનું નામ મણિગવરી.

એમના પિતા ભાવનગરમાં કેળવણી અધિકારી અને પાછળથી આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિકારી હતા.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી એમણે ભાવનગરમાં લીધી હતી. સન ૧૯૦૦ માં મેટ્રિક થયા બાદ તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં જોડાયા હતા. પછી સન ૧૯૦૨ માં પુનાની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયા અને સન ૧૯૦૩માં ઇન્ટરમિડિયટ સાયન્સનું શિક્ષણ વિલ્સન કૉલેજમાં લીધું અને સન ૧૯૦૪ માં ફરગુસન કૉલેજમાં બી. એસ. સી. ક્લાસમાં જોડાયા પણ તેમાં પરીક્ષા આપી નહોતી. તે પછી એમણે એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ પૂરો કરી સન ૧૯૦૭ માં એલ. સી. ઇ. ની પદવી મેળવી હતી.

ત્યારબાદ તરતજ તેઓ વડોદરા રાજ્યમાં પબ્લીક વર્કસ ખાતામાં નોકરીએ જોડાયા અને હાલમાં નવસારી પ્રાંત પંચાયત (હીરટ્રીક્ટ લોકલ-બોર્ડ)ના એન્જીનીયર તરીકે કામ કરે છે.

એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૦૨ માં અમદાવાદમાં સૌ. ચંદ્રલાલા સાથે થયું હતું અને બીજું લગ્ન ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રથમ પત્નીના બહેન સૌ. યશોમતિ સાથે થયું હતું. આ બંને બહેનો ગંગાવીયરના ભગવંતરાય બળવંતરાય મુનશીની પુત્રીઓ થાય. બીજા પત્ની પણ સન ૧૯૧૮ માં મૃત્યુ પામ્યા છે.

હાઈસ્કૂલના, કૉલેજના અને એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ દરમિયાન વખતોવખત એમને ઈનામો અને સ્ટોલરશીપો મળ્યાં હતાં, એ એમની ઉંચી શુદ્ધિશક્તિ અને ઉત્તમ અભ્યાસનાં પ્રમાણપત્રો લેખી શકાય.

એમના અભ્યાસનો પ્રિય વિષય વિજ્ઞાન છે; અને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારથી એઓ વિજ્ઞાનપર અવારનવાર લેખો વગન્ત, શુદ્ધિ-પ્રકાશ, ગુજરાત સાળાપત્ર, મેઘનાદ વગેરે જાણીતા માસિકોમાં લખી મોકલતા હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠકો જૂદે જૂદે રચેલ મળની

● અને અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા આ વિષયના આપણા અવારનવાર આપતા હતા.

તે માટે તેઓ લેખ મોકલવાનું ચૂકતા નહિ અને એમના એ લેખો અભ્યાસપૂર્ણ તેમ લોકપ્રિય માલુમ પડતા હતા. ગુજરાતમાં વિદ્યાન વિશે લખનારા જે પાંચ સારા લેખકો ગણાય છે, તેમાં એમનું નામ આવી જાય છે.

ગયા વર્ષે સોસાયટી તરફથી વિદ્યાન વ્યાખ્યાનમાળાની યોજનાને અંગે એમણે ખગોળપર ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા, જે ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા હતા.

એમણે કોઈ સ્વતંત્ર પુસ્તક રચ્યું નથી પણ એમના લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો તેના જે ત્રણ પુસ્તકો થાય; એટલું બધું તે લખાણ છે, અને તે લેખોની સંખ્યા લગભગ ૫૦ ની થવા જાય છે.

અને ઇચ્છીએ છીએ કે તેઓ ગુજરાતીમાં વિદ્યાનનું સાહિત્ય વધુને વધુ પ્રમાણમાં ઉતારવા શક્તિમાન થાઓ.

કુમારિકા વિનોદિની રમણુલાઈ નીલકંઠ

એઓ સ્વ. સર રમણુલાઈ નીલકંઠના ચોથા પુત્રી છે; એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સન ૧૯૦૭ માં થયો હતો. માતૃપિતાના સમાજસુધારક વિચારો એમનામાં પૂરેપૂરા ઉતરી, તેઓ જ્ઞાતિસંસ્થામાં જેમ માનતા નથી તેમ આજીવ પ્રજાધિકારના પ્રખર ઉન્નિષેધક છે.

સન ૧૯૨૮ માં તેઓ ગુજરાત કૅલેજમાંથી બી. એ. થયા હતા; અને ગુજરાતમાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાને કામ જહેન સાહસ ઉઠાવ્યું હોય તો તેઓ પ્રથમ છે. તેમણે મીશીગન યુનિવર્સિટીની એમ. એ., ની પદ્વી સંપાદન કરી છે અને હમણાં તેઓ અમદાવાદ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રિ છે.

સમાજસુધારાની પેઠે સાહિત્યના સંસ્કાર પણ ધરના વાતાવરણમાંથી છેક ન્હાનપણમાંથી એમને પ્રાપ્ત થયલા; અને તેનો કંઈક પરિચય આપણને એમના છૂટક નિબંધસંગ્રહ ‘ રસદાર ’ માં થાય છે.

એ સૌમાં દેશસેવા અને સ્વદેશાભિમાનની લાગણી એમનામાં ઉત્કટ અને અગ્રસ્થાને છે, એ એક સ્વયંસેવિકા તરીકે નામ નોંધાવી, જેલનું તેહું સ્વીકાર્યું હતું તે પરથી તેમ “ પ્રસ્થાન ” માં એમણે એક પ્રસંગ અમેરિકન અનુભવનો વર્ણવ્યો હતો તે પરથી જણાઈ આવે છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧ રસદાર

સન ૧૯૨૮

વિધુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

એઓ જાતના બાળ બેડાવાળા શ્રાવણ અને હિમેરકના વનની છે. એમનો જન્મ એ જ રથને તા. ૪ થી જુલાઈ સન ૧૮૯૯ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ રણછોડલાલ પ્રાણનાથ ત્રિવેદી અને માતાનું નામ જોડીઆઈ દરિપ્રસાદ બદ છે. લગ્ન એમના સોળમે વર્ષે સૌ. તારામતી પ્રાણશંકર મહેતા સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ એમણે ઠાસરામાં લીધું હતું. માધ્યમિક ઠાસરા, કપડવંજ અને નડિયાદમાં અનુક્રમે લીધેયું; અને મેટ્રિકમાં બાહિ સાહેબ રોકેલરશિપ મળી હતી. સન ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૦ તેઓ ગુજરાત કૉલેજમાં હતા; અને બી. એ.ની પરીક્ષા ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓનર્સ સાથે પાસ કરી હતી. પરિષદ બંકોળ કમિટી તરફથી લેવાયેલી ગુજરાતીની પરીક્ષામાં (સન ૧૯૧૮) ચંદ્રક મેળવતા બાબદાણી થયા હતા. બીજે વર્ષે કૉલેજમાં દક્ષિણા દેશે નિમાયતા અને સન ૧૯૨૩ માં એમ. એ. ની પરીક્ષા સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લખને બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

હાલમાં તેઓ સુરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતીના અધ્યાપક છે; અને સુરત સાર્વજનિક કેળવણી મંડળમાં એક આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયેલા છે.

એમના પર ગોવર્ધનરામની અસર ખાસ થયેલી તેઓ કહે છે.

કાવ્ય, બાલસાહ્ય અને ચિન્તનાત્મક સાહિત્ય એમના પ્રિય વિષયો છે; અને તેની છાયા આપણને એમની 'બાવના સદિ'માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અવારનવાર માસિકોમાં એમના લેખો આવે છે તે વિવેચનાત્મક તેમ ચિન્તનાત્મક હોય છે; અને એક વિવેચક તરીકે તેઓ નામના મેળવે તે અમે નવાઈ પામીશું નહિ. કુંકાણમાં જે કાંઈ એમના તરફથી લખાઈ આવે છે તે જેમ અભ્યાસપૂર્ણ તેમ મનનીય હોય છે.

:: એમની કૃતિ ::

૧ બાવના સદિ

સન ૧૯૨૪

વ્યોમેશચન્દ્ર જનાર્દન પાઠકજી

એઓ મિડલ ટેમ્પનના મેરિટ્સ હો / સુમાઈ હાઈપ્રાના ઍડવોકેટ છે
સુરતના વડનગરા નાગર સરદાર શ્રી જનાર્દન પાઠકજીના એઓ વડા પુત્ર
થાય એમનો જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૮૫ માં થયો હતો એમના માતાનું
નામ લલિતાગૌરી સુરતની સાવજનિ હાઈસ્કૂલમાંથી ધણે હુણે નબર
મેટ્રિક થઈ એઓ વડોદરા પ્રોવેન્સમાં ગયા હતા પહેલેજા વડોદરામાંથી
પઢી ગયા તે માયામાં ભાઈ ઈશ્વર થઈ તેથી એમના બે વરમ પડ્યા
૧૮૧૭ માં એઓ બી એ થયા પછી સુબાઈ જલ પહેલી ને બીજી
એલએન બી બીએ વર્ગમાં પસાર કરીને ૧૯૨૧ માં અર્થશાસ્ત્ર લઈ
એમ એ થયા એમને નિધિ લખવા માટે અનેક ઇનામો મળ્યા છે,
તેમાં હિંદની બધી વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકોની હરિકાર્ણમાં ઉત્તમ નિબંધ લખના
માટે મંગલુ વાઇસરોયનું ઇનામ એ મુખ્ય છે

એમ એ થયા પછી એઓ પના મર્ લખતા હતા એટલામાં સુગ
કોલેજમાં એમને ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે બોલાવવામાં
આવ્યા સાર્વજનિક સોસાયટીના વાનગિયર થાનાની એમની ઇચ્છા ન
હોવાથી ૧૯૨૫ માં એમણે રાજીનામું આપ્યું પણ ત્યાં હતા તે દરમિયાન
એમણે વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિમાં નવું જ નેતૃત્વ શરૂ કર્યું હતું પછી સુજરાતી
સાહિત્ય સમિતિ, કના મન્ડિયર, કોલેજ પાર્ટમેન્ટ વગેરે કાઢી ને છેવટે કોલેજ
યુનિયન સ્થાપી, આ મર્વ અગ્રયાએને એમણે ગ્રામી સ્વરૂપ આપ્યું એઓ
ગયા ત્યારે એમને સ્નાત્ક ને પ્રોફેસરનો તરફથી અસાધારણ માન મળ્યું
હતું અમારા વિદ્વાન પ્રો નિપકરસાદ ત્રિવેદીએ તે વેળા કોલેજ મેનેજીનમાં
ખરૂજ લખ્યું હતું કે કદાચ પ્રો પાઠકજી બધા પ્રોફેસરોમાં સૌથી વધારે
લોકપ્રિય હશે

ભાવભાવના તરીકે એમને હું નામના મેળવી છે વિનોદ અને
લેખિય એ એમની ભાવ ની મુખ્ય નક્ષત્ર / સુમાર્ક ને સુજરાતની
બધી આર્ટ્સ કોલેજોમાં એમને નામ હવે નિમનજી થયા હતા સુજરાત
કોલેજ તથા સુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર વચ્ચે અમદાવાદ પાર્ટમેન્ટમાં
મવાલ થયો હતો, ત્યારે મધ્યગ્ય પટે એમને બોલાવ્યા હતા નાક જાયન્તી,
નર્મદ જાયન્તી, ઇન્દુલસન, વમન્તોત્સવ વગેરેમાં પ્રમુખ તરીકે આવેના

ભાપણે સામયિકામાં છપાયાં છે પણ તે બંધાનો સંપ્રદ છપાયો નથી. બાકી લેખ જેવાંજ એમનાં ભાપણો હોય છે. એમની માદરાક્તિ એટલી તીવ્ર છે કે એકવાર નગરનગર હોલમાં પ્રો. કાલિદાસ દેસાઈએ ૪૫ મિનિટ સુધી અંગ્રેજીમાં મોંઝે બહાર ભાષણ કર્યું હતું તેનાં વાક્યેવાક્યને ત્યાંને ત્યાં એમણે સખા સમક્ષ ગુજરાતી તરજુમો કર્યો હતો !

કોલેજ બહાર પણ એમની પ્રવૃત્તિ અનેક હતી. સુરત સાહિત્ય મંડળના એઓ પાંચ વરસ સુધી પ્રમુખ હતા. સુરતના પ્રખ્યાત યુવક સંઘના એઓ પહેલા પ્રમુખ હતા. સુરત પાર્શ્વમેન્ડના રપીકર પણ હતા. ગુજરાત કલા પ્રદર્શનના મંત્રી ને સાહિત્ય પરિષદના ટ્રેઝરર તરીકે પણ એમણે કામ કર્યું છે.

આ પરથી લાગશે કે એમને લખવા કરતાં કાર્ય કરવા તરફ વધારે વૃત્તિ રહે છે. એઓ લખે છે થોડું પણ એમની ગ્રંથીમાં વિશિષ્ટતા હોય છે. 'ગદ્યકુસુમ' નામે પાઠ્ય પુસ્તકની ટીકા એમણે લખી છે, તે વિદ્યાર્થીમાં તેમજ શિક્ષકવર્ગમાં બહુ સન્માન પામી છે. સંગીત માટે એમનું કુટુંબ સુવિખ્યાત છે. એમના જેવો એમેચ્યોર ગાનાર ગુજરાતમાં ભાગ્યે જ બીજો હશે. સંગીતશાસ્ત્રનું એમને એવું જ્ઞાન છે કે પ્રો. ભાતખડે સાથે એઓ પણ સંગીતના પરીક્ષક તરીકે નીભાતા. દુર્ભાગ્યે, એમનાં માતૃશ્રીના મરણ પછી એમની એ દિશાની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ છે.

ગુજરાતી કરતાં સંસ્કૃત તરફ એમને વધારે પક્ષપાત છે. ગીર્વાણ વાગ્વિજ્ઞાસિની સભા (જેમાં સંસ્કૃતમાંજ ભાષણો થતાં) તેના એઓ પ્રમુખ હતા. સંસ્કૃતમાં એમના લેખો પણ છપાયા છે. ભાષાશાસ્ત્ર ને ધર્મશાસ્ત્ર એમના પ્રિય વિષયો છે. ૧૯૨૭ માં મંથરણીમાં સપડાઈ ગયા પછી એમની પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડી ગઈ છે. 'નર્મદનું શવનચરિત' ને 'સમાજશાસ્ત્ર-પ્રવેશિકા' લખવાનું એમને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સોંપ્યું છે તે કામ હજી સુધી એઓ તબિયતને લઈને પુરું કરી શક્યા નથી. હમણાં વળી ખખરદાર કનકોત્સવ નિમિત્તે રાજકોટ ને ભાવનગર એ બે સ્થળે પ્રગુપરયાન લીધું હતું ખરું.

સાક્ષરશ્રી મોહનલાલ દેવેનાં ન્યેષ્ટ પુત્રી સૌ. બ્યમનગૌરી સાથે ૧૯૧૮ માં એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેઓ પણ પ્રસિદ્ધ લેખિકા છે. તેમનું શવન-ચરિત આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર આવ્યું છે.

:: એમનાં સંપાદનો ::

પુસ્તકનું નામ.	વર્ષ.
૧. દસાલકૃત શુદ્ધિસ્ત ઇન્ડિયા (અંગ્રેજી)	૧૯૨૧
૨. ગોપટેનાં જીવનચરિત્ર (અનુવાદ)	૧૯૨૨
૩. ગુજરાતભિત્ર હીરક મહોત્સવ ચંક (સંપાદન)	૧૯૨૪
૪. કાવ્યસાહિત્યમીમાંસા (પ્રો. અતિસુખશંકર સાથે)	૧૯૨૬
૫. ગદ્યકુસુમ (પ્રો. મોહનલાલ દવે સાથે)	૧૯૩૧

સુરેશ ચતુરલાલ દીક્ષિત

એઓ ગાંધી વડનગર નાગર છે. વનની પેટલાદના અને જમ નડિયાદમાં સન ૧૯૦૧માં થયો દનેષ. એમના પિતાનું પૂર્વ નામ ચતુરલાલ જોળાશંકર દીક્ષિત અને માતાનું નામ પદ્માવતી દરિયાંકર જાની છે. ૨૨. જોવર્ધનરામ શ્રીમતી પદ્માવતીના મામા થયા દતા. એમનું જન્મ સન ૧૯૨૬માં નડિયાદમાં શ્રીમતી નરેન્દ્રબાબા સાથે થયું હતું.

હાઈસ્કૂલ સુધીનો અભ્યાસ એમણે પેટલાદમાં કર્યો હતો. તે પછી વિંસન કૉલેજમાં જોડાયલા. સન ૧૯૨૮માં એમણે એમ. એસ. ગી.ની પદવી મેળવી હતી; અને સન ૧૯૩૦માં "ગુજરાતના વડનગર" એ વિષય પર પ્રબંધ રજુ કરી, એમ. એ., ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયા હતા.

કૉલેજમાં એમની ખીજ ભાષા ફારસી હતી. ઉર્દુભિદ્યાત્મ, સમાજ-શાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર, વગેરે એમના પ્રિય વિષયો છે. ગુજરાતી ભાસિકો સાહિત્ય, કુમાર, શુભાંશુદરી, કૌમુદીમાં એમના લેખો વખતોવખત આવતા રહે છે; તે બનાવે છે કે તેઓ એમના વિષયમાં પારંગત છે; તેમ તેની રજુઆત કરવાની કળા અને ભાષાપરનો કાશુ એમને નવા લેખકોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે એવા છે.

તેઓ મુખ્યાર્થ મુનિવરસિટી ટ્રુઇનિંગ કોરમાં સિનિયર આર્ટીસ્ટ છે અને સારી લશ્કરી તાલીમ લીધી છે. તે ઉપરાંત હાઈજન અને ફર્સ્ટ એઈડની પરીક્ષાઓ પાસ કરેલી છે. હાલમાં તેઓ વિંસન કૉલેજમાં અધ્યાપક છે. અને ઇન્ડિયન (Botanical) બોટેનીકલ સોસાયટી અને મુખ્યાર્થની એન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટીના સભ્ય છે.

થોડાક વખત એમણે ડોપનહેગન (ડિ-માર્ક)ના વિશ્વવિખ્યાત ડૉ. ઓટ ગેસન સાથે હિન્દની દરિયાઈ વનસ્પતી મંબંધી કામ કર્યું હતું, એ નોંધવા જેવું છે.

આખરે આદિ નવો લેખક વર્ગ અગ્રાહી આવેનો જાય છે, એમાં એમણે એમના વિદ્વતાભર્યા અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખોથી ઘણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમનો પ્રબંધ "ગુજરાતના વડનગર નાગરો" વિષેનો જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તે એક મૂલ્યવાન પ્રગ્નક માત્રમ પડશે. એમના છૂટક લેખો પણ લગભગ હપની આસપાસ છે; અને એમનું અત્યારનું કાર્ય જોતા કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનો ફાળો કિમતી તેમ મહત્વનો થઈ પડશે.

મીમ મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી

એ બહેન દેશી પ્રિન્તિ છે. મૂળ વતની સુરતના અને જન્મ પણ એ જ સ્થળે તા. ૨૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૩ના ગેજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ સેમ્યુઅલ ગોન્ડી સોલંકી અને માતાનું નામ ગ્રેસ સેમ્યુઅલ છે. હજુ એ બહેન કુંવારા છે.

એએએ મહાવક્ત્રી ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી ત્રીજા વર્ગની પરીક્ષા સને ૧૯૨૪માં પહેલા નંબરે પાસ કરી હતી અને શિક્ષણનો મહીપતગમ ચાલ મેળવ્યો હતો; તેમજ ઇંગ્રેજી પાઠ્ય ધોરણનો અભ્યાસ કરેલો છે. વધુમાં શિક્ષણ માટેના એમના ગ્રેમ અને લાયકાતથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીએ તેમને બાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ મોન્ટેસરી અધ્યાપન મંદિરમાં એક વર્ષ સુધી ટ્રેનિંગ લેવા તેમ બાળમંડળનો અનુભવ લેવા ખાસ ડેપ્યુટ કયાં હતો. હાલ તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ બાલમંદિરમાં શિક્ષિકા તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલેટીની શાળાઓમાં એક ઉત્તમ શિક્ષિકા તરીકે એમની ગણના થાય છે, અને એમના કાર્યથી જે કોઈ એમની શાળાની મુલાકાત લે છે, તે પ્રસન્ન થઈને આવે છે. તેમનો સ્વભાવ આનંદી, હસમુખો અને મગતાવડો છે. ત્યાગવૃત્તિ અને ગમે તેની પણ સેના કરવી એ તેમના સ્વભાવના ખાસ લક્ષણો છે. બાળકો એમને બહુ જ પ્રિય છે.

શિક્ષિકા તરીકે જેમ એ યશસ્વી નિવડ્યા છે તેમ એક લેખિકા તરીકેનું એમનું કાર્ય ઉત્તેજનપાત્ર છે. બાળકો માટે એમણે “બટુક વાર્તાઓ,” “કેટલીક જુની વાર્તાઓ,” વગેરે પુસ્તકો રચ્યા છે; અને તે સરળા આકર્ષક નિવડ્યા છે. વળી એમણે અપાદિત કેટલું મધુરા ગીતોનું પુસ્તક પણ પ્રિય થયું છે. કેળવણીને લગતા માસિકો અને ત્રિમાસિકો જેવા કે “શાળા-પત્ર” સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક” એએએ તેઓ પ્રાથમિક કેળવણી અને તેમાં ખાસ કરીને બાળશિક્ષણ ઉપર લેખો લખે છે. બાલશિક્ષણ માટે એમને નૈસર્ગિક ગ્રેમ છે અને બાલબલે એમનું જીવન ઘડનામાં મોટો ફાગો આપ્યો છે

∴ એમની કૃતિઓ ∴

૧. મધુરા ગીતો

મન ૧૯૨૬

૨. કેટલીક જુની વાર્તાઓ

” ૧૯૩૧

૩. બટુક વાર્તાઓ

” ”

હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ (ઉર્દૂ 'મસ્તકુદીર')

એઓ જન્મે પ્રગોરા નાગર અને ચાવંડ (લાડી પાસે)ના વતની છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૯૭માં રાજકોટમાં થયો હતો. એમના માતામદરા. હવાગુરુમ મદિધર ચાસ્ત્રી રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. પિતા ગૌરીશંકર રતનજી ભટ્ટ એ ૨૧૦૦ ઇવિ 'કાન્ત'ના ગોટા બાઈ થતા. એટલે 'મસ્તકુદીર' કવિ 'કાન્ત'ના ભત્રિજા થાય. એમની માતાનું નામ સોહારબહેન છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૨ માં ચૂડા ગામે ચા. સૌ. મંગળાગૌરીબહેન સાથે થયું.

બાલ્યજીવનના અભ્યાસ કાળે તેઓએ અમદાવાદ અને ભાવનગર તેમજ મુંબઈની જુદી જુદી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરેલો. મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ ક્યાં પાદ વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી તરતજ તેઓએ આજીવન સાહિત્યસેવાની દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમ તેઓને વિચાર સોલીસીટરની ઓફિસમાં જોડાવાનો હતો; અને તે માટેની સર્વ તૈયારીઓ તેમના કુટુંબીજનોએ કરી હતી પરંતુ જે હૃદયમાં ગુર્જર ગિરાની સાહિત્ય સેવા કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા હોય તેને બીજી લાઇન ગમે જ કેમ ? પત્રકારિત્વ અને સાહિત્ય પ્રત્યે તેમને ખૂબ અનુરાગ હતો. શાળાજીવનમાં શાળાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપરાંત ટીકન્સ, મેરિ કૉરોલી, હેમાર્ડ વગેરેનાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોના વિશાળ વાચને એમનામાં સાહિત્ય પ્રેમ વધારી ચૂક્યો હતો. પરિણામે સન ૧૯૧૪માં શેઠ રણછોડદાસ હોટવાળાની ખાસિદીના 'અખબારે સોહાગર' પત્રના તંત્રી વિભાગમાં નજીવા પગારે તેઓ જોડાયા. પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં તેઓએ આજસુધી જીવન ગુજાર્યું છે. સન ૧૯૧૪થી સન ૧૯૧૭ સુધી પત્રકારની તાલીમ લીધા પછી એમના એક શ્રીમંત મિત્રના સાથી તરીકે ત્રણેક વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. તે ત્રણ વર્ષ દેશ અને દુનિયાના સાહિત્યને પચાવવા અને વિચારવાની એમની તપશ્ચર્યાસમા લેખી શકાય. ગુજરાતી, બંગાળી, ઉર્દૂ અને હિંદી સાહિત્યનાં સંપર્ક ઉપરાંત અંગ્રેજી સાહિત્યકારોની વિશિષ્ટ કૃતિઓ વાંચવા અને વિચારવા અર્થે એમણે જીવનની તમામ શક્તિઓ કામે લગાડી હતી. આજે એ શક્તિઓના અર્ક સમા વિવિધ પ્રતિભા પાડતાં લખાણો અને મુગ્ધ કરી દે એવા વ્યક્તિત્વ પાછળ એમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિની અજળ તમન્ના અને સાહિત્યની અજોડ ઉપાસનાની જ્યોત સદાય જળતી રહી હોય છે.

સને ૧૯૨૧ની શરૂઆતમાં પુન તેઓ પત્રકારિત્વના ક્ષેત્રમાં અગ્રકથા શ્રીમંત સાધી સાથેના ત્રણ વર્ષો દરમિયાન 'વીસમી સદી' માગિકના તત્રી ૨૧. દાઝ મદમ અવાગળીઆએ શ્રી. 'મસ્તકદીર'ની શક્તિનો સદુપયોગ કરી ગુજરાતને ચરણે રણુ કરી હતી. અવાગળના ગીગ અવવાડિકો અને મામિકોમાં તેમના લેખો પ્રકટ થતા અને ૧૯૨૧માં 'પ્રતગિન-પારસી' દૈનિકના ઉપ-તત્રી તરીકે દાખલ થયા પછી, સને ૧૯૨૦માં એ પત્રની માનિયી બદનાતા લાઈ 'મસ્તકદીર'નો 'હિન્દુસ્તાન નિમિટ્ટ'ના વર્તમાનપત્રો માથેનો ગમધ શરૂ થયો, તે આજે પણ ચાલુ છે

'મસ્તકદીર'ના સખ્યાબધ લેખોમાં જોડકુ માથુ અને 'વેદીઆ દોગ'ની દિલ્લ મુખાઈની કૃષ્ણ દિલ્લ ક પનીએ સને ૧૯૨૬ મા ઉતાગી હતી એમની સાહિલ સેવા અને કળાલક્ષિતના વિધવિધ ક્ષેત્રો છે. સુરતની માહિત્ય સભાએ અને સુગત વસતોત્સવ સભાએ સને ૧૯૨૭ મા લાઈ 'મસ્તકદીર'ના દારચન્મને ઝીનનાનો પ્રમગ યોગ્યા પછી અહમ્મત અને પ્રતિભાગાળી વગના તરીકે એ બ. મશુર બન્યા. એ પછી એ જ વર્ષમાં મુખાઈની જુદી જુદી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ હામ્પરસિક વિધયો પરનાં લાપજો પછી તેઓ ગુજરાતી જુવાન આનમના માનીતા બની ગયા છે આમ-રીને એમનું 'હજમત' વિધય પરનું લાપજુ અને 'ગુદરીયા'નો લેખ તો આજે ગુજરાતના શિષ્ટ કુટુંબોમાં પ્રચલિત કહેતી સમાન બની જવા પામ્યા છે.

પાત્રીસ વર્ષની આજે એમની ઉમ્મરે બાળક જેવો રમતિયાળ સ્વભાવ, એ એમના જીવનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ગુજરાતના 'નવચેતન', 'ગાગલ', 'ગુજરાત' વગેરે મામિકો 'વીસમી સદી', 'એ ધડી મોજ', 'પ્રતાપ', 'ચેતન યુગ' વગેરે અવવાડિકોમાં અવાગળવાર તેમના લેખો પડદ થતા ઉપરાત લગલગ દરેક દરેક દીપોત્સવી અકમાં તેમના સખ્યાબધ લેખો પ્રકટ થતા જણાય છે. હિન્દુસ્તાન નિમિટ્ટ ક પનીના 'હિન્દુસ્તાન દૈનિક' પત્રના તેઓ આજ ઉપતત્રીનું માનભર્યું સ્થાન ભોગવે છે સને ૧૯૨૬ મા તેઓએ 'ઉલાસ' નામનું રમુજ અઠવાડિક સ્વતત્ર રીતે પ્રકટ કરીને ગુજરાતમાં ન જૂતાય તેવી વાનગી રણુ કરી હતી, પરંતુ મૂરીની સુઝવણે થોડાક જ મહિના પછી 'ઉલાસ'નું પ્રકાશન બંદ પડ્યું હતું

અનિરત લેખનગર્થ અને પત્રકારના પ્રદક્ષિમય જીવનમાં પણ તેઓએ અખ્યાસ અને કળાની ઉપામનામાં ઉચ્ચ આનવા દીવી નથી દીકન્મ,

માર્કટવેન, મેક્સીમ ગોર્કી, થોમસ હાર્ડી, બટ્લેન્ડ રસેલ અને મોલીયરના સાહિત્ય મળેલોના આગ્રે પણ તેઓ ઉપાસક છે. ગમાગ્વાદના સિદ્ધાંતોના આરિક અભ્યાસ કરવાની ઝેમની તમના પાર પાડવા તેઓ ગતોને દિવસોના રૂપમાં ફેરવી દેવામાં દૃષ્ટિ અપિરત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. સાહિત્ય, જ્ઞાનસંશાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ઝેમના પ્રિય વિષયો છે.

છાપકામનાં યંત્રોના ધમસાણુ અને પ્રવૃત્તિમય વાતાવરણથી ભરપૂર સમયનો મદુપયોગ કરી, ગુજરાતને ખુણે ખુણે દારપના તેજ કિરણો સાથે માર્મિક કટાક્ષ ફેંકના લખાણો લખવા પાછળ સતત શ્રમ વેડતા બાધ 'મન્તકકીર'ના અક્ષરદેહને ગુજરાતે અપનાવ્યો છે.

:: ઝેમની કૃતિઓ ::

૧. મસ્તકકીરની મન્તી	સન ૧૯૨૬
૨. મસ્તકકીરનો હાસ્ય ભંડાર	„ ૧૯૨૭
૩. મસ્તકકીરનું મુક્ત હાસ્ય	„ ૧૯૩૨
૪. મસ્તકકીરનો હાસ્ય વિવાસ	„ „
૫. મણિયો (બાવ પુસ્તક)	„ „

દસમુખલાલ મણિલાલ કાજી

એઓ માટે દશાલાડ વણિક; સુરતના વતની અને જન્મ પછી સુરતમાં તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૦૫ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતા રાવનહાદુર મણિલાલ કાશીદામ કાજી રાજકોટ એસીઝન્ટ સેક્રેટરી ટુ ધ એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલના હોદ્દા પર વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટમ એજન્સીમાં છે, અને એમના માતૃશ્રીનું નામ સૌ. નદગૌરી છે. એમનું લગ્ન સન ૧૯૩૨ માં સુરતમાં સૌ. રમાગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ એમણે સોનગઢ (કાઠિયાવાડમાં) જ્યાં એમના પિતાશ્રી કેપ્ટુટી પોલીટીકલ એજન્ટ હતા, ત્યાં કર્યો હતો; અને માધ્યમિક અને કૉલેજ અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો હતો. સન ૧૯૨૨ માં તેમણે રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કૂલમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી; અને સને ૧૯૨૬ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં ઇંગ્લીશ ઓનર્સ ફોર્સ ગુજરાતી સાથે લઈ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવ્યા હતા. સન ૧૯૩૦ માં તેઓ સર લડ્ડુભાઈ શાહ હોં કૉલેજમાંથી એવએલ્. બી. થયા હતા; અને હમણાં રાજકોટમાં વકીલાત કરે છે.

ન્દાનપછીથી કવિતા લખવાનો શોખ લાગેલો અને કૉલેજમાં આવ્યા ત્યારથી તે તેઓ છુદ્ધિપ્રકાશ, શારદા, ગુણસુદરી, દશાલાડ પત્રિકા, વગેરે પત્રોમાં એમના લેખો, કાવ્યો, વાર્તા વગેરે પ્રસિદ્ધ થવાને મોકલતા

ગુજરાતી સામયિક પત્રોમાં ‘સુરેન્દ્ર પંડ્યા’ બી. એ. ઉપનામથી તેઓ લખે છે અને એમના એ લેખો જેમ વિચારાત્મક અને માહિતીપૂર્ણ તેમ ગંભીર અને તટસ્થ વૃત્તિથી લખાયેલા હોય છે, તે કારણે તે વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારા નિવડ્યા છે.

ચાલુ વર્ષથી ચાતિપત્ર દશાલાડ પત્રિકાનું ત્રીપદ શ્રીયુત કાન્તિલાલ શહેરીઆ સાથે એમણે સ્વીકાર્યું છે, તે પહેલાથી ચાતિ પત્રિકામાં આવતા એમના લેખોથી ઘણા ચાતિજનોનું એમના પ્રતિ ધ્યાન ખેંચાયું હતું.

હવે તેનું સુકાન એમના હસ્તક આવ્યું છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એમ આશા પડે છે કે ચાતિનું હિત વધાવવામાં, ચાતિ ઉન્નતિમાં એમની કયમ અસરકારક અને સફળ નિવડશે. જાણકો માટે રચેલું “ સવાદ કુસુમો ” નામનું એમનું પુસ્તક આ વર્ષે પ્રકટ થનાર છે.

: એમની કૃતિ :

ઉછંગરાય કેશવરાય ઝોઝા

ઝેઝો જાતે વડનગર નાગર મૃદસ્થ અને જૂનાગઢના વતની છે. જન્મ એ જ શહેરમાં અધિક આરપદ સં. ૧૯૪૬ વ- ૭-૫૧૭૨૫૭ ૧૯૬૦ ના રોજ થયો હતો. હવે વમાનમાં મન ૧૯૧૦ માં ગૌ સવિતાવદ્ધી સાથે થયું હતું

પ્રાથમિક ફળવળી રાજકોટ અને ધ્રાગધામાં અને માધ્યમિક એ ગામો ઉપરાત વેરાવળ, જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોએ લેવાનો પ્રગમ પ્રાપ્ત થયો હતો. સન ૧૯૧૩ માં તેઓ બદાહીન કોલેજ જૂનાગઢમાંથી ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ઐચ્છિક વિષય લઈને બી. એ મા ત્રીજા વર્ગમાં પાસ થયા હતા. મેટ્રીકપુરવામાં અમેરિકામાં ઉચ્ચ માર્ક્સ માટે થી જામગી વિભાજ રોવાગશીપ તેમ સન ૧૯૧૧ માં ઐતિહાસિક વિષય પર નિબંધ લખવા માટે સર આન્ડ લી જેકેન પ્રાઈઝ મુબાર્ફ સુનિવર્મિની તરફથી મેળવ્યા હતા.

હાલમાં તેઓ કેનિયામાં વસે છે. ન્યુ હન્ડિયા એરથોરન્સ કં. લી મુબાર્ફના મીફ એજન્ટ છે અને વધુમાં “મૃદ્ધ મુજરાત” નામનું સાપ્તાહિક પોતાની માનિડીનું ચલાવે છે, એ ખુશી થવા જેવું છે

કેનિયા જતા પૂર્વે કેટલોક સમય એમણે મુબાર્ફમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના ટ્રિનિસપાન તરીકે સન ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૬ સુધી કામ કર્યું હતું અને તે પછી ત્રણેક વર્ષ મુબાર્ફના દૈનિક પત્રો મુબાર્ફ સમાચાર, પ્રજામિત-પારસી Voice of India વગેરેમાં ઇંગ્લેજ વિભાગ, તત્ત્રી તરીકે સંપાદન કર્યો હતો. સન ૧૯૨૬-૨૭ માં તેઓ ટેબેનિયિકા ઓપિનિયનના અને સન ૧૯૨૮-૨૯ માં ડેમોક્રેટનું તત્ત્રીપદ ધારણ કર્યું હતું આમ એમનું જીવન બહુધા એક પત્રકાર તરીકે વ્યતીત થતું આવ્યું પડે છે. પત્રકારા એક તત્ત્રી તરીકે સુર જનસેના કરતા રહ્યા છે, જોટલું જ નહિ પણ એમની કસાયતી કલમમાંથી આવપણને અજોજ કાકોર જેવું એક ઉત્તમ પાત્રોપરતક પ્રાપ્ત થયું છે

વધુમાં જ્યાં અને જ્યાંત જેથી કવિથી ન્દાનાવાલની એક ઉમદા કૃતિનું ઇંગ્લેજમાં ભાગાન્તર કરીને જગતસાહિત્યમાં એનું સ્થાન છે એમ પૂરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તે સ્તુતિપાન છે

તેઓ ઇતિહાસરસિક હોઈને ગીબત, ગીઝા વગેરે ઇતિહાસકારો માટે એમને અતિ પ્રેમ છે. કાલિદાસ અને શંકર માટે પણ એટલો પૂજ્ય ભાવ

અને મમત્વ ધરાવે છે; અને એની જાયા એમના લેખોમાં, પુસ્તકોમાં ઉતરતી નોંધોમાં આવે છે.

વિદેશ રહ્યા છતાં ત્યાં પણ હિન્દીઓની અનેક અડચણો નોંખીને જોડીને દૂર કરી રહ્યા છે, એ એકલું કાર્ય એમના માટે આપણને માન ઉપજાવે છે અને એક લેખક-પત્રકાર તરીકે પણ એમનું સ્થાન કોઈપણ બાહોશ તંત્રીની હરોળમાં ઉણું રહી શકે એવું લાગે છે, એમ એમના, તંત્રી નોંધ વાચનાર કોઈપણ કહેશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

૧. The Rise and spread of Individualism સન ૧૯૧૪
in India
૨. બળવાન બાળકી-જીવનશાસિની " ૧૯૨૦
૩. અભેજ કાકોર, ભા. ૧ " ૧૯૨૪
૪. " ભા. ૨ " ૧૯૨૮
૫. જ્યાં અને જ્યાં તનું ઉમેજ ભાષાન્તર " ૧૯૨૯
૬. Rift in the Lute of the Empire અગર
History of Indian Position in Kenya. " ૧૯૩૨

પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ

પ્રાર્થનાસમાજની સેવા.

આભંગમાળાના ભક્તકવિ બોળાનાથ સાગલાઇ દ્વારા રચાયેલા અહીંના પ્રાર્થનાસમાજની પષ્ટિપૂર્તિનો ઉત્તમ જિજ્ઞવશ આપણે ભેગા થયા છીએ. સાઠ વચ્ચે એક સંવત્સરચક્ર પૂરુ થાય છે, આખો જમાનો બદલાઇ જાય છે, અને નવા યુગની શરૂઆત થાય છે. સાઠ વરમ પહેલા આ જ દિવસે ઇગ્નડના શાહજદાનુ આગેજ્યોતિતન કરવા માટે અનેકધર્મી સૌકો એકહૃદય થઈ પ્રાર્થના કરવા ભેગા થયા હતા. એમાથી ગુજરાતના પ્રાર્થના સમાજનો ઉદય થયો. આજે સાઠ વરસે જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજની લડતને મોખરે ગુજરાત એકહૃદય થયું છે એવે વખતે આપણે આ ઉત્તમ જિજ્ઞવીએ છીએ. તે વખતે સૂરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાર્થના સમાજને પ્રોત્સાહન હતું, આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીવાળા અમે કેટલાયે જણા આદર અને ભક્તિપૂર્વક આ મલિમહોત્સવમા સામેલ થયા છીએ. પ્રાર્થનાસમાજ માથેના કેળવણીકારોનો મબધ આમ ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

સાઠ વરમ પહેલા પ્રાર્થનાસમાજને લીધે ગુજરાતમહારાષ્ટ્રનો મબધ દડ થયો હતો આજે એ જ સમાજના ઉત્સવમા ભાગ લેતા મહારાષ્ટ્રી તરીકે મને વિશેષ આનંદ થાય છે. પ્રાર્થનાસમાજ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતો વચ્ચેની પ્રથમ પ્રેમશબ્દા છે.

પ્રાર્થનાસમાજનો પરિચય

પ્રાર્થનાસમાજ માથેના મારો પરિચય જાળવણીથી છે એમ કહું તો ચાહે. સગબગ તેત્રીશ વર્ષ થયા હશે, કાગવારની હિંદુ રૂઢિમા હું ભણતો હતો. ત્યાં અમારા અધ્યાપક પ્રાર્થનાસમાજ વનણના હતા. એમના પ્રવચનો હું રમપૂર્વક સભળતો. છેક જાળવણીથી પંઢરપુરના માધુમતોની જે અમર હૃદય પગ વગ હતી તે પ્રાર્થનાસમાજના મસ્તકારથી વિશુદ્ધ અને દડ થઈ. જે ઉમરમા જગત હૃદય જગજગુ રૂઢિ સામે જગવો કરવાની શરૂઆત કરે છે તે ઉમરમા રૂઢિ સાથે ધર્મસરકારે પણ ભૂમાઈ જવાની બીજ રહે છે શાસ્ત્રધર્મ કરતા હૃદયધર્મને વધારે ઝોળખનાર માધુસતોએ પોતાની આર્વાણીથી મને તે વખતે ઉગારી લીધો હતો. રૂઢિ સામે જળવો.

* અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મલિમહોત્સવ પ્રસંગે વા. ૧૭મી ડિસેમ્બરે આચાર્યશ્રી કાકસાહેબ કલેવરે આપેલું વ્યાખ્યાન.

કરતા છતાં માણસ નીતિનિષ્ઠા અને ધર્શનિષ્ઠા સાચવી શકે છે એ જે વિશ્વાસ અને માર્ગ સાધુસંતોએ આપ્યો, તે આજની પરિસ્થિતિમા ચાલતો કરી આપવાનું કામ મારે માટે પ્રાર્થનાસમાજે કર્યું. ધર્મ તે ઔદિક તેમજ પારલૌકિક આત્મોન્નતિ માટે જ છે એવી કલ્પના તે દિવસોમાં રૂઢ હતી. એમાં સમાજસેવાનો ઉમેશ કરી જનસેવા તે જ ધર્મરસેવા છે એ જાતનો સમન્વય આપણા જમાનાએ વિશેષરૂપે કર્યો છે.

સંશયવાદ.

પણ આમાં કાળે કરી સમાજસેવાનું જોર વધતાં ધર્મર અને શાસ્ત્રધર્મ બંને તરફ અનાસ્થા વધી. હું માનું છું કે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા સામાન્ય મનુષ્યને માટે લગભગ અપરિહાય છે. જીવાની સાથે જેમ મોઢા પર ખીલ ફૂટે છે તેવી જ રીતે વિચારમગ્નતિ સાથે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા આવવાનાં જ. ઑઝરટસ ક્રૅપ્ટ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ, અને જૉન મોર્લી જેવા છુદ્ધિવાદી, ધર્મરવિમુખ પડિતોનાં લખાણો વાંચ્યા પછી નાસ્તિકતા વધુ જોર પકડે એમાં આશ્ચર્ય શું ? નાસ્તિકતાનું અને સંશયવાદનું મોજી આવે એમાં હું જરાયે જોખમ જોતો નથી. જોખમ છે એની સાથે આવતી અલ્પછુદ્ધિમાં અને ઉદામ અહંકારમાં. નાનપણના સંસ્કારો જો સારા હોય, અથવા જો સત્યનિષ્ઠા અને ધર્મજિજ્ઞાસા અપ્પર હોય તો નત્રતા અને શુદ્ધતા જળવાવાની જ. મારો સંશયવાદ અને છુદ્ધિવાદ મહામતિ રાનડેનાં લખાણોથી ઊતરી ગયો. એ જ ચારસામા ડોક્ટર લાંડારકરનું એક લાપણુ હું સાંભળવા પામ્યો. લાંડારકરના લાપણુમાં તુકારામ જેટલી નિખાલસતા દેખાઈ. લેખકો અને વક્તાઓ માટે લાગે કળાકાર હોય છે. પોતાની સાહિત્યછટાથી વિશેષ અસર પાડવા તેઓ મથે છે. લાંડારકરમાં એવું કશું ન મળે. નગ્ન બાળકની સ્વાભાવિકતાથી તેઓ પોતાના વિચારો રજૂ કરતા હતા. એમણે એ રીતે એક સુંદર આદર્શ રજૂ કર્યો. રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમના વિચારો ઉન્નતિને કે સ્વાભિમાનને ધોપક નથી એ હું જાણતો હતો. પણ એ કારણે એમની બીજી સારી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવા જેટલો મતાધ હું તે વખતે પણ ન હતો.

પછીનું ચણતર.

પ્રાર્થનાસમાજના આવા પાયા પર, મારે માટે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં લખાણે પોતાનું ચણતર ઊર્ણ કર્યું, અને ચિત્તને

અનેક જાતનું આશ્વાસન તથા ઉત્તેજન મળના લાગ્યું, ૧૯૦૮માં લૉન્ડન
ભરવા માટે મુખ્યમાં રહ્યો તે દરમ્યાન પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના બનતા
સુધી ચૂકતો નહિ. એ અરસામાં ત્યાંના એક ઉપામકે વિલિયમ જેમ્સનું
'વેરાએટીઝ ઑફ રિવિન્જિયસ એકમ્પીરિયન્સ' એ પુસ્તક મારા હાથમાં
મૂક્યું. ધર્માનુભવનું પૃથક્કરણ કરવા માટે અને તેનું મૂલ્ય આકર્ષા માટે
આ ચોપડી બહુ ઉપયોગી છે શુદ્ધિ અને લાગણી, શ્રદ્ધા અને સંકલ્પ
એ બધી વસ્તુઓનો સુદર સમન્વય સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા વેદાંતમાં અને
જડ્યો. દ્વિતગદ્વિતના ઝબકા વ્યર્થ છે એ તો હું મહેજે સમજી શક્યો.
હિંદુ સામાજિક જીવનમાં અને ધર્મવ્યવસ્થામાં આપણે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને
વફાદાર રહ્યા નથી એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી ધાર્મિકતાને આધારે
મામાજિક સુધારો કરવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી.
ભગિની નિવેદિતા અને આનંદકુમારસ્વામી આદિ પ્રતિભાવાન લેખકોના
લખાણોને લીધે ધર્મની સામાજિક બાજુ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી.
જીવનનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવના માટે જે દષ્ટિ જોઈએ છે તે ખીલવા
લાગી. આટલી તૈયારી પછી ગીતા, ઉપનિષદ, તુકારામ, કબીર આદિ
આધ્યાત્મિક શક્તિઓના સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય વધુ ને વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યા.
સાર્વભૌમ ધર્મ.

હિંદુ ધર્મમાં અન્ય ધર્મોના તિગ્રહાર છે જ નહિ. 'તમને તમારો
ધર્મ, અને અમને અમારો ધર્મ,' એ કુરાનનું વચન સમગ્રાયબહુવ હિંદુ-
ધર્મના પ્રાણરૂપ છે. 'एकं सत्त्वं विष्णो बहुधा यदस्ति । प्रार्थनासमाज
બધા જ ધર્મો પાસેથી સરખી રીતે ગ્રેરણા મેળવતો હોવાથી હિંદુધર્મમાં
રહેલો સર્વધર્મસહભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો, અને જેને આધુનિક લોકો
ધાર્મિક ઉદારતા કહે છે, અને જેને હું જાગૃતિની સ્વાભાવિકતા કહું છું,
તેનું દર્શન થયું. વેદ અને સ્મૃતિ, બાઈબલ અને કુરાન, શાસ્ત્રના મરકારો
અને લોકરૂઢ વિધિઓ કષ્ટ રીતે જોવા ને તપાસવા એનો ખ્યાલ પણ હવે
સ્પષ્ટ થયો. અને હિન્દુધર્મ કરતા પણ વિશાળ એવા ભારતવર્ષીય સાર્વભૌમ
ધર્મનો સાક્ષારકાર થયો. પ્રાર્થનાસમાજની નાનપણથી મળેલી આવી ઉદાર
મદદ મારે માટે અનેક રીતે ઉપકારી નીવડી છે અને તેથી મારા મનમાં
હમેશા પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા રહેલી છે

ધર્મકુટુંબનો તંબૂરો.

આની પછીની પ્રવૃત્તિ તે આ નવી કેળવણેલી દષ્ટિએ ભારતવર્ષના

બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું નિરીક્ષણ કરવાની હતી. પ્રાર્થનાસમાજ અથવા બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને દેવસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન અને ચિંચાસાંરી, ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય બધા તરફ એ દૃષ્ટિએ જ જોવાનું મન થવા લાગ્યું. એમ જોતાં માલૂમ પડ્યું કે પ્રાર્થનાસમાજ એ ભારતવાર્ષિક સર્વધર્મકુંડેળના સંગીતનો તંબૂરો છે. આત્માની અનંતતા વ્યક્ત કરતું ભાવવાહી સંગીત ગમે તેટલા સક્ષક ગડે કે હાતરે, આરોહ-અવરોહ અને આલાપના વિવિધ વિધાસ બતાવે, તોયે એણે આ તંબૂર! આથે તો મળતું રહેવું જ જોઈએ. તે જ રીતે બધા ધર્મોએ પ્રાર્થનાસમાજ સાથે મળતું રહેવું જોઈએ. તંબૂરો વગર સંગીત ખીલે નહિ; પણ તંબૂરોમાં જ બધું સંગીત સમાઈ નથી જતું.

ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ.

ધર્મમાત્રમાં શુદ્ધિ, અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્ય-કલ્પના અને કલારસિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવી જ જોઈએ. એની સાથે સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સંધ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા, તેમજ ક્ષેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવતઃ હોય છે અને હોવાં જોઈએ. આમાંથી એકે અંગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને અનુબંધજનન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો. ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી. લગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોચો થતો નથી. કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી. કલારસિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સંપ્રાદક બનતો નથી. વિશ્વ સાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકારવાથી તે અવ્યવહાર થતો નથી. ક્ષેમવૃત્તિને અંગી-કારવાથી તે જડ થતો નથી. પરિવર્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી. ધર્મનું મરણ તો અચાન, વિલાસિતા અને બાજ સત્તામાં છે. બ્રહ્મભૂલક અસત્યથી સત્ય દંકાય, પણ કોઈ કાંઈ વીધાય નહિ. કેમકે અસત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે. સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે. કોઈ પણ ધર્મ જ્યારે અચાનને સાંભે છે, વિલાસિતા સાથે માંડવાળ કરે છે, અથવા સંતાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુક્ષ્મ થાય છે, રોચક થાય છે, વિરાળ થાય છે, અને અંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે. સરકારી ખાતાની સહાયથી પ્રસરેલો ધર્મ દીણુવીર્ય અને ક્ષણજીવી બને છે એ સમ્રાટ અશોકે પણ અનુભવ્યું હતું.

ઈશ્વરનું અદ્વૈત.

પ્રાર્થનાસમાજે ઈશ્વરના અદ્વૈત ઉપર ખામ ભાગ મૂક્યો છે. ઇસ્લામ તરફનો આ ફાળો ગણાય. રામ રામમોહનરાયે ઇસ્લામનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઈશ્વરના અદ્વૈતનું જામત જ્ઞાન એ ઇસ્લામની અમાધાગ્ય મુગ્તા છે. સર્વોપરિ સત્તાને પૂજના યાદી લેખનો ઈશ્વર Jealous God રહે એમા જરાયે આશ્ચર્ય નથી. એ વાતે ઇસ્લામને અને વિશ્વામીધર્મને સગવડ જ મળ્યો છે. ભારતવર્ષમા પ્રથમથી જીવજીવંતની વિચારણા આગલી હોવાથી આપણે ત્યાં 'એક કે અનેક'નો ઝગડો ઉત્પન્ન થયો નથી, આપણને નકરો પણ નથી ઈશ્વર છે, તે અદિતીય છે, અર્થ સમર્થ છે, પ્રેમમય છે એ જાણના અથવા અનુભવ ધર્મ માત્રની મૂડી છે. એ ઈશ્વર અતર્થામી છે, આત્મસ્વરૂપ છે, સર્વમહ છે, અખટ ધીરજવાળો છે, એ જામત છે, એ જાકતાનુકૂલ છે, આ પાછળથી થયેલી ગોધ છે. એ શોધને અભાવે માણસે ધર્મજીવનમા ઘણું સચું છે, ઘણું વેચ્યું છે પણ આ પાછળની શોધનો વિસ્તાર કરવાનું આ રથળ નથી આ ગોધને ક્ષીણે ધર્મની મૂડી વધી છે. ઈશ્વર અનેક છે, એક નથી એમ જે માને છે તેનો તો નાશ જ છે મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાગ્નોત્તિ ય દ્વદ નાનૈવ પશ્યતિ ।

એક્ય ઝોળખો.

નાના દેવોની કલ્પનાથી થતું નુકસાન દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છે મુખ્ય દેવને રહેવા દઈ બાકીનાની કતન કરો, એકેશ્વરવાદની લાકડીથી એમને સ્પર્શ કરી એમને ઉતારી પાડો, અથવા એકના જ એ અનેક રૂપો છે, અનેકથી એ એકનું એકત્વ નષ્ટ થતું જ નથી, એ વાત ઝોળખો. ભારતવર્ષે આ બીજો માર્ગ પ્રથમથી જ ખોડેનો છે ખડ જોતા જે ઈશ્વરને આપણે ઉપાસીએ છીએ તે પરમેશ્વરની માનવી આલ્પિતિ છે આપણો ઈશ્વર માણસે બનાવેલો તો ન કહેનાય, પણ માણસે ઝોળખેનો છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપ તરીકે જે આપણે ઝોળખીએ છીએ તે માણસના અતિમ પ્રાસંગ્યનું સ્વરૂપ છે. માણસ પોતાને ઝોળખીને જ ઈશ્વરને ઝોળખતા શીખ્યો છે. માટે આપણે એને અતર્થામી કહીએ બીજે, આત્મારામ કહીએ છીએ. ઉપનિષદકાલીન ઋષિઓએ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જે ચિંતન કર્યું છે તે જ ચિંતનને પ્રાર્થનાસમાજે ફરી આવન આપ્યું છે અને ડહાધર્મને આગ્રહ-પૂર્વક કહ્યું છે

‘તદેવ દાદ્ય ત્વં વિદ્મિ, નેદં યદિદમુપાસતે ।’

મૂર્તિપૂજનો વિરોધ.

પ્રાર્થનાસમાજો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પણ અથમથી ક્યો છે. મને લાગે છે કે હિન્દુધર્મમાં મૂળ મૂર્તિપૂજન ન હતી, સંભવ છે કે તે બહારથી આવેલી હશે. આજનો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પણ બહારથી જ આવેલો છે. ભારતના બધા જ ધર્મોએ મૂર્તિપૂજને કયાગમિકના ઉત્પાદથી વધાવી લીધી છે, એટલે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરવો એ મહેલી વસ્તુ નથી. મૂર્તિપૂજ કરતા મૂર્તિપૂજની આસપાસ ને આડબર અને અનાચાર બાહે છે તે વધારે ધાતક હોય છે. મૂર્તિપૂજ વિષેનો પ્રાર્થનાસમાજનો વિરોધ શરૂઆતમાં ભારે ઝડપી હતો. મૂર્તિપૂજ અસન્માર્ગ છે, ઈશ્વરનું અપમાન કરનાર છે, માણસમાં નીચત્વ આણનાર છે, અને દુગાથરણ તરફ લઈ જનાર છે, એવી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રથમની માન્યતા હતી. ડૉ. લાડારકરે એમાં ફેરફાર કરાવ્યો. મૂર્તિપૂજમાં પાપ નથી પણ તે એક નિર્ધરક વસ્તુ છે એ જાતનો અભિપ્રાય એમણે પ્રાર્થનાસમાજમાં ફેરફાર કર્યો. આગળ જતા કોઈ કોઈ ટેકાણે મૂર્તિપૂજ સામેનો વિરોધ એટલો મોળો પડ્યો છે કે પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના વખતે મૂર્તિ ન વાપરી એટલે જસ. મૂર્તિપૂજનિષેધને આપેલું વધારેપડતું મહત્ત્વ બહારથી જ આણુ થવા લાગ્યું એ એક રીતે સારું થયું છે. મૂર્તિપૂજમાં કંઈ ખાસ રહસ્ય રહેલું છે એવું તો છે જ નહિ. માણસની કલાકૃતિ સતોષવાનો અથવા રમકડા લઈને રમવાની બાલકૃતિને પોષવાનો એ એક પ્રકાર છે. એનો ત્યાગ કરવો એ પીઠ કૃતિના માણસને સ્વભાવિક હોવું જોઈએ. પણ આજની પરિસ્થિતિમાં કોડી પગ કંટક લઈ જવાની જરૂર નથી. મૂર્તિપૂજનિષેધનું ઝડપ પ્રાર્થનાસમાજમાંથી આણુ થયું એમાં પ્રાર્થનાસમાજ મોળો પડ્યો છે એમ માનવાનું કશું કારણ હું જોતો નથી.

જાતિભેદનો વિરોધ

પ્રાર્થનાસમાજો કરેલું સુધારાનું ત્રીજું કાર્ય તે જાતિભેદનો વિરોધ છે. જાતિભેદ એ ધાર્મિક મર્યાદા નથી, પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં દ્રઢમૂલ એવો જે ટોળાધર્મ છે તેનું જ તે એક રૂપ છે. હિન્દુધર્મો એને ઉન્નત કરી વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ આપવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યો છે એમ હું માનું છું. જાતિભેદનો વિરોધ પ્રાર્થનાસમાજો સર્વ સ્થળે સરખી રીતે નથી કર્યો. બંગાળે વિશેષ કર્યો; મહારાષ્ટ્રે નહિજેવો, ગુજરાતની તો વિરોધ કરવાની

હિંમત જ ન આવી. જાતિભેદની સંસ્થા મનુષ્યપ્રકૃતિમાથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી એનો વિરોધ કરવો એ અધરુ કામ છે. હિંદુસ્તાનમાં એને ધર્મની માન્યતા મળવાથી એની શક્તિ પહાડી કિંદલામાં ભરાઈ બેઠેલી ફાળ જેવી થઈ છે. બાહ્ય વિરોધથી કે હુમલાથી એ મરવાની નથી. એને તો અંદરથી જ ઝોગાળી નાખવી જોઈએ, અને તે કામ આજની પરિસ્થિતિ અને રાજકીય આકાંક્ષાઓ કરી રહી છે.

સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી

આજ સુધીના અનુભવ પરથી જણાય છે કે પ્રાર્થનાસમાજે એક બાજુ જીવનવિમુખ વૈરાગ્ય અને બીજી બાજુ અનાચારી વિવાસિતા બનેનો છેલ્લો ઉડાક્યો છે. પ્રાર્થનાસમાજ સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોકોની અગ્રિય કેળવણીમાં આપણે બધા જાણેલા, એટલે છેલ્લી અર્ધ-શતાબ્દમાં આપણા જીવનમાં આપણે અર્થોક્તિક ત્યાગ વૈરાગ્ય પણ રૂઢ કરી શક્યા નથી, અને કંપનાશક્તિને ઊંચે લઈ જાય એવા ઉત્સવો કે તહેવારો પણ ગોઠવી શક્યા નથી. તેથી, પ્રાર્થનાસમાજમાં જોકે જેમને વિશે આપણે આદર કેળવી શકીએ એવા ઘણા સત્પુરો થયા છે, તોપણ એ સમાજમાં ભવ્ય પુરુષોની પરંપરા આપણે નથી જોતા. જીવનકુળ લોકો જીવનવીર હોય જ છે એમ નથી. પ્રાર્થનાસમાજે હવે વીરવૃત્તિ કેળવવાનો સમય આવ્યો છે.

અથપ્રામાણ્યનો છેલ્લો

મારે મન પ્રાર્થનાસમાજનું મુખ્ય કાર્ય તો એણે અથપ્રામાણ્ય ઉડાવી દીધું એ છે. એમ તો નારિતકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મદ્વંદ્વ લોકો હમેશા શાસ્ત્રમથોને ફગાવી દેતા આવ્યા છે, પણ સમાજમાનસ પર એની કર્શી ધટ અસર થતી નથી. ધર્મપરાયણ સાર્વિક લોકો જ્યારે શુદ્ધિ, અનુભવ અને શ્રદ્ધા પર આધાર રાખી અથપ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે છે, અંધપરતંત્ર થવાની ના પાડે છે ત્યારે જ સમાજ ઔદિક અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકે છે. પ્રાર્થનાસમાજે એ કાર્ય કરી આપ્યું એ એની કીમતીમા કીમતી સેવા છે.

પુરાણી ત્રેણી.

ભાડારકર અને રાનડે જેવા પ્રાર્થનાસમાજના આદિપુરોહો શાસ્ત્રો અને સતવચનો તરફનો આદરભાવ કાયમ રાખ્યો, પણ શુદ્ધિને મ્વત ત્રના

આપી આલાભાલનો વિવેક માણસના જ હાથમાં રાખ્યો. 'કેવળ મારા ધર્મના જ શાસ્ત્રઅથો સાચા' એ સંકુચિતતા કાઢી નાંખી, સત્ય ત્યાંથી જડે ત્યાંથી લઇ લેવું, સત્ય એ આપણી જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ છે, હક પૂર્વક તે આપણે લઈ શકીએ છીએ, એવી ઉદારવૃત્તિ એમણે સમાજને શીખવી. અગ્નિ શીતળ છે એમ સો શ્રુતિવચનો કહે તોયે આપણે તે ન સ્વીકારીએ, એમ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે. સત્યજ્ઞાન ચવનાચાર્યો પાસેથી પણ લેવાય એવી શિખામણ આપણા પૂર્વજોએ આપી છે. ઉત્તમ વિદ્યા ગમે તેની પાસેથી લેવાય એમ આપણાં સુભાષિતો કહે છે. છતાં આપણે અંધ-પ્રામાણ્યને વળગી જ રહેતા હતા. પરિણામે છુદ્ધિને અંધપરતંત્રતાની બંધિયાર હવામાં રહેવું પડતું હતું, અને ખીચારાં શાસ્ત્રઅથોને તાર્કિકોએ કવેલી શાસ્ત્રાર્થની બદલ કસરતના ભોગ થવું પડતું હતું. કુનિયામાં માણસે વઢીલ, ડોક્ટર અને ગોર વગર ચલાવવું ભેઈએ. માણસ પોતે જ પોતાનો વઢીલ થાય, પોતે જ પોતાનો વૈદ થાય, અને પોતે જ પોતાનો શાસ્ત્રજ ધર્મગુરુ થાય એ જરૂરનું છે, એમ એક જર્મન ફિલસૂફે કહ્યું છે. મનુષ્ય-સ્વાતંત્ર્યની આ ત્રિવિધ શિખામણમાનો એક ભાગ પ્રાર્થનાસમાજો ખરાબર સિદ્ધ કર્યો છે. અને સહભાગ્યે એ સંપ્રદાયમાં પ્રથમથી જ મતવૈચિત્ર્ય દાખલ થવાથી આત્મવાક્યની ધૂંસરી પણ એને માથે આવી નથી. રાજા રામમોહનરાયે ઉપનિષદ અને ઇસ્લામની અસર સ્વીકારી. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને બાંકારકરે ઉપનિષદ સાથે સાધુમતોની વાણીનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. કેશવચંદ્ર સેને ઇશુ ખ્રિસ્તની વિશેષ ઉપાસના કરી. અને સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કબીરપંથ અને લોકગીતામાં દેવાયેલા અનેક સ્વતંત્ર લોકધર્મોની અસર સમાજ પર પડવા દીધી છે. આ બધું પ્રાર્થનાસમાજની ઉદારતાનું ઇષ્ટ ફળ છે. મહારાષ્ટ્રના પ્રાર્થનાસમાજો મરાઠી સાધુસંતોનાં લજનો અને ગીતો સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પોતાનાં કર્યા. બોળાનાથ સારાભાઈની 'અજાંઝ માળા'માં મહારાષ્ટ્રની અસર દેખાય છે. જ્યારે સાહિત્યધર બંગાળે તો ગદ્ય અને પદ્ય, ઇતિહાસ અને વિવેચન દરેક બાજુએ એક નવું જ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે.

સમાજસેવા.

પ્રાર્થનાસમાજો સમાજસેવાનું કામ પણ દીકરીકે કર્યું છે; પણ એમાં

નવી દિશા કે અધૌકિક ત્યાગ જેવું કશું નથી. અનાધાનયો, રુણાલયો, વિદ્યાનયો, પુસ્તકાલયો કે ચર્ચાનયો ચલાવના એ કંઈ વિશ્વવ્યાપી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પૂરતો ફાલ ન ગણાય. પ્રાર્થનામંત્રાને અખિવ પ્રગ્નને મત્રમુગ્ધ કરે એવું ધાર્મિક વાચન મોટા પાયા ઉપર પૂરું પાડ્યું છે એમ પણ એ કહી ન શકે. પ્રાર્થનામંત્રાની આખી પ્રવૃત્તિ મધ્યમનર્ગના ધર અને એમની રહેણી, એમની ધર્મશુદ્ધિ અને એમની સેવાશુદ્ધિ સાક્ષ્ય કરવામા જ સમાપ્ત થઈ છે. ઇશ્વરનિષ્ઠા અને સત્યાચાર એ પ્રાર્થનામંત્રાનો પ્રધાન સૂર ગણાય. બગાળમા ધણા કેળવણીકારો આલમમા છે એ ખરું, પણ આપણે ત્યાં રાષ્ટ્ર-માપી, જનનગ્ધર્ષી, સ્વતંત્ર અને નવી એવી કેળવણીના પ્રાર્થનામંત્રાને વિચાર સરખો કર્યો નથી. જેની અસરથી આખો સમાજ જોતજોતામા દ્વિજ નથી બની જતો તે પ્રવૃત્તિમા ધર્મવીર્ય છે એમ ન કહી શકાય. The religion of a thorough-going gentleman મનુષ્યહૃદયને બહુ આકર્ષી ન શકે. વીરધર્મ હોય તે જ ફેલાય.

કેળવણીનો યુગ

એક જમાનો એવો હતો કે બ્યારે મનુષ્યનું સંપૂર્ણ જીવન વ્યાકતગત તેમજ કૌટુંબિક, સામાજિક તેમજ રાજદારી ધર્મવ્યવસ્થાના તાબામા હતું. સમગ્ર જીવન ઉપર ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચાલતું. આજે એ જમાનો ગયો; સંકારણ ગયો. અને એને ઠેકાણે લોકમાન્ય ગાંધીસત્તાનો જમાનો આવ્યો. રાજ્યસત્તા એકના હાથમા રહે કે અનેકાના એ સવાલ ઉપર લોકો ગમે તેટલા લડ્યા હોય, પણ જીવન આખું રાજ્યસત્તાના, રાજદારી સંસ્થાઓના હાથમા સોંપી દેવાનું વળણ તો જામતું જ જાય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના વહેવાર, સંસ્કૃતિઓના સહકાર, લિંગલિંગ વર્ગો વચ્ચેના સબધ, કેળવણી, વેપારઉદ્યોગ, ધર્મવ્યવસ્થા, કુટુંબસંસ્થા, અરે ! આરોગ્યની સલાજી સુદા બધુંજ સરકાર મારફતે થાય અને કાનૂનના નિયંત્રણમા રહે એવું વળણ આજકાલ વધતું જાય છે. દુનિયામા જેટલી શક્તિઓ છે, સમાજમા જેટલા બળો છે તે બધા આજે રાજ્યતંત્રને આધીન રહે છે, એની જ સેવા કરે છે, એના જ પ્રસાદથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પણ આ સ્થિતિ લાખા કાળ સુધી ટકવાની નથી. આ જમાનાનો અત વહેયોમોડો આવવો જ જોઈએ. મોડો નહિ, વહેલો જ આવવો જોઈએ. એક વખતે ધર્મવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ હતી,

આજે રાજ્યવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ છે. પણ ભવિષ્યમાં તો કેળવણીવ્યવસ્થા જ સાર્વભૌમ થવાની છે એ આપણે ઝોળખવું જોઈએ.

સુશિક્ષિતોનો ધર્મ

પ્રાર્થનાસમાજે કેળવણીનું કામ સહેજસાજ કર્યું છે. પણ કેળવણીમાં સ્વતંત્ર વિચારની દૃષ્ટિએ, દીર્ઘ તપસ્યાની દૃષ્ટિએ, અથવા વ્યાપક મંત્રકારની દૃષ્ટિએ પ્રાર્થનાસમાજનો ફાળો કરો નથી. પ્રાર્થનાસમાજે પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાઠી કેળવણીનું એક સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સમર્થ દર્શન બિંદુ કરવું જોઈતું હતું. હજી પણ એ ધારે તો કરી શકે છે. આજનો સર્વસાધારણ ધર્મ કેળવણી મારફતે જ પ્રસરી શકે. ગાંધીજીએ તે વર્ગે આ જ ટેકાણે કંઈ હતું કે ‘પ્રાર્થનાસમાજ એ સુશિક્ષિતોનો ધર્મ છે.’ પ્રાર્થનાસમાજની ખૂબી અને ખામી, ઐની શક્તિ અને અશક્તિ બંને આમાં જ સમાયેલાં છે. આપણે ધારીએ તો આ સ્થિતિને આપણે આપણી નવી શક્તિ, નવી ગ્રેસલા અને નવી દિશા બનાવી શકીએ.

ધર્મનું નવું સ્વરૂપ

“અંતર્પ્રાંમી, પરમાત્મા એ જ મારો સ્વામી છે, આધાર છે, સર્વત્રાય અને સર્વસદ્ભાવ એ જ મારો પરમ પુરુષાર્થ છે. કેળવણી — સર્વોચ્ચ કેળવણી એ જ ઐની સાધના છે.” એ હવે પછીનો બાહ્યધર્મ છે. એ જ પ્રાર્થનાસમાજ છે. આ નવી કેળવણીમાં પાંચ વસ્તુનો સમાવેશ થવો જોઈએ: પ્રાર્થના, બોધ, ધીરજ, સેવા અને કુરબાની. Prayer, Persuasion, Patience, Service & Sacrifice.

કેળવણીનું પ્રથમ ક્ષેત્ર હૃદય છે. હૃદય જે પૂરેપૂર્ણ ખેડાયું હશે તો જ શુદ્ધિનું ખેડાણ વ્યક્તિને માટે અને સમાજને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડશે. હૃદય જે બરાબર કેળવાયેલું હોય, શુદ્ધિ પ્રગટેલ થઈ હોય, અને શરીર નીરાગી અને કસાયું હોય તો જ ધર્મજીવન જીવવું શક્ય થશે. આવી ધર્મપ્રધાન કેળવણી જ્યારે ફરકને મળશે ત્યારે વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ મંગલમય થશે. સમાજની સર્વોચ્ચ સેવા એ જ આત્મોન્નતિનો એક માત્ર ઉપાય છે.

સમાજસેવાધર્મ

હવે આપણે બરાબર જોઈ શકીશું કે દુનિયાનો ભવિષ્યનો ધર્મ એ સૌર્યાલિંગમ જ છે. સૌર્યાલિંગમ એટલે સમાજસેવાધર્મ. આજે જે

સોશ્યાલિઝમ અનેક દેશોમાં ચર્ચાઈ છે અને એને અંગે જે અખતરાઓ ચાલે છે તેમાં અનેક બાબતો સુધારાવધારા થવાની જરૂર છે. આજની સોશ્યાલિઝમને તથા જૂનો કરી છે. એણે સંપત્તિશાસ્ત્રનો પાયો લીધો એ એની પહેલી ભૂલ. એની બીજી ભૂલ રાજદારી સંસ્થાઓ ઉપર એનો વિશ્વાસ એ છે. અને ત્રીજી ભૂલ તો, ધર્મબ્યવસ્થા તોડવા જતા એણે મૂળ ધાર્મિકતા પ્રત્યે જ મૂગ ફેળવી છે અને એનો વિરોધ ચલાવ્યો છે એ છે. સોશ્યાલિઝમ માને છે કે આ એની ભૂલો નથી, પણ એ જ એનો ભવિષ્ય માટેનો કીમતીમાં કીમતી ફાળો છે. એના વગર સોશ્યાલિઝમ સંભવે જ નહિ. જો સોશ્યાલિઝમ પૂરેપૂરું અમલમાં આવે તો કેન્દ્રીભૂત રાજ્યસત્તાનો નાશ એની મેળે થશે. તે એટલે સુધી કે શારીરિક બળ ઉપર નબળાની રાજ્યસત્તાનું મીકું જ વળે. જીવન એટલું બધું સાદું, સ્વાવલંબી અથવા પરસ્પરાવલંબી થશે કે અટપટું અર્થશાસ્ત્ર ટકે જ નહિ, અને લોકોમાં એવી તો સંસ્કારી ફેળવણી સાર્વાત્રિક થશે કે એમાંથી શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ન્યોત પ્રગટ થવી જ જોઈએ. સોશ્યાલિઝમની ખોજ સાચી છે, એની પ્રેરણા શુદ્ધ છે, એનો સમય પણ આવી ચૂક્યો છે, એટલે દોષમુક્ત યતાં એને બહુ દાયકાની આવશ્યકતા નથી. ગરીબોનો દેવ હવે જન્મત થયો છે. ફેળવણીકારોએ પોતાની દબે એના ઉપાસક થવાની જરૂર છે. સત્ય ને અહિંસા એ જ પોતાનું બિરુદ હોઈ શકે, એ જ પોતાની ટેક છે, એમ જાણખી એમણે લોકસેવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ. ફેળવણીખાતું અત્યારસુધી નિર્વીર્ય નીવડ્યું છે. ધર્મ-સમાજે લોકફેળવણીનું કામ જેટલું કર્યું છે, રાજદારી પ્રચારકોએ જેટલું કર્યું છે તેટલું ફેળવણીખાતાએ કર્યું નથી. શુદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા લઈ શાળાની ચાર દીવાલની બહાર નીકળી સાચા ફેળવણીકારોએ લોકશિક્ષણ અને લોક-સેવાનું કામ કરવાનું છે. ધર્મમંસ્કરણ, મમાજસંસ્કરણ, કુટુંબસંસ્કરણ—દૂંકામાં જીવનસંસ્કરણ કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. આવ્યો છે શુ, એ ક્યારનો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો છે હવે આપણે ઉજ્જિયાત, બેઠાડ, સલામ-તીના ઉપાસક, એવા મધ્યમ વર્ગની આકર્ષણ પાછળ સહેજસાજ શક્તિ ખર્ચાને સંતોષ માનવાનો નથી. દીન, અનાથ, પતિત અને પરિલક્ષ્ણ એવા લોકોના હૃદયમાં રહેલા નારાયણની ઉપાસના કરવાની છે પાર્થિવ મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના મંત્રો અત્યારસુધી લોકો બહુ બોલ્યા. હવે તો દક્ષિત-મૂર્તિ દેશવાસીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સ્વાલિમાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે. સ્ત્રીઓ, મજૂરો, ખેડૂતો, કારીગરો અને કારકુનોનું જીવન

સુવામિત અને સારજર્ણ કરવાનું છે. જાતિભેદ તોડવાનો એ અર્થ ન જ થવો. જોઈએ કે આપણે કેવળ મધ્યમર્ગના ઉજળિયાત લોકો રોડીમેરી-વ્યવહારની અગવડો દૂર કરવા માગીએ છીએ. અનાચરી સ્વચ્છંદી લોકો પણ એટલું કરી શકે છે. પછાત અને પતિતોના કેવળ દ્વિતેષ્ઠ મુરખી થવામાં પણ આજે મોટી બહાદુરી નથી. એતો સાત્ત્વિક માણસોનો વિનોદ થયો. ખરી ધાર્મિકતા એમાં રહેલી છે કે ગરીબો સાથે, પતિતો સાથે, અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી લોકો સાથે આપણે ઐક્યભાવે બળી જઈએ, એમને પોતાનાં કરીએ, આપણે એમના ધર્મ જઈએ, અને એમને સાથે લઈને ઉ-નતિનો પહાડ ચઢીએ. આવી વીરવૃત્તિ વગર ધાર્મિકતા સંભવે જ નહિ. વીરત્વ એ જ ખરો ધર્મ છે. માત્ર ખીખને મારીને વીર નથી થવાનું, પણ નિર્વેર વૃત્તિથી પોતાની જાતને મારીને વીર થવાનું છે.

ધર્મોનું 'સિન્હર'

અહીં જે બ્રાહ્મધર્મની અને ધર્મસમાજની ગાખી કરી છે તે અસગ નોખા ધર્મ તરીકે રહેવાની ના જ પાડશે. ધર્મમાત્રમા એ પરોવાયેલો રહેશે. સમાજની ઉન્નતિ માટે લુહાલુહા ધર્મો પ્રવર્તેલા છે. એ બધા ધર્મોને ચકાવનાર 'સિન્હર'ની ગરજ આ બ્રાહ્મધર્મ સારશે અને આધારે ધર્મ-માત્રની ઉન્નતિ થશે. એકે ધર્મનો નાશ કર્યા વગર આ બ્રાહ્મધર્મ સર્વત્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે.

આ શ્રદ્ધા ધારણ કરી આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે પરમમંગલ પરમેશ્વરની કૃપાથી આવો ધર્મ હૃદયમાત્રમાં અગટ થાયો અને એનો જ વિકાસ થાયો.

उदयोस्तु, विजयोस्तु, प्रमचीस्तु ।
कल्याणमस्तु ।

હિંદુધર્મને વ્યાપક કરવામાં શેવાએ કરેલો ઉપકાર*

ધારવાર એવો આક્ષેપ હિંદુધર્મ પ્રતિ કરવામાં આવે છે કે હિંદુઓનો ધર્મ શ્રુતિ એટલે વેદ ઉપર બંધાયેલો હોવાથી અને શ્રુતિનું અધ્યયન કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણાદિ ત્રેવર્ણિકોને જ માત્ર હોવાથી યદ્રોને તથા અતિ-યદ્રોને તથા હિંદુમત્તાળ બહારના ધર્તર જાતિના મનુષ્યોને હિંદુધર્મ પોતાની મર્યાદામાં લઇ શકેનો નથી, અને તેથી તે મંકુચિત ધર્મ છે, અને તે ધર્મમાં ખૌદ, ખ્રિસ્ત તથા મુસ્લિમ ધર્મ જેવી વ્યાપકતા નથી. આ આક્ષેપ પ્રથમ દર્શાવે આ જમાનાના કેળવણીના મનુષ્યો સામાન્ય રીતે માની લે છે, અને હિંદુ ધર્મનું સર્વોચ્ચ જ્ઞાન નહિ હોવાથી યદ્ર અથવા અંત્યજોને બ્રાહ્મણોએ માત્ર દુષ્પાત્રી રાખ્યા છે, અને પરમેશ્વરના જ્ઞાન અને ધ્યાનથી વિમુખ રાખ્યા છે એવું માની લેવામાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુવિચારથી જોતા ધર્મના અવ્યાસકરે સમજાય એમ છે કે આ માન્યતા અપ્રમાણ્ય નથી. હિંદુધર્મના વ્યવસ્થાપક ઋષિમુનિઓએ તેનામાં સંકેચ અને વિકાસની બે પ્રકારની શક્તિ રચાવી છે. મકેચ શક્તિવડે હિંદુધર્મ મમાજનું સંરક્ષણ કરે છે; વિકાસ શક્તિવડે હિંદુધર્મ પોતાના મત્યોને સર્વ દેશકાળ અને પ્રજામાં પુષ્પના પરાગની ધેડે પમરાવે છે.

હાલના હિંદુધર્મના અભ્યાસકો લાગ્યેજ જાણે છે કે હિંદુધર્મ કેવલ વૈદિકોના કબજાનો ધર્મ નથી. હિંદુધર્મમાં શ્રુતિ એટલે નિગમ અને તન્ત્ર એટલે આગમ-એ બે મુખ્ય વૃક્ષો મૂળમાથી મયુક્ત થઇ ઉછર્યા છે. ત્યારે બે વૃક્ષો-પીપળો અને વડ-મૂળમાથી બેગા થઇ ઉછરે, ત્યારે થડમાથી ઓળખાય નહિ કે કયો લાગ પીપળાનો, અને કયો લાગ વડનો છે તે સંયુક્ત વૃક્ષોના થડમાથી હંમેશા શાખા-પ્રશાખા અને પત્રવ-પત્રો ઉપર નજર નાખીએ, ત્યારે સમજાય કે આ સંયુક્ત વૃક્ષમાં અમુક અંશ પીપળાનો છે અને અમુક અંશ વડનો છે. આવા સંયુક્ત વૃક્ષો સિવ-પાર્વતીના અધનારીશ્વર લાવવાળા છે, એમાં એકને બીજાથી છૂદું પડાય તેમ નથી. કોઇ પણ પ્રજા પિતાની પણ અવગણના ન કરી શકે તેમ માતાની પણ

* ગુજરાત સાહિત્યના સભાના નિમન્ત્રણથી તા. ૨૩-૮-૩૧ ના રોજ આપેલા વ્યાખ્યાન ઉપર રચાયેલો આ નિબંધરૂપ લેખ છે.

અવગણના ન કરે. પ્રસંગે માતૃપિતાનો ગુણપ્રધાનભાવ થાય અથવા સમભાવ થાય; પરંતુ અવગણના તો ન જ થાય. સંયુક્ત વૃક્ષને છૂટાં પાડવાનો પ્રયત્ન થાય તો તે બંને વૃક્ષ મરી જાય.

હિંદુધર્મમાં શ્રુતિ અથવા વેદ મૂળમાં છે એ વાત ખરી છે; પરંતુ બ્રહ્મના ચાર મુખ જેવા ચાર વેદ ઉપરાંત પાત્રમુ પરમેશ્વરનું બર્ધમુખ સ્વપ્ન: વેદે સ્વીકાર્યું છે; અને તે બર્ધસ્ત્રોતસમાધી પ્રસવતું મધ (મધુ) સાધ્ય દેવો બોગવે છે, અને તેઓ બ્રહ્મમુખથી એટલે પ્રણવવડે રહસ્ય જ્ઞાનના અમૃતને મેળવે છે,^૧ આ પ્રણવના મુખનો વિસ્તાર માંદૂક્ય અને વૃસિદતાપનીય ઉપનિષદોમાં છે. આ “હિરણ્યકોશ” જેવા પ્રણવનો આશ્રય લઈને પુર્તિવિદ્યાઓને સૂર્ય પાસેથી ચામવદ્કયાદિ મહર્ષિઓએ મેળવ્યાની આખ્યાયિકાઓ છે. જૂના અધ્વર્યુ વેદના એટલે કૃષ્ણ યજુર્વેદના મંત્રો કંઈકે વાંચી કૃલ જેવા ગણાયા, અને યાગવલ્ક્યે અયાતયામાનિયજૂર્વિ-એટલે તાગ્મં પુષ્પ જેવા યજુષ સૂર્ય પાસેથી વિચારપે પ્રાપ્ત કર્યા એ વગેરે આખ્યાયિકા જે વેદિકોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તે એવું સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે કેવલ શ્રુતિ એટલે પરંપરાગત શબ્દોમાં જ સર્વ રહસ્ય છે એમ નથી, પરંતુ ધ્યાનયોગ વડે અને પરમેશ્વરના પ્રસાદથી ઘણા રહસ્યો મનુષ્યોને મળ્યા છે, મળે છે અને મળશે. આ કારણથી ઋષિઓ કંઈ શ્રુતર્પિજ હોતા નથી. પરંતુ સત્ય અને તપનાર પાલનવડે પણ આર્પણાન અથવા પ્રાતિજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. આવા સત્ય અને તપના પ્રભાવથી આર્પણાન મેળવનારા સાખ્યાચાર્ય કપિલ તથા યોગાચાર્ય પતંજલિના સિદ્ધાન્તો હિંદુ-ધર્મના સંયુક્ત વૃક્ષમાં સાખ્યા-પ્રશાખામાં પ્રવેશ પામ્યા છે. તે ઉપરાંત શેવાગમ અને પાશુપત દર્શનના સિદ્ધાન્તો અને વૈષ્ણવાગમ અથવા સાત્વત તન્ત્રના સિદ્ધાન્તો પણ હિંદુધર્મમાં પ્રવેશ પામ્યા છે. શ્રુતિ, સાખ્ય, યોગ, શૈવ અને વૈષ્ણવ: આ પાત્ર પશ્ચવવાળા હિંદુધર્મના સંયુક્ત વૃક્ષમાં પ્રાયેક પક્ષવર્માં શાકત સંપ્રદાયના પુષ્પો પળુ છે. આ સર્વનું ધ્યેય પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ કરવાનું છે, અને માર્ગોના, સંપ્રદાયોના અને પંથોના બેદો છતાં અનેક નદીઓ જેમ એક મધુદ્રમાં એક થાય તેમ પરમેશ્વર અથવા પર-

૧ જુઓ છાન્દોગ્ય ૩-૧૦

૨ જુઓ વાલ્મીકીય પૂ. અ. ૧૧ ન્યાં સાત પ્રકરણાં આર્પણાનનાં નિમિત્તો પશુર્વ્યાં છે.

માત્રાના—નારાયણના—શીરમાગમા લીન થાય છે.^૧ પ્રત્યેક પ્રવાહના વિન-
દાણુ ગુણુ ધર્મે આપણે પરીક્ષાવડે જાળખી શકીએ છીએ.

વિવિધ ધર્મમુદ્રાઓ.

ઉદાહરણુ તરીકે ઐતદર્શનની મુદ્રા તેના ચતુર્ધર્મમાં છે. વૈદિક મર્્યા
દામા રહેલુ અને ચતુ ન રૂવો તે બને એમ નથી. વેદમાર્ગમાં ગહેનારેકોઈ
પણુ પ્રકારનો ચતુ તો કરવો જ પડે અને ચતુ વિના જીવલુ એ મહાપાપ
વેદમર્્યાદાનુ છે. પત્રી તે દ્રવ્યચતુ હોય, જ્ઞાનચતુ હોય, પ્રાણચતુ હોય,
જ્ઞાનચતુ હોય, યોગચતુ હોય, સ્વાધ્યાયચતુ હોય, કે જ્ઞાનચતુ હોય.^૨ તેવી
બીજી ઐતદર્શન મુદ્રા વર્ણાશ્રમભેદની છે. મનુષ્યમાં ચાર વર્ણુ છે, એટલુજ નહિ
પણુ દેવાદિમાં ચાર વર્ણુ વૈદિકો માને છે.^૩

તેવી જ રીતે સામ્યયોગની મુદ્રા તેના ગુણુત્રય વિભાગમાં છે, પ્રત્યેક
વસ્તુ સાત્વિક, રાજસ, તામસ વિભાગમાં આવી જાય અને આ ગુણોનુ
ક્રમપૂર્વક અતિક્રમણુ કરી, ગુણુતીત પુત્રપના સ્વરૂપને જાણી, કેવલ્યને
અનુભવ કરવો એ સામ્યયોગનુ વિશિષ્ટ લક્ષણુ છે.^૪

આજ નિયમથી આગમનાદીઓની પણ સ્વતંત્ર ધર્મમુદ્રા છે, અને
તે તેના જપ્તમાનની અને અતિવર્ણાશ્રમી ભાવતાની છે જ્યારે વે વાની
દિન્દુઓ વર્ણુભેદ ઉપર ભાત મૂકે છે, અને ત્રૈવર્ણીકાને જ ચતુનો
અને જ્ઞાનચતુનો અધિકાર માને છે, ત્યારે આગમવાદી દિન્દુઓ અને તેમાં
પણુ ચૈવમનાનુયાયીઓ વર્ણુભેદને ગોણુ માને છે, અને ગુણુ ક્રમને મુખ્ય
માને છે, અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યને પચાશરી મન્ત્રોનો અધિકાર અને
પરમનિવનુ અર્ચન કરવાનો અધિકાર માને છે. વેદવાદનો છેવટ મિદાન્ત
સ્વર્ગચલુ દ્વિત્વ આ અખડ સમ્યક્દાનદ જ્ઞાનરૂપ છે એ ધ્યેય મિદ
કરવાનો છતાં, વ્યવહારમાં વર્ણાશ્રમ ભેદને મુખ્ય સાધનરૂપ માને છે, ત્યારે
પરમેશ્વર માથે માયુજ્ય મેળવવાનો આગમવાદનો મિદાન્ત દેખાતા ભેદોને
મદત્તા ન આપવાનો, પ્રજ્ઞના ગુણુકર્મોની સુધારણુ કરવાનો અને મર્્યા

૧ જુઓ “ત્રયીસામ્યયોગ” વગેરે-મદિમન સ્તોત્રનો શ્લોક અને તે ઉપરનુ
મધુસૂદન સરસ્વતીનુ પ્રસ્થાનભેદ બદ્ધ્ય

૨ જુઓ જ. ગી. અધ્યાય ૪

૩ જ. ઉ. ૧. ૪. ૧૧-૧૬

૪ જુઓ જ. ગી. અધ્યાય ૧૮

પ્રકારના પાશમાંથી છૂટવાનો છે. શેવો^૧ જીવને આઠ પાશ વળગેલા માને છે, એટલે કે ધૃણા,^૨ લગ્ન,^૩ લય,^૪ શોક,^૫ જ્યુપ્સા,^૬ કુલ,^૭ શીલ,^૮ અને જાતિ^૯ એ આઠ વસ્તુના મિથ્યાભિમાનને જ્ઞાનપ્રતિબંધક નિમિત્ત માને છે. આ વેદવાદમાંથી મોકળા થવાનું સ્વાતંત્ર્યખીજ હિંદુધર્મમાં શેવોએ સ્થાપ્યું જણાય છે, અને તે વેદકાળ જોટલું જૂનું છે. વેદવાદના ચરૂકાંકના અતિ-શયમાં કર્મજાળ ગૂંચાવાથી જ્ઞાનદષ્ટિનું આવરણ આવે છે અને પરમેશ્વરના સ્વરૂપની અને રૂળ પ્રવર્તીવવાના સિદ્ધ સામર્થ્યની અવગણના થાય છે. એ રહસ્ય સમજાવવા દક્ષયજુર્ધ્વસ અને સતીદહન, તેના પરિણામમાં સ્થૂલકામનો નાશ અને સૂક્ષ્મકામનો પુનરુદય—ઉમા-પાર્વતીના પુનરુદયવતી આખ્યાયિકામાં—પુરાણોમાં ગુરૂં છે. આ આખ્યાયિકા સમાજના કંઈક સાચા ઇતિહાસનું ચિત્ર છે. મરણી દેવળ જડલાવના અને પશુહિંસામાંથી મનુષ્યોને પાછા વાળી પરમેશ્વરના સાળ પ્રતીકમાં એટલે જ્યોતિર્મય પ્રકૃતિયુક્ત પરમેશ્વરનું પૂજન અને ધ્યાન કરવાનો સિદ્ધાન્ત વેદના મૂલમાં શેવોએ દાખલ કર્યો છે. શ્રૌતમતનું આ સંસ્કરણ વેદકાલ પછી થયું છે, એમ નથી, વેદકાલનું સંહિતાનું અથવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથનું સાહિત્ય ધડાતું હતું, ત્યારે આ સ્વાતંત્ર્યખીજ નખાયું હતું. જાન્યેન્ય ઉપનિષદમાં ચાર વેદ ઉપરાન્ત પાંચમું આગમ મુખ સ્વીકારવામાં આવ્યાની વાત પ્રથમ આવી ગઈ છે, પરંતુ અથર્વવેદની સંહિતાના સમયમાં ત્રૈવર્ણિક ગ્રંથ ઉપરાન્ત ચદ્ર અને અતિ ચદ્રોને પાવન કરવાનો વિધિ હતો. પ્રાત્યજ્ઞતિના મનુષ્યે ઉપનયનાદિ સંસ્કાર વિનાના હતા. પ્રાત્ય ગૃહપતિના ઉપકરણોનું વર્ણન અથર્વવેદના પંદરમા કાંડમાં આવે છે. તે પ્રાત્ય મહાદેવ થયા એવું પ્રતિપાદન છે; પ્રાત્ય ગૃહપતિ સાથે ધનુષ, ગાડી, બાણ, મૃગયર્મ, માગધ (મગધેશના વસનારા જોએને વેદિદા પ્રાત્ય કહે છે) હોય, અને સ્ત્રી પણ હોય. આ પ્રાત્યો રક્ષક હતા; અને તેમની ઉપર જણાવેલી ગૃહતંત્રી સામગ્રી સ્પષ્ટ જણાવે છે કે તેઓ વર્ણાશ્રમના આગ્રહી ન હતા. આ પ્રાત્ય પ્રજાને હિંદુસમાજમાં વેદિકોને મને કમને દાખલ કરવી પડી હતી. પ્રાત્યસ્તોત્રનો વિાધ દાખલ કરી તે જાતિના મનુષ્યોને સમાજમાં પાવન કરવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી સાવિત્રી પતિત બ્રાહ્મણને પણ પ્રાત્ય માની તેને પ્રાયશ્ચિત આપી શિષ્ટસમાજમાં લેવામાં આવતા હતા.

સયુગ્વરૈકવ નામના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે જનશ્રુતિ નામના ચદ્ર રાખને તેની

કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી બ્રહ્મગાન આપ્યું હતું, અને તેમની પ્રજા તે હાલના રાયકવાળ બ્રાહ્મણો છે, એવું બ્રાહ્મણોનું મંતવ્ય છે. આ જનશ્રુતિ રાજને “શદ્ર” શબ્દથી રૂઢિ રૂપે પ્રબોધ્યો છે, છતાં અપશદ્રાધિકરણમાં શદ્રનો રૂઢિ નહિ લેતાં યૌગિકાર્થ (શોકે કરીને પિગળ્યો માટે શ્વદ્ર) દાખલ કરી શદ્રને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારમાથી બાતલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને શિષ્ટ રીતિએ પરંપરાનુસાર વિવરણ કરનારા સંકરાચાર્યને છેવટમાં ભાષ્યમાં કહેવું પડ્યું છે કે જો કે વેદદ્વારા બ્રહ્મગાન ન મળે તો પણ ઇતિહાસ પુરાણદ્વારા મળી શકે. આ ખુલાસો અને મૂળ વિવરણ હાલની વિવેચન પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારને સૂચવે છે કે શદ્રને બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ સમયમાં મળતી હતી, પરંતુ શદ્રો પ્રતિની સામાજિક બાવનાને વશ વર્તી સૂત્રકાર અને ભાષ્યકારે વિચિત્ર રીતે તોડ કાઢ્યો જણાય છે.^૧

વળી ઐતરેય મહીદાસ, કવચ, ઐલૂપ, અને સત્યકામ જાખાલનાં શ્રીત દૃષ્ટાન્તો જાતિ બેદને ગૌણ જતાવનારા અને ગુણકર્મને પ્રાધાન્ય આપનારાં શ્રીત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઐતરેય મહીદાસની આખ્યાયિકા સાયણાચાર્યે ઐતરેય બ્રાહ્મણના આરંભમાં આપી છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેનું નામ મહીદાસ હતું, અને તે નામ જ સૂચવે છે કે તેમનું શરીર શુદ્ધ બ્રાહ્મણવંશનું ન હતું. તેમના પિતા મોટા યાગિક હતા, તેમને સવર્ણુ સ્ત્રી ઉપરાત ઇતર વર્ણુની સ્ત્રી હતી, અને તેનો પુત્ર પેતરેય. એક પ્રસંગે સવર્ણુ સ્ત્રીના પુત્રો ખોળામાં બેઠા હતા, ત્યાં આ દાસીપુત્ર પિતાના ખોળામાં બેસવા ગયો. તેનો તિરસ્કાર થયો; તે પોતાની માતા પાસે રોતો ગયો. માએ પોતાની જાતિનો દોષ કાઢી વિદ્યાવડે ઋષિપદ મેળવવા કહ્યું. તે બાળકે ઉત્તમ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી ઋગ્વેદની ઐતરેયશાખા પ્રવર્તાવી. તે શાખાને પ્રજ્ઞાનં દ્વજ મહાવાક્ય બોલનારા વેદવાદીઓ હાલ વધાવી લે છે. તેનું શુદ્ધ દર્શન આ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ વંશજનું નથી પરંતુ મિત્રવંશથી ઉત્પન્ન થયેલા મદર્પિનું છે. તેમની વિદ્યાનો પ્રભાવ સામવેદમાં પણ સ્વીકારાયો છે.^૨

તેવી જ રીતે કવચ ઐલૂપ પણ શદ્ર જાતિનો ઋષિ હતો એવું જૈ. આ. ઉપરથી સમજાય છે.

(૧) જુઓ છા. ૪-૨. મંત્ર ૩ તથા જ. સૂ. ૧-૩. ૩૪-૩૮ અને તે ઉપરનું ભાષ્ય જુઓ રેકવાખ્યાન સંદર્ભ પુરાણાંતર્ગત.

(૨) જુઓ છા. ૩-૧૬. વળી જુઓ કુમારિકા સંદર્ભ જ્યાં મહીસાગર તીર્થના વર્ણન પ્રસંગે મહીદાસની આખ્યાયિકા આપી છે.

સત્યકામ જળાલની આખ્યાયિકા

સત્યકામ જળાલનો પ્રસંગ કંઈક વધારે ચમત્કારવાળો છે. તેમાં શ્રીત સમયના સમાજનું શુદ્ધ ઐતિહાસિક ચિત્ર છે. જાન્ટોગ્ય ઉપનિષદમાં (છા. ૪. ૪.) નીચે પ્રમાણે સરલ આખ્યાયિકા છે

સત્યકામ જળાલ પોતાની મા જળાલા પાસે ગયો, અને માને વિનંતિ કરી કે મારે બ્રહ્મચર્ય લેવું છે. હું કયા ગોત્રનો છું તે મને કહે. જળાલાએ ઉત્તર આપ્યો, ‘ભાઈ, હું તે વાત જાણતી નથી કે તું કયા ગોત્રનો છું. (પરંતુ) હું ધણાઓની સેવા કરનારી અને ફરનારી યુવાવસ્થામાં હતી ત્યારે મેં તને પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેથી હું જાણતી નથી કે તું કયા ગોત્રનો છું. માઈ નામ જળાલા છે, તાઈ નામ સત્યકામ છે. માટે તું “સત્યકામ જળાલા” છું—એવું તું ગુરુને કહેજે. આ પ્રમાણે સમજી લઈ હારિદ્રમત ગૌતમ નામના ગુરુ પાસે સત્યકામ ગયો, અને તેમને કહ્યું કે હું જનવાન પાસે બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કરવા આવ્યો છું. તે ઉપરથી ગુરુએ પૂછ્યું: ‘ભાઈ, તું કયા ગોત્રનો છું? સત્યકામે કહ્યું કે જગવન, હું તે જાણતો નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું હતું; અને તેણે કહ્યું છે કે હું બહુ જનોની સેવા કરનારી અને ફરનારી હતી અને યુવાવસ્થામાં મેં તને મેળવ્યો છે, તેથી હું જાણતી નથી કે તું કયા ગોત્રનો છું. પરંતુ માઈ નામ જળાલા છે, તાઈ નામ સત્યકામ છે, તેથી તું સત્યકામ જળાલ છું, એમ તું કહેજે. તે ઉપરથી હું કહું છું કે હું સત્યકામ જળાલ છું.’ ગુરુએ કહ્યું કે, બ્રાહ્મણત્વ વિનાનો બાળક આવું સત્ય બોલે નહિ (માટે તું બ્રાહ્મણ જ છું). સમિધ્ લાવ. હું તને ઉપનયન સંસ્કાર આપીશ. કારણ કે તું સત્યથી હજ્યો નથી.’

આ શબ્દશઃ કરેલા ઉત્તર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જળાલા બ્રાહ્મણમતિની સ્ત્રી ન હતી, પરંતુ સેવા કરનારી ઘસી હતી, તેનો

૧ મેં તા ૨૭-૮-૩૧ ના રોજ જાપણ આવ્યું. તે ઉપરથી સત્તાતન ધર્મની આગલી પ્રભામાં કંઈક ઘોષ થયો જણાય છે. નડિયાદના સાચી ગોવર્ધન રણછાડજી ભટ્ટે મને ભદેર એલેન્ડ આપ્યો છે કે “જળાલા શુદ્ધ સ્ત્રી હતી” તેવું ઉપનિષદ અગર શાંકરભાષ્યના પુરાવા સાથે પૂરવાર કરી આપો. અથવા ભદેરમાં પોતાના શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા.” આનું ઉત્તર એટલું જ કે મૂળ શ્રુતિમાં બહુચરંતીપરિચરંતી એ શબ્દો બ્રાહ્મણ મતિની સ્ત્રીનું સ્પષ્ટ બતાવે છે કે શુદ્ધ ભવિતું તે

મત્યકામ પુન દતો. પછી તે કાનીન પુન દતો, કે વિરાદિન અવગ્યામા
જન્મેશ્વે દતો તે નિર્ણય કરવા આપણી પાસે આધન નથી. દારીપુન છતા
તે સત્ય બોલે છે માટે ગુણકર્મોનુસાર આદ્યજાતનો તાત્કાલિક નિર્ણય કરી
ગુરુએ સત્યકામ જાળાસને ઉપનયન મરકાર આપી ગાયોનું ગ્ધણ કરના
મોકલ્યો. ત્યાં પછી તે બ્રહ્મરિદ્ થયો છે. ગુરુએ તેને બ્રહ્મનિષ્ઠાનો
આશીર્વાદ આપ્યો છે, અને તે જાળાસ સાખાનો પ્રવર્તક મદર્ષિ થયો છે.
દ્વે જાળાસ સાખાનું ઉપનિષદ સાહિત્ય રૂપ ધર્મથી ભરપૂર છે. જાળાસ
ઉપનિષદ “જે ક્ષણે વૈરાગ્ય થાય તે ક્ષણે પ્રમત્ત્ય લેવાય” એવું પ્રતિપાદન
કરે છે. મને તે આશ્રમભાષી ગં-વાસ લેવાય અને આશ્રમભાષી આશ્રમમા
કમપૂર્વક અદ્વુ જ જોઈએ એવો નિયમ નથી—એવો અપવાદ માત્ર આ
જાળાસ ઉપનિષદભાષી નીકળે છે, અને મીમાસકોની સંન્યામ આશ્રમની
નિરૂપયોગિતા બદલની ક્ષીતો સામે બ્રહ્મર્યમ્ભાષી સંન્યામ લેવાય એવા
નિર્ણયને ટેકો આપવામા શકરાચાર્યને આ જાળાસ સાખાનો આશ્રય લેવો
પડ્યો છે, તે ધ્યાનપર રાખવું જોઈએ. જાગ્રાલ, ઘૃહજ્જાગ્રાલ, મસ્મ
જાગ્રાલ, જાગ્રાલ દર્શન વગેરે અનેક ઉપનિષદો પરમેશ્વરનું ભરમ રક્ષા
ધારણ કરી જપ અને ધ્યાન કરવાના મિદ્ધાન્તોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.
તેમા નથી વર્ણવી કે નથી આશ્રમના અભિમાનની વાત.

દ્રાવિડ દેગમાં અને બૃહદ્ ભારતમાં રૌપ્યમત

વર્ણધર્મને અને યજ્ઞધર્મને મૌલ્ય ગણનારો, અને ગુણકર્મને તથા જપ
ધ્યાનને પ્રાધાન્ય આપનારો રૌપ્યમિદ્ધાન્ત મંદિતા, આદ્યજાત અને ઉપનિષદ
સમયમા પ્રચલિત હતો, અને તેનો સ્વર્ગ પાથો આગમાત રૌપ્ય મતમા દ્રાવિડ
દેશમા ધણા પ્રાચીન સમયથી નખાયો હતો આ સ્થાપક મદર્ષિ તે અગત્ય.
તેની બીજી શાખા પાશુપત મતથી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા રૌપ્ય હતી, અને
કાશ્મીરના માહેશ્વરોમા રૌપ્ય ધર્મનું ત્રિકર્શનમા નીરાણુ રૂપ પ્રકટ થયું હતું.

વિચારી જોવું ધર્મ શકાય થી શિષ્ટ રીતિએ અતિથિ ખૂભમા તે બઈ બહુ
રોકાયેલી અને સત્યમતના જન્મ પછી તેના પિતા તત્ત્વ ગુજરી ગયા હશે તેથી તેને
ગોત્રની ખબર નહિ—એવો ખુલાસો કરે છે. પરંતુ જળાવાએ સત્યકમના આપણું
અથવા ચોતાના સસરાણું નામ આપ્યું હોત તો ગોત્ર પકડી સમય તેમ હવે તેમ
નહિ કરતા માત્ર જેવી રીતે સત્યકમનો જન્મ થયો છે તેવી રીતનું સ્પષ્ટ વચન
છે સત્યકામની ઉત્પત્તિ શિષ્ટ વિવાદથી સર્વથા કંપતી દ્વારા નથી એ સદ્ગ
સમજાય એમ છે, તેમા બાહ્યપરવશ થવાની જરૂર નથી

શૈવો, પાશુપતો, અને માહેશ્વરો સર્વજ્ઞતિના અનુષ્ઠાને એકેશ્વરવાદનું જ્ઞાન આપે છે. તે પરમેશ્વરના જ્ઞાન અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી એમ માને છે, તપ અને વૈરાગ્યને અને શિવ પંચાક્ષરીના જપને સર્વોત્તમ સાધન માને છે. આ શૈવો વેદને માનનારા હતા, પરંતુ વેદપરવશ ન હતા. તેમના આદ્ય મહર્ષિ અગસ્ત્ય ગણ્યા છે. શૈવ મતનું સાહિત્ય તામિલ અને સંસ્કૃત ભાષામાં વિપુલ છે. શિવજ્ઞાનના અનુભવીઓનું નામ નયનાર હતું. "નયન" શબ્દનો તામિલ ભાષાનો અર્થ આગેવાન થાય છે. તેવા નયનારો ૬૩ થયા છે, તેમાં સુદર, સંજય, મણિવાચકર, અને આપર ચાર મુખ્ય મનાય છે. આ શૈવ સ્વામીઓ અથવા સાધુઓ ધણા અધ્યાત્મિક વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ શૈવ નયનાર પણ હલકી જાતિમાંથી મોટા પૂજ્યપદે જ્ઞાન વૈરાગ્યથી ગ્રસ્થા છે. તિરુનીલકંઠ નયનાર કુંભાર જાતિના હતા. નંદ અથવા તિરુનલ્લેયરપોવર તાંબોરના અનંદર ગામના ચંડાલ હતા. નંદની મૂર્તિ તિરુપુંગરમાં પૂજાય છે. શૈવ સંત તિરુજ્ઞાનમંથર પદ્મવ રાજ નરસિંહવર્માના (ઈ. સ. ૬૨૫-૬૪૫) સમયમાં થયા હતા.

સુદરમૂર્તિ નયનાર ધનરૂતિ રેલ્વે સ્ટેશનથી બાર માઈલ ઉપર આવેલા થિરનમનસ્તુર નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ્યા હતા. તેમનું શૈવદીક્ષા પહેલાંનું નામ નંબીઆરર હતું. નરસિંહ મુનિએ તેમને વિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. વિવાહના પ્રસંગે પેઢીનું દેવું કરનાર એક બ્રાહ્મણ તેને દાસરૂપે લઈ ગયા. ધણા તીર્થોમાં દર્શો પછી લગ્ન કરી તિરુવલમાં આવી રહ્યા હતા. શિવભજનમાં તે મત થઈ જતા હતા.

તામિલ શૈવસિદ્ધાન્ત ઉપર રહસ્ય-રતોત્રો અને ભજનો કરનાર કવિ તામુમાનવરનાં કાવ્યો તામિલ ભાષાનું અપૂર્વ અમતૃતિવાળું સાહિત્ય છે. અને પ્રિસ્તીઓને પણ ધણું આકર્ષક જણાયું છે. એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તમાં તક અને ભક્તિ-એ બેનો સમન્વય કરનાર તામિલ શૈવો છે, અને તેઓ વેદાન્ત અને શૈવ-સિદ્ધાન્તનો સમન્વય કરે છે, અને પોતાને વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત-સમરસના પ્રવર્તકો માને છે. દ્રાવિડોમાં દ્રાવિડ ભાષામાં શૈવ-સિદ્ધાન્તની ચૌદ સંદિતાઓ છે, અને તે ઉપરાન્ત સંસ્કૃત ભાષામાં ૨૮

૧ Saiva Psalms Tayumanvar by T. Isaac Tambyot (London: Lazaac & Co, 1925.)

૨ જુઓ હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ પૃ. ૨૦

આગમે છે. આ શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય જેટલું વિપુલ શૈવ-સાહિત્ય હિંદુધર્મનું વ્યાપક પ્રસ્થાન છે. ઇતિહાસ પુરાણોમા મહાદેવજીના ભક્તો ભીષ, પિશાય, યક્ષ, નાગ ઇત્યાદિ અનેક જાતિનાં વર્ણવાયા છે. શિવનીલાલ્યું નામનો અર્થ આ વાતને સાબિત કરે છે.

શૈવ સંપ્રદાય અને સ્માર્ત સંપ્રદાયના વિચાર અને આચાર-ભેદોને નહિ જાણનારા એવું સમજે છે કે શૈવ-સંપ્રદાય શંકરાચાર્યે પ્રવર્તાવ્યો. પરંતુ આ મન-ત-ય ખોટું છે. શંકરાચાર્યનો કેવલાદૈત સિદ્ધાન્ત કોઈ પણ દેવતાનો અતિવાદી નથી. શંકરાચાર્યનો કુલધર્મ શૈવ નહોતો, પરંતુ વૈષ્ણવ હતો, તેમના માતૃથીને નારાયણની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવાનું તેમણે શીખવ્યું હતું તેમના પ્રસ્થાનત્રયી બાબમા ન્યા ન્યા બ્રહ્મની હિયાસનાના પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ત્યાં જ્ઞાલિગ્રામાદો વિષ્ણવાદેઃ—એટલે શાક્ષિગ્રામમા જેમ વિષ્ણુની ભાવના કરીએ તેમ આદિત્યાદિમા બ્રહ્મ-ભાવના કરવી એવું વિમાન છે. સગુણ બ્રહ્મવાદની ભૂમિકા સ્વીકારાયા પછી શંકરાચાર્યને અમુક દેવનું જ યજન પૂજન કરવું એવો આગ્રહ નથી. પરંતુ પાછળથી શંકરાચાર્યને શૈવમતના પ્રવર્તક તરીકે ખાતી લેવામા આવ્યા છે સ્માર્તો એટલે શાકર મતના અનુયાયીઓ શિવને પૂજે છે એ ખરું, પણ તેની સાથે વિષ્ણુ વગેરે દેવતાને પણ પૂજે છે. શૈવ-સિદ્ધાન્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદી નથી પરંતુ એકાંતિક એકેશ્વરવાદી છે, અને જેમ એકાંતિક ભાગવતો તે પરમેશ્વરને વિષ્ણુ સહાયી ભજે છે તેમ શૈવો પરમેશ્વરને શિવ સહાયી ભજે છે શૈવો સગુણ બ્રહ્મવાદી છે, અને શાકર મતાનુયાયીઓ સગુણ બ્રહ્મવાદ ઉપ-રાન્ત નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદનો અતિમ સિદ્ધાન્ત માને છે નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદ ઉપર સમાજ વ્યવસ્થા અથવા ભક્તિ-સિદ્ધાન્ત ટકવો મુશ્કેલ છે. શૈવો સમાજની વ્યવસ્થા બહોળા રૂપની કરવા મથતા હતા. શૈવો ધણા સાહસિક હતા. જાવા બેટમાથી જયવર્મા (ખીન્ને) કંબુજ (Cambodia, Indo China) દેશમા ગયો હતો આ રાજાના ગુરુ શિવકૈવલ્ય હતા તે દેશમા ઈન્દ્રપુરના લદ્દચોગી ગામમા આ ગુરુને જાગીર આપી હતી, ગુરુનું સ્થાન ભવપુર હતું.

તે નગર ભવવર્માએ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામા સ્થાપ્યું હતું આ અરસામા હિંદુસ્થાનમા હિરણ્યદાસ નામના શિવચાર્ય ત્યાં ગયા હતા. તેમણે શિવકૈવલ્યને ચાર દાઓ દીખવ્યા હતા, અને તે તંત્રના નામ

દિગ્વિજય, યોનાશિખા, સંમોદ, નયોત્તર-એવા હતાં શિવકૈવલ્યને દેવરાજ એટલે શિવલિંગને સંપ્રદાય સીખાનામાં આવ્યા હતા, અને જય-વર્મા રાજાએ કંબુજમાં તે સંપ્રદાયને રાજધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. શિવકૈવલ્યના આત્મવંશના યતિઓને દેવરાજના યાજ્ઞ તરીકે સ્થાપનામાં આવ્યા હતા. આ શૈવ-સંપ્રદાયવાળા હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય ઇન્ડો-ચીનામાં ઈ. સ ૧૦૫૨ સુધી^૧ રહ્યું હતું.

વળી આન્નામનો (ચીનાનો) પ્રદેશ જે હાલ (Indo China) મા છે, ત્યાં ઈ. સ ના ખ્રીસ્ત સૈકામાં હિંદુઓએ રાજ્યસ્થાપના કરી હતી. પ્રથમ રાજા શ્રીમાર હતો. તેરમા સૈકામાં 'આન્નામીય' લોકોએ આ હિંદુ રાજ્યનો નાશ કર્યો. આ હિંદુ રાજાઓ ધર્મે શૈવ હતા. વિષ્ણુનો અને બુદ્ધનો પણ દેવ તરીકે સ્વીકાર કરતા હતા; મોટા શિવમંદિરોની સ્થાપના થઈ હતી, તેના શિલાલેખો અને અવશેષો હાલ મળી આવે છે. શ્રીમારથી છઠ્ઠો રાજા ભદ્રવર્મા થયો હતો. (ઇ સ ૩૮૦-૪૧૭) તેણે શ્રી ભદ્રેશ્વર સ્વામીનું શિવમંદિર બનાવ્યું હતું. આ મહાદેવ ચીનાના રાજ્યના કુલદેવતા મનાતા હતા, અને તે મંદિરનો વૈભવ ગુજરાતના પ્રભાસ પાટણના સોમનાથના વૈભવ જેવો હતો.^૨

આ દૂર દેશમાં રાજ્યસ્થાપન કરનાર શૈવધર્મી હિંદુઓએ કેવળ ત્રિવર્ણની પ્રજામાં હિંદુ ધર્મને રોકી રાખ્યો ન હતો, પરંતુ પ્રાણીમાત્રને દેવરાજની ભક્તિનો અધિકાર છે એવું સ્થાપ્યું હતું. હાલ પણ જ્યાં જ્યાં તિર્થંગો છે અને જ્યાં બ્રાહ્મણ વર્ણનો વ્યવસ્થાપક કળને નથી, ત્યાં મર્વ વર્ણનાં મનુષ્યો શિવદર્શન કરી શકે છે. દેહરનાથને તો સર્વ મનુષ્યો આથ બીડે છે એવું યાત્રિકો કહે છે.

લિંગાયત મત પર શૈવ અસર

ઈસ્વી સનના બારમા સૈકામાં દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં લિંગાયત ધર્મને પુનરુદ્ધાર બસવે કર્યો તેની પીઠમાં પ્રાચીન વીરશૈવમત હતો લિંગાયતો અથવા વીરશૈવોમાં વર્ણભેદ નથી. જેમ બ્રાહ્મણો યજ્ઞોપવીતને ધારણ

૧ જુઓ Some Tantrik Texts studied in Ancient Kambuja (Indian Historical Review Vol pp 754-769, Vol III pp.—107.

૨ જુઓ Ancient Indian Colonies by Dr. R C. Mazumdar Vol I Champa 1925

કરે છે તેમ તેઓ શિવલિંગને ધારણ કરે છે. શિવલિંગને પ્રાણલિંગ તરીકે જ તેઓ માને છે. આ લિંગાયતોને શુ હિંદુ ધર્મના આપણે ન માનવા ? તેઓ વ્યાપક હિન્દુ ધર્મના આગમ સાખાના અનુયાયીઓ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે શિવલિંગની પૂજા અનાયોગ્યથી આપણામાં આવી છે; પરંતુ આ સમજ બૂલભરેલી છે. વેદકાલના યજ્ઞના અગ્નિદેવ તે રૂદ્ર સંગાને પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. તે રૂદ્રના ભવ, શર્વ, રૂદ્ર, ઉમ, પશુપતિ, મહાદેવ, બીમ, ધૃશિન-એ આઠ નામો શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળે છે. નારાયણ ઉપનિષદમાં અને બીજા ધણા ઉપનિષદોમાં શિવલિંગના પૂજન અને ધ્યાનનું વિધાન છે. એટલે મૂલ અગ્નિદેવનું ધોર રૂપ તે રૂદ્ર, અને શાન્ત રૂપ તે શિવ-એવી સંગા ઉપનિષદોમાં તથા આગમોમાં દાખલ થઈ છે. યજ્ઞવેદી તે શિવલિંગની પીઠનું પ્રતીક છે, અને લિંગ તે જ્યોતિર્મય અમિતુ રચૂલ ચિહ્ન છે શિવ પૂજનમાં જેઓ બીમત્સ ભાવ જીએ છે તેઓ માર્મિક રહસ્યને જાણતા નથી, અને માત્ર પરધર્મીઓના વિચારોને અણજાણે સ્વીકારી લે છે.

વળા જે જપવાથી સર્વપાપમુક્ત થવાય તેવા રૂદ્ર મંત્રો પરમેશ્વરને સત્યરાચર વસ્તુઓમાં અત્યંતથી તરીકે પેઠેવા વર્ણવે છે. તે રૂદ્ર ભગવાન ચોરોના પણ પતિ છે, લૂટારોના પણ પતિ છે, ઠગારોના પણ પતિ છે, વગેરે ધારાવાહી રૂદ્ર મંત્રો શિવનું સર્વોત્કર્ષાંગીપણું સાબિત કરે છે. શંકરાચાર્યને કાશીમાં સામે આવનાર ચાડાળને ગચ્છ, ગચ્છ કહેતા તે ચાડાલ વેશધારી શિવે અદ્વૈત મતમાં તેવું ન શોભે એમ કહી પ્રબોધ્યા હતા, અને છેવટે શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે બ્રહ્મનિષ્ઠા જેનામાં જાગે તે જાતિએ ચાડાળ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તે મારો ગુરુ છે. રૂદ્રાધ્યાયનો જ્ઞાનમાં વિનિયોગ શેવાએ કર્યો છે.

વળા ઉપનિષદોના સમુચ્ચયમાં વજ્રસૂત્રી નામનું ઉપનિષદ છે. આ ઉપનિષદ ઉપરથી અશ્વધોષે બૌદ્ધ વજ્રસૂત્રી લખી કે અશ્વધોષની કૃતિ ઉપરથી બ્રાહ્મણોએ આ વજ્રસૂત્રી ઉપનિષદ પાછળથી ઉમેર્યું તે તકરારી વિષયમાં હું હાલ ઉતરવા આગતો નથી પરંતુ તે ઉપનિષદમાં જ્ઞાનહીનોના દૂષણ અને જ્ઞાનચતુષ્વાળાઓનાં શુષણ રૂપે વસ્તુ વિચારનું ઉત્થાન કર્યું છે, અને બ્રાહ્મણ કેને કહેવો એ પ્રશ્નમાં-શુ બ્રાહ્મણનું લક્ષણ જીવત્વમાં છે કે દેહમાં છે, કે જાતિમાં છે, કે જ્ઞાનમાં છે, કે કર્મમાં છે ? એવી કાઠિઓ

ઉભી કરી 'જાતિને બ્રાહ્મણ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે અનેક જાતિમાં મહર્ષિઓ થયા છે. ઋષ્યશૃંગ મૃગીનો પુત્ર હતો, વ્યાસ માછીની કન્યાને પેટે જન્મ્યા હતા. વસિષ્ઠ ઉર્વશીમાં જન્મ્યા હતા.' એવા અનેક દાખલા આપી જાતિ બ્રાહ્મણત્વ નિર્માણ કરનારી નથી, એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને છેવટે સિદ્ધાન્ત રચાયો છે કે " જે કોઈ પોતાના આત્માને અદ્વિતીય જાતિ, શુણ્ય અને ક્રિયા વિનાનો, જન્મમરણ, ક્ષુધાતૃષ્ણા, અને શોક મોહ એ છ ઉર્મિઓના સ્પર્શ વિનાનો સત્ય, યાન, આનંદ, અને અનંત સ્વરૂપવાળો, અશેષકર્ષના આધારભૂત, અશેષ પ્રાણીઓના અન્તર્યામી રૂપ, અંતરૂ બહિરૂ આકાશની પેઠે પ્રવેશ પામેલો, કરામલકવલ અપરોક્ષ અનુભવી જાણે છે, અને જે કૃતાર્થ થઈ રાગદ્વેષાદિ સર્વ દોષ રહિત, શમદ્ભાદિ શુણ્યસંપન્ન, તૃષ્ણામોહમાત્સર્ય વિનાનો સર્વ ચિત્તના વિકારોથી નિર્લેપ હોય તે જ બ્રાહ્મણ છે."

દ્રાવિડ દેશના શૈવ સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારી ગયા. તે ઉપરાંત ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આર્યીન નર્મદાતટ નિવાસી ભાગવત્ બ્રાહ્મણો શૈવધર્મી અથવા પાશુપતો હતા. આ સંપ્રદાય લગભગ વેદકાળથી તે ઈસ્વી સનના આરંભ સૈકા સુધી મુખ્ય ઇલાકાના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો. તેઓ વર્ણશ્રમનું પ્રાધાન્ય માનનારા ન હતા, પરમેશ્વર સાથેનું સાધુજીવ મેળવવામાં ૧ ગુરુકુલવાસ, ૨ ક્રિયાયોગ, ૩ જપધ્યાન, ૪ સદા રુદ્રની સ્મૃતિ, અને ૫ પરમેશ્વરનો અનુબ્રહ્મ-એ પાંચ ઉપાયોને સ્વીકારતા હતા, અને વૈદિક યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓને તેઓએ ગૌણ ઠરાવી હતી સઘળા નૈયાયિકા અને વૈજ્ઞેયિકા પાશુપત શવમતના હતા. કાશ્મીર દેશના શૈવોમાં લક્ષ્મીનાથ નામની શૈવ સાધ્વીએ મુસ્લિમ ધર્મનો પ્રચાર થતા અટકાય ડ્યો હતો અને પ્રણવના નાદની ભજનલહરી જગવી હતી.^૧ શૈવોની લગ્નવ્યવસ્થા પણ વૈદિક કરતાં કંઈક બહોળા રૂપની હતી. નપુસક સાથે પરણાવેલી કન્યાનું પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ હતી. પરણેલી હોય અને પતિ સાથે સંસાર ન માગ્યો હોય તેવી સ્ત્રી બે વિધવા થાય તો પુનર્વિવાહની છૂટ હતી. શૈવ વિવાહમાં અસપિંડા અને વિઘ્નમાન ભર્તા વિનાની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની છૂટ હતી.^૨

૧ જુઓ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૨, પૃ. ૩૮.

૨ જુઓ મહાનિર્વાણતન્ત્ર ૧ ૧૬-૧૭ તથા ૨૭૮.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે શૈવ મંત્રદાયની ઓત યાજ્ઞ તથા આગમ શાખાનો ઐતિહાસિક દાંષ્ટ્યી વિચાર કરતા નીચેના નિષ્કૃષ્ટો ઉપર આપણે આવી શકીએ છીએ—

- (૧) અનેકદેવતાવાદમાથી એકેશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન ય્કોહિ દેવો ન દ્વિતીયાય તસ્યુઃ—એ રીતે શૈવોએ વેદસાહિત્યમા આપ્યું છે.
- (૨) આવા ઐકાતિક પરમેશ્વર જ્ઞાનમય અથવા જ્યોતિર્મય છે.
- (૩) તે પરમેશ્વરમા અનુગ્રહ કરવાની શક્તિ છે; અને કેવળ કર્મને પર-વશ પ્રભુ નથી. પ્રેમભક્તિવડે પાપનું શોધન કરી જીવનો પરમેશ્વર ઉદ્ધાર કરે છે.
- (૪) તે પરમેશ્વરની ઉપાસનામા વર્ણાશ્રમ ધર્મ ગૌણ છે, અને જપ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે.
- (૫) આ પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ જાતિને લક્ષ્યમા લેતો નથી. પરંતુ ચુચુ-કર્મને લક્ષ્યમા લે છે.
- (૬) ગમે તે જાતિમા મનુષ્યો સિવપંચાક્ષરીનો જપ કરી શકે છે.
- (૭) લગ્નવ્યવસ્થામા વૈદિકો કરતા શૈવોમા વધારે છૂટ છે.
- (૮) શૈવ ધર્મ ભારતવર્ષની ત્રૈવર્ણિક પ્રજાને અર્થે છે એમ નથી, પરંતુ શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રને તે પાવન કરવા સમર્થ છે, અને આવા ધર્મનો પ્રચાર શૈવોએ ઈન્ડોઆરિયા, જવા વગેરે દૂરસ્થ દેશોમા કર્યો હતો. વૈદિક પ્રજાલિકા પ્રમાણે વર્તનારને તે આડે આવતો નથી, પરંતુ ત્રણ વિદ્યા ઉપરાંત આગમ દ્વારા શુદ્ધ જ્ઞાન, પ્રાણી માત્રને જે અધિકાર આપે તો, મળી શકે છે એવું તે સ્થાપે છે.

આ પ્રમાણે વૈદિક ધર્મને બહોળો કરવામા શૈવોએ મદત્વનો ભાગ લગવ્યો છે.

પૂરવણી દિપ્પણ

આ લાપણ અપાયા પછી Mohenjo-daro and the Indus Valley Civilizationને લગતાં દિંદુરયાનની સરકાર તરફથી સને ૧૯૨૨-૧૯૨૭ સુધીમાં થયેલી શોધખોળને જણાવનારાં સર જોન માર્શલના સંપ્રાદકપણાથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ત્રણ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમાં સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં દટાઈ ગયેલાં નગરોના અવશેષો તારવી કાઢી તેના વતનીઓની સંસ્કૃતિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું વર્ણન છે. આ સંસ્કૃતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેતની પુરાતન માનવાનાં કારણો છે. આ કાળના સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં વસનારાના ધર્મ સંબંધનું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં શિવની યોગી તરીકેની મૂર્તિઓ છે; નાગથી શિવ પૂજાતા જણાવ્યા છે; અને શક્તિનાં જળાધારીવાળાં પ્રતીકો પણ મળી આવ્યાં છે. (જુઓ The Indian Historical Quarterly Vol. VIII No. I; PP. 136-140). આ શોધખોળ પછી શૈવ-શાક્ત સંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ વેદસહિતાના પૂર્વકાલનો હિ એ અનુમાન સદજ નીકળી શકે છે. તા. ૩૧-૮-૩૨

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

જગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય અને બ્રહ્મસૂત્ર*

(લેખક: રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, બી. એ.)

(જીવનકાળમર્યાદા. ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૦ ૩૨ વર્ષ)

જન્મ વેશાખ સુદ પાંચમ

મુખ્ય સિદ્ધાન્ત:-શ્લોકાર્થન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રંથકોટિભિઃ ।
 વ્રત્ત સત્યં જગન્મિથ્યા જીવો વ્રક્ષેષ નાપર ॥ ૧ ॥
 દેહભાવે તુ દાસોઽહં જીવભાવે ત્વદંશકઃ ।
 આત્મભાવે ત્વમેવાહં इति मे निश्चला मतिः ॥ ૨ ॥
 સત્યપિ મેદાપગમે નાય તયાહં ન મામકોનસ્ત્વમ્ ।
 સામુદ્રો હિ તરંગ ક્વચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:-જે કરોડો ગ્રંથમાં કહેવાયેલું છે તે, હું અર્ધા શ્લોકમાં તને કહું છું. બ્રહ્મ જ કેવળ પરમાર્થ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે, જીવ તત્ત્વનઃ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કંઈ નહિ. (૨) દેહભાવમાં હું તારો દાસ છું, જીવભાવમાં તારો અંશ છું, આત્મભાવમાં તું તે હું જ છું, (અને હું તે તું જ છો). એવી મારી નિશ્ચલ મતિ છે. (૩) હે પ્રભો ! તારી અને મારી વચ્ચે પરમાર્થતઃ કશોયે ભેદ નથી, છતાં હું તારો જ કહેવાઉં, ન તું મારો. સમુદ્રના તરંગો કહેવાય છે, કદિ પણ તરંગોનો સમુદ્ર કહેવાતો નથી. (શંકર સુભાષિત)

આ પ્રમાણે ભગવાન ભાષ્યકાર જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજનો વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત હુંકમાં છે, એમ કહી શકાય. ઉપક્ષા વચ્ચેનામાં પહેલો શ્લોક તો લોકપ્રચલિત છે. એ તેમના કથાગ્રંથમાં છે તે જણાયું નથી. બીજો શ્લોક કોઈ પ્રાર્થનાનો શ્લોક જણાય છે અને ૩ જે તો તેમના પદ્મપદી સ્તોત્રનો શ્લોક છે. એમાં આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વ વિચારો મમાર્ધ જાય છે. પર-બ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ, જગત, તેમના પરસ્પર મંનંધો, સાધન અને મોક્ષ, એ સર્વ વસ્તુઓ જોમા આવી જાય છે. તેના સાધનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન મુખ્ય છે. મોક્ષમાં સનિયદાનંદ સ્વરૂપ ચંદુ એ જ છે.

(૧) જીવનચરિત્ર

શ્રી શંકરાચાર્યનું શુદ્ધ એતિહાસિક જીવનચરિત્ર હજી કોઈને મળ્યું નથી. હાલમાં ખંભાતના દિવાનસાહેબ દિ. બા. શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ શ્રીગોવિંદનાથ નામના એક યતિનું મંસ્કૃતમાં રચેલું

‘શીશંકરાચાર્યચરિત’ બહાર પાડ્યું છે. એ પુસ્તક પ્રાચીન છે અને એમાં ધણી નવી પાત્રો મરાઠનના વિનાની આલેખાયેલી છે, પણ કેટલીક મદદરની ઘટ રહી ગઈથી જણાય છે, માટે તે જાણવા નેથી છે. એટલા માટે એમના એક લેખ ઉપરથી તારખરૂપે નીચેનો જામ પ્રકટ કર્યો છે.

“જાદવજીને અનુમરના સ્વતંત્ર કેવલાર્થે મનના પ્રવર્તક શીશંકરાચાર્ય ધર્મોપદેશક અને તે માથે તરવિજ મદદપુરૂષ દત્તા. પ્રાચીન શૈલીમાં શ્લોકોએ તો તેઓ ભાગ્યે જ જાણ્યા-એ જે યોગનાવાજા દત્તા. તેમના જીવન સમય મંથમાં વિદ્વાનોમાં મનગેર છે. પરંતુ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોથી ઈ. મ. ૭૮૯-૮૨૦ નો સમય તેમના જીવનનો હાથ રચીકારવામાં વાંધા નથી. તેમના જીવનકાળ મંથમાં તેમના અનુયાયીઓએ ધણા પ્રયોજન કર્યા છે. તેમાં જાણના આપેલને લીધે ધણી અતિશયોક્તિ અને ચમત્કારોનાં વર્ણન છે. જ્ઞાનંદચરિતના દિગ્વિજય ધણાં અંતિદામિક મતોને બાજુ ઉપર મૂકે છે. શ્રીમાધવાચાર્યનો દિગ્વિજય ઉત્તમ કાવ્યમંથ છે. પરંતુ ‘શંકરાચાર્યચરિત’ એ નામનો નવ અધ્યાયનો ગોવિંદનાથ નામના યતિનો એક અપ્રસિદ્ધ મંથ છે, તેમાં તેમનું જીવનકાળ મરણ અને આધુનિક વિનાનું આપેલું છે. મંથકાર અંતમાં લખે છે કે:-

इदं श्री शंकराचार्यचरितं लोकपावनम् ।

कृते गोविंदनाथेन यतिभक्तिमदायतः ॥

આ લોકપાવન શંકરાચાર્યચરિત યતિભક્તિની મદાધથી ગોવિંદનાથે કર્યું છે. પ્રોફેસર વિન્ટરનિસ આ લેખક શંકરાચાર્યનો સમકાલીન મિત્ર છે, એવી કલ્પના કરે છે.

પ્રથમાધ્યાયમાં કથામંથ્રેષ છે. બીજા અધ્યાયમાં ઉપમ-સુનું આખ્યાન અને શકરના જન્મનું વર્ણન છે. કૈતવાદીઓના હાથમાંથી પુરતો આ અદ્વૈતવાદીના જન્મ પછી પડવા લાગ્યાં, વિગેરે તેમના જન્મસમયનો મહિમા ગાયો છે. તેમનો જન્મ કેરલ દેશમાં જ્યાં દક્ષિણદેવાસ છે ત્યાં નીલા અને અને પૂર્ણા નામની નદીના મંચમર્યાન પાસે પૂર્ણાના ઉત્તર કાંઠે આવેલા કાસટી ગામમાં થયો હતો. શંકરના માતાપિતાનાં નામ આખ્યાં નથી, પરંતુ અન્ય પ્રયોજી જણાય છે કે પિતાનું નામ સિવચર અને માતાનું નામ આર્યાબા હતું. તેમનો વેશાખ ગુરૂ પાંચમે જન્મ થયો હતો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શંકરની બાલ્યાવસ્થાનું વર્ણન છે. તેઓ અસાધા-

રણ શુદ્ધિવાળા બાવક દત્તા. પાત્રમા વર્ષમા પિતા ગુજરી ગયા દત્તા. માતાએ તેમને ઉછેર્યા. તે માતાના મુખને અર્થે સોળએ વર્ષે નદી ધર નજીક આણી અને તેનું નામ તેમણે આંખાપગા પાડ્યું. એક સમયે સ્નાન કરવાના પ્રમંગ-માં તેમનો પગ મગરે ઝડપ્યો, તેમાંથી બચ્યા. માતાએ છોકરો જીવતો રહે તો મં-યામી થવાની રજા આપવા દા દહી, તેથી તેઓ જીવના રહ્યા. કદાચ માતાએ બાધા લીધી દશે તે તેમણે પૂરી કરી હતી. તેઓએ ગૌડ-પાદના શિષ્ય ગોવિંદાચાર્ય પાસે સં-યામદીક્ષા લીધી. શ્રીગૌડપાદ પાસે તેઓ ધણા વર્ષો રહ્યા; અને પછી તીર્થપ્રયાણ કરવા નીકળ્યા ગુરૂએ જે શિષ્યામણ આપી છે તે રસિક વાણીમા વર્ણવી છે. બદરિકાશ્રમમાં બ્રહ્મ-મુનાદિના ભાષ્ય રચ્યા.

ચોથા અધ્યાયમા માતાના મરણ પછી પુત્ર સંકર ભગવાન બદરિકાશ્રમમા ગયા. ત્યાં કેરલ દેશના શ્રીકુંદમામના સોમશર્માના દીકરા વિષ્ણુશર્મા તેમના પ્રથમ શિષ્ય થયા.

પાંચમા અધ્યાયમા પ્રયાગમા કુમારિલ ભટ્ટનો તેમને મેળાપ થયાનું વર્ણન છે. કર્મકાંડના દ્વિમાયતી કુમારિયે શાકરમતનો સ્વીકાર કર્યો. કુમારિલ કહે કે જ્યારે વેદનો શ્વેત માર્ગ મુગતે એટલે શુદ્ધ બાધિત કર્યો હતો, ત્યારે તેમણે ખોતે બૌદ્ધધર્મ ડાળનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને તેથી તેઓ ગુરૂદ્રોહી હોવાથી શાકરભાષ્યના વાર્તિક લખવા નાવાયક છે. તેઓ મગધ દેશના તેમના શિષ્ય વિશ્વરૂપને મળવાનું કહે છે. સંકર વિશ્વરૂપને કર્મકાંડમાંથી વેદાન્તના માર્ગમા લાવે છે. વિશ્વરૂપની પત્ની વાણી, જે વિષ્ણુ-મિત્રની દીકરી થાય તે શોણ નદીને કાંઠે રહેતી હતી બાણુના હર્ષચરિત-ની પ્રથમાધ્યાયની છાયા આ વાણીદેવીના વર્ણનમા આવે છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમા વિશ્વરૂપને સુરેશ્વર, એવું સં-યાસ આશ્રમનું નામ આપવામા આવે છે. બીજા ત્રયોમા મંડનમિત્ર કહેવાય છે, તે જ આ વિશ્વરૂપ હશે. મંડનમિત્ર, વિશ્વરૂપ, દેવેશ્વર, સુરેશ્વર,—એ એક જ વ્યક્તિના નામ જણાય છે. સંકરાચાર્યે પદ્મ ભાષ્યો રચ્યા એવું વર્ણન છે. વિષ્ણુ-શર્મા ઉરફે સનદને ભાષ્ય ઉપર ટીકા લખી. બીજા ત્રયોથી જણાય છે કે આ ટીકા તે પચપાદિકા. તેનો ચતુઃસૂત્રી પર્યંતનો ભાગ વિદ્યમાન છે. તે ગ્રંથ બળા ગયેલો, અને તે સકરાચાર્યે ચાર સૂત્ર સુધીનો જે સાલજેલો, તે નવો ઉપરિચિત કરી કહેલો, તે હાલ મળે છે. સુરેશ્વરે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ અને તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક ભાષ્ય ઉપર વાર્તિકો લખ્યા. ત્યાર પછી ગોડલું

જતા ત્રીજા સિધ્ધ હસ્તામનકે ગિવવિદાર ગામમા મળ્યા ચોથા સિધ્ધ પરમ ભક્ત તોટકે હતો.

સાતમા અને આઠમા અધ્યાયમા દરિદ્રાન્મા મનદનને પદ્મપાદ નામ આપવામા આવ્યુ તેનુ વર્ણન છે. સાગ પત્રી શકરાચાર્ય રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયા; ત્યા કાલદસ્તિક્ષેન આગળ સુવર્ણમુખરી નદીમા સ્નાન કર્યુ ત્યાથી દક્ષિણકૈલાસ ગયા. પત્રી કાચી નગરીનું વર્ણન આવે છે.

નવમા અધ્યાયમા શકરાચાર્ય રૂરી કાચી નગરીમા ગયા ત્યા સર્વેષ પીઠ ઉપર પોતે જગદ્ગુરુપદની પ્રાપ્તિ કરી ત્યાથી વૃષાચલ ગયા અને દક્ષિણકૈલાસમા તેઓએ દેહ છોડયો.

બત્રીસ વર્ષના લઘુ શુવનનો ઉપર પ્રમાણે દુકેા સાર છે તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને મુખ્યત્વે કરી વેદવિરોધી વિચારકોનો તેમણે વાદવિ વાદમા પરાજય કરેલો તે પ્રસંગો ઉપરથી પાછળથી દિગ્વિજયાદિ આશ્ચર્યકારિક ગ્રંથો થયા છે ગોવિંદનાથ કહે છે કે આઠ વર્ષમા શકરે વેદાધ્યયન પૂરું કર્યું હતું, બારમા વર્ષ સુધીમા સર્વ સાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. સોળમે વર્ષે લાઘ્ય રચ્યુ, અને બત્રીસમા વર્ષમા કૈલાસગાસ કર્યો.

(ગોવિંદનાથના શકરાચાર્યના ચરિત્રમા બે ખામીઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે એક તો મૂળ આધ્ય શ્રી શકરાચાર્યે આખાંવર્તના ચારે ખૂણે એટલે ઉત્તરમા બહરીકાશ્રમ પાસે જ્યોતિર્મઠ, પૂર્વમા જમનાશયક્રમા ગોવર્ધનમઠ, પશ્ચિમે દ્વારકામા ચારદામઠ અને દક્ષિણે રામેશ્વરક્ષેત્રમા શૃંગેરીમઠ સ્થાપ્યા, એ વિષે મુદ્દલ ઉચેખ જણાતો નથી તેમ તેમને તેમના સમયના એક રાજા મુદ્દર્શને સહાય આપી હતી, એ પણ જણાતું નથી બેકે આ બાબતને બીજા સર્વ ચરિત્રગ્રંથોમા ખાસ મહત્વ આપેલું છે.

શૃંગેરીમઠ ઉપર શ્રી હસ્તામનકાચાર્યને, જ્યોતિર્મઠ ઉપર શ્રી તોટકાચાર્યને, ગોવર્ધનમઠ ઉપર શ્રી પદ્મપાદાચાર્યને અને શામ્દામઠ ઉપર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યને મહાધિપતિ તરીકે અભિષેક કર્યો હતો તેમા આજે શૃંગેરી પીઠની પરપરા અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહેલી છે.)

(૨) શકરાચાર્યના બ્રહ્મચર્ય ઉપરની વિવરણ પદ્ધતિ

“શ્રીશકરાચાર્ય પોતાના મતના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાન્તો-(૧) યદ્ય સત્ય છે, (૨) જગત મિથ્યા છે અને (૩) શુવ અવિકૃત બ્રહ્મરૂપ છે-એ પોતાના પરમગુરુ ત્રીગૌડપાદ પાસેથી સીખ્યા હતા જગતના મિથ્યાત્વની

માખીતીમા તેમણે જે માયાવાદનો સ્વીકાર કર્યો તે, તે કે ૧૦ ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને અલ્લભ્યમા આપણે સાક્ષાત્ જોઈ શકતા નથી, તેાપણ તેના બીજાકો શ્વેતાશ્વત્ ઉપનિષદ તથા તૃસિદ્ધઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદમા દેતા.

અલ્લભ્ય પરમાર્થ સત્યત્વ અને શ્રવણભક્તિ અનેદ, જ્યાં સુધી ભેદમય જગતની માયામયતા સાબીત ન થાય ત્યાંસુધી સાબીત થઈ શકે તેમ ન હવું. આ જગત્ અલ્લભ્યથી વાસ્તવ આરભવાદના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પશ્ચિમાશ્વાદના નિયમ પ્રમાણે આવિર્ભાવને પામ્યું હોય, અને તે માયુ જ કાર્ય હોય તો અલ્લભ્ય શ્રુતિ પ્રતિપાદિત અદૈતત્વ કદિ ટકે નહિ. વગી શ્રવ અલ્લથી ભિન્ન પદાર્થ હોય, પણ તે અંશરૂપ હોય કે પ્રતિનિર્મરૂપ હોય, તેાપણ તેની અલ્લરૂપતા દર્શાવનારા ચાર વેદના મહા-વાક્યો-પ્રવાન અલ્લ છે, આ આત્મા અલ્લ છે, હું (શ્રવ) તે (ઈશ્વર) છું, અને હું અલ્લ છું.-જે તાર્પય વિનાના ચર્ધ જાય. વેદ જે અનાદિમિદ્ધ પ્રમાણ્યૂત હોય, અને વેદનું તાર્પય ક્રિયાપરતા ઉપરાત મિદ્ધ વસ્તુના પ્રતિપાદનમા હોય અને તે સિદ્ધ વસ્તુનું ચાન કોઈ પણ રીતે આ હુખમય મમારની નિરૂત્તિ કરવારૂપ પુરુષાર્થને સાધી શકે તેમ હોય તો, આ મર્વ ભેદમય પ્રપચ-દષ્ટા અને દરમના સમૂહરૂપ-સાચો હોવો ન જોઈએ. તેની પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે સાચો છે-એમ માનવામા પ્રાચીન પ્રમાણ્યાદી ઓએ જૂન ખરી છે. પ્રમાણ્યાદ આ વિશ્વના અનુભવનો માત્ર ખુલામો કરી શકે છે. પરંતુ તેના સત્યપણા બાબત તે પ્રમાણ્યાદ, પોતે જ જગત્ કારણરૂપ અચાન અથવા અખ્યાસથી પ્રકટ થયેલો હોવાથી, કઈપણ કહી શકે એમ નથી. માત્ર પરમસત્ય વસ્તુ તો આપણે જે અનુભવ કરનાર છીએ તેનો ચેતનમય આત્મા જ છે. પરંતુ તે શરીરના બંધનમા પડેલો નહિ વ્યક્તિમય જીવના ભિન્ન ભિન્ન અનુભવની પીઠમા જે નિર્વિશિષ્ટ સાક્ષી ચેતન છે, અને આ સમગ્રિમય અલ્લના ચેતનની ભિન્ન ભિન્ન અનુભવની પીઠમા જે નિર્વિશિષ્ટ અનુભૂતિ છે-તે એ અદ્વિતીય એક જ વસ્તુ છે. આ પૃથ્વી ઉપરનું પાણી ગમે તેટલું હિયુ જાય તો પણ સમુદ્રની સપાટી શોધી તે સાથે એક થાય છે, તેમ આ સસારના સર્વોત્તમ અલ્લભોક જેવા શિખમા રહેનાર અલ્લદેવ અને પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ગડેનાગ એક સુદ્ર જ હવું, સમુદ્રશાખી નારાયણની સપાટીમા, સચ્ચિદાનંદભાવે એક છે ઉપનિષદો રપષ્ટ કહે છે કે-“પરમેશ્વરે આ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું અને તેમા

તે જીવભાવે પેદા; તે જીવ પોતે અનુભવ કરી કહે છે કે હું જાણ છું.” આ વાક્યોનું પરમ તાત્પર્ય જીવનો જાણ સાથેનો અનુભવ પ્રકટ કરવામાં છે, અને તે અનુભવ જેના વડે દંડાયેલો રહે છે તેનું નામ અજ્ઞાન. માયા, અવિદ્યા, અન્યાકૃત પ્રકૃતિ, શક્તિ, ... ઇત્યાદિ નામથી પણ તે ઝોળખાય છે. ઉપનિષદોમાં જે જગતસૃષ્ટિનું વર્ણન છે તેમાં વેદનું પરમ તાત્પર્ય નથી; તેનું તાત્પર્ય કાર્યકારણના બંધનમાં ગુંચાયેલી જીવની શુદ્ધિને આ કાર્યરૂપ જગત કારણજાળથી અભિન્ન છે, તે નિશ્ચય ઉપર લાવવા અર્થે છે. તે ઉપરાંત તેનું અવાન્તર તાત્પર્ય સગુણ જાણવાદમાં છે, જેનો આશ્રય કરવાથી જીવ ઉપાસનાના ક્રમે પરમેશ્વરના સત્ય સંકલ્પ આદિ ગુણોને મેળવી ક્રમમોક્ષને મેળવી શકે છે.

જાણ્યજ્ઞોનો જગતકારણવાદ આ પ્રમાણે શાંકરમતમાં અવાન્તર તાત્પર્યરૂપ છે, અને પરમતાત્પર્ય તો વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદોનાં વાક્યોમાં જે એકાત્મવાદ વર્ણવ્યો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવામાં છે. મૂળ સૂત્રકારનો આ અભિપ્રાય હશે કે નહિ હોય, તે તારવવું મળ્યું કઠિન છે. ઘણું ભાગે શ્રી-શંકરાચાર્ય જેને અવાન્તર તાત્પર્ય કહે છે, તે સૂત્રકારનું પરમતાત્પર્ય પણ હોય, અને સૂત્રકારનો આશય સગુણ પરમેશ્વરની ઉપાસનામાં હોય. પરંતુ સૂત્રકારના સંપ્રદાયસિદ્ધ અર્થની શ્રી શંકરાચાર્યે અવગણના કરી હોય, એમ નથી. તે પોતાના ભાષ્યમાં સંપ્રદાયાનુસારી અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને તે ઉપરાંત પોતાના નિર્વિશેષ જાણવાદનું તાત્પર્ય પણ સૂત્રથી અવિરોધી છે, એમ સાબીત કરે છે; અને સૂત્રકારનાં વાક્યોની પરીક્ષા મૂલ્ય વેદ વાક્યોના સમન્વય વડે કરી બતાવે છે, અને કહે છે કે મૂળ વેદવાક્યોનું તાત્પર્ય જાણ્યાત્મકમાં છે, જગતની ઉત્પત્તિ આદિ સાબીત કરવામાં નથી, તેથી સૂત્રકારનો પણ એવો જ આશય હોવો જોઈએ. આ પ્રતિ-પાદન શૈલી શ્રીશંકરાચાર્યની તેમની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ અને નિષ્પક્ષપાત વિવરણ, એ બેને ટકાવી રાખે છે. નીચેનું વિવેચન આ વિચારને સાબીત કરે છે.

આદિત્યમંડળની અંદર જે હિરણ્યમય પુરુષનું વર્ણન છે તે પરજાણ્ય એટલે પરમેશ્વર છે; કારણ કે સર્વ પાપથી રહિતપણું તે પરમેશ્વરમાં બંધ બેસે છે. (મ. સૂ. ૧. ૧. ૨૦).

આ સર્વ જગત જાણ છે, તેની તજ્જલાન્ એ શબ્દવડે ઉપાસના કરવી. આ વાક્યમાં સર્વ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ મૂલ્યકારણ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહ્યું છે. (મ. સૂ. ૧. ૨. ૧.)

હૃદયાકાશમાં જે ઉપામ્યનું વર્ણન છે તે પરમેશ્વર છે, કારણ કે તે પ્રકરણનાં છેવટનાં વાક્યો પરમેશ્વર સાથે મંથ બેસે છે, બૂતાકાશ સાથે મંથ બેસતાં નથી. (ઘ. સ્. ૧. ૩. ૧૪)

મગુણ અભોપાસના

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમા અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ (ઘ. સ્. ૧. ૧. ૨૦) સર્વત્ર પ્રતિજ્ઞોપદેશાત્ (ઘ. સ્. ૧. ૨. ૧.) દહર ઉત્તરેભ્યઃ (ઘ. સ્. ૧. ૩. ૧૪)-એ સૂત્રોનું વિવરણ કરતા શ્રી શંકરાચાર્યે દિવ્ય અને મંગલ શરીરવાળા, સત્યમંકષ્પત્વાદિ કલ્યાણગુણોવાળા, સધળા પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને મંહાર કરનારા, નિરતિશય ઐશ્વર્યવાળા પરમેશ્વરના સ્વરૂપને કહે છે, એમ દર્શાવ્યું છે.

તેવી જ રીતે બીજા અધ્યાયમાં (ઘ. સ્. ૨. ૧. ૩૨; ૨. ૧. ૩૩; ૨. ૧. ૩૪;) વિગેરે સૂત્રોમા પરમેશ્વર સર્વ કામનાથી પૂર્ણ છે, સર્વ બૂતોમા એકરૂપે રહ્યા છે, સર્વ પ્રતિ દયાવાળા છે, પ્રપંચના કર્તા છે, મુખદુઃખાદિ મિશ્ર જગતની ઉત્પત્તિ કર્મને અનુસાર કરે છે અને તેથી તે પક્ષપાતી નથી, તેમ નિર્દય પણ નથી, તેવું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે.

ત્રીજા અધ્યાયમા ઘ. સ્. ૩. ૨. ૩. થી સાર થતા સૂત્રોમા મગુણ પરમેશ્વર કર્મ અને ઉપાસનાનું ક્ષણ આપનારા છે, ભોગ અને મોક્ષ આપનારા તે જ છે-એવું દર્શાવ્યું છે. ત્યાર પછી ગુણોપસંહારપાદમા સાત, આઠ અધિકરણો મુજી તે તે વિઘાવડે ઉપાસ્ય પરમેશ્વરના આસ ગુણોના વર્ણનમાં સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન છે. વળી આ માત્ર ખ્યાન અર્થે પ્રતીજ્ઞાપાસનાની પેઠે ક્રિયત નથી, પરંતુ પરમેશ્વરમા સ્વનસિદ્ધ છે તેવું પણ તેમજે ઘ. સ્. ૩. ૩. ૩૬. મા સાબીત કર્યું છે.

ચોથા અધ્યાયમા ઘ. સ્. ૪. ૨. ૧૨; ૪. ૩. ૬. એ બે અધિકરણ વિના સર્વ અધિકરણો મગુણ બ્રહ્મમા તાત્પર્યવાળા વર્ણવ્યા છે વળી કેટલેક રચણે નિર્ગુણ પ્રતિપાદક સૂત્રોમા મગુણપદાની જાણ છે, તે પણ દર્શાવ્યું છે.

નિર્ગુણ અભોપાસના અને જન વિષે વિવેચન

આ ઉપરાંત નિર્ગુણ બ્રહ્મના મ સ્વાત્કાર વડે મેક્ષ મિદ્ધ થાય છે, તેમા પણ સત્યકામત્વાદિગુણવાળા મગુણ પરમેશ્વર માથેનું તાદાત્મ્ય પણ થાય છે, એવા જાવનાં પણ વાક્યો બાખ્યામા છે. (જુઓ ઘ. સ્. ૧. ૩. ૧૮). વળી

બીજા અધ્યાયમા જુવ પગલનો અંશ હોય તો સમારના કુ-અથી પગેમર
પણ સેપાવા જોઈએ, એ સકાના સમાધાનમા મુખ પુરતે પ્રતિબિમ્બ
માથી નિમરૂપ ઈશ્વરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ પણ જણાવ્યું છે (ન સ્
૨. ૩ ૪૭)

વળી બીજા અધ્યાયમા જ સ્. ૩. ૨ ૬; ૩ ૨ ૭ ના વિવરણમા
હવે મત્પગદ પતાદિષ વિગ્રમાન છતાં દકાયેલું છે, અને તે બધા
પગેશ્વરના પ્યાન વડે પ્રાણી પાપદિત થાય છે, ત્યારે જેમ રાગનાળી
આખ ગૌરવ વડે નિરાગ થઈ શુદ્ધ જોઈ શકે, તેમ પગેશ્વરના પ્રમાણથી
કાઈકેને તેરી શુભ અંશવાળા દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે એ વિગેરે સમજાવેલું
સમર્થન કર્યું છે

હવે ચોથા અધ્યાયમા જ સ્. ૪ ૪. ૬, ૪ ૪ ૬, ૪ ૪ ૭ વગેરે
સૂત્રોમા બાદરાયણના મતમા મુક્ત પુરપનું જે રૂપ અભિન્યન્ત થાય છે,
તે નિર્વિશેષ ચેતનરૂપજ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી, પરંતુ ઐશ્વર્ય-
મુખ પણ હોઈ શકે—એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે

શકરાચાર્યની વિવરણપદ્ધતિ આ પ્રમાણે સૂત્રકાંડના સમુલ્લખવાદ
ના આશયને દૃષ્ટાથી પોતાના નિર્ણય બદલાદના આશયને આગળ
લાવવાની નથી તે સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સમુલ્લખવાદનો અર્થ સૂત્રકારનો છે,
પરંતુ તે ઉપરાંત ઉપનિષદોને બધમેસતો નિર્ણય બદલાદનો અર્થ પગમ
તાત્પર્યવાગો પણ છે આ શકરાચાર્યની ન્યાયશુદ્ધિ અપ્યધદીક્ષિત જેવા
સમુલ્લખવાદના પક્ષપાતી પડિતને પણ સમજાઈ છે તે આનંદનંદરીમા
લખે છે,

“સૂત્રાણામેતદ્યાનંતરમધિગમિતં સૂત્રકારાશયસ્ય
કેવાચિત્તેષ્યમીદં ગુણયતિ વિગુણેડપ્યન્યથ દર્શયદ્વિઃ ।

શુદ્ધપ્રત્યેકનિષ્ઠેરપિ સુચિહ્દયૈઃ શાપરાચાર્યપાદૈ

શ્રીકઠાર્યસ્તુ માષ્યે તદિદં સુચિદિત સર્વસૂત્રાર્યસૂદમ્ ॥

—સૂત્રકારના આસવમા સૂત્રોનો આ બીજો અર્થ છે તે ટેકનાકના

મનમા યોગ્ય ભામે છે, તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મા જ એક નિષ્ઠાવાળા, પરંતુ પવિત્ર
હૃદયવાળા શકરાચાર્યે, જે કે તેમના પોતાનો અભિપ્રાય નિર્ણય બદલા
છે, તો પણ મરુલુ ભાવ સમજાવી સૂત્રોનો અન્યથ સમુલ્લખવાદમા ક્યો
છે શ્રીકઠાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમા સમુલ્લખવાદનેજ સર્વ સૂત્રોમા આગળ
તરતો ક્યો છે (દિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ નો)

(૩) બ્રહ્મસૂત્ર

શ્રીજગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય મહારાજે, બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર “શારીરક બ્રાહ્મ્ય” નામનું બ્રાહ્મ્ય લખ્યું છે અને તેના ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ નિબંધો, લેખો, વિવેચન, વિવરણ દીકા વગેરે લખ્યાં છે અને આ પ્રમાણે એકલાં વેદાંતસૂત્રો ઉપર શાકરમતનું સાહિત્ય કેટલું-વિપુલ છે, તે જાણવા માટે અત્રે આપીએ છીએ.

બ્રહ્મસૂત્ર—એ બાદરાયણ વ્યાસરચિત સૂત્રો છે. એ પરદર્શનમાંનું એક દર્શન છે. એ ઉત્તરમીમાંસા તરીકે પણ ઓળખાય છે. એનાં રચનારા બાદરાયણ વ્યાસ અને મહાભારત વગેરેના લેખક વેદવ્યાસ જૂદા છે. છતાં બ્રમથી તેઓને એક માનવામાં આવે છે. આ સૂત્રોની કુલ સંખ્યા ૫૫૫ છે. તેના ચાર અધ્યાય છે અને દરેક અધ્યાયના ચત્તાર પાદ—એમ ૧૬ પાદોમા સૂત્રો વહેંચાયેલાં છે. પણ આમાંનાં (૫૦) ચાવવવી અધિકરણો એટલે કે અમુક સૂત્ર કે સૂત્રસમૂહ વેદાંતનો અમુક સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરે છે, તે કેટલાં બાદરાયણે કરેલાં હતાં અથવા કરેલાં હશે, તેનો ખતો નથી. એટલે એ સંબંધમાં ઘણો મતભેદ અને વાદવિવાદ આચાર્યોમાં છે. તેમ જ મૂળ સૂત્રકારનો આશય જાણવા માટે બાદરાયણાચાર્યે કોઈ પણ લેખ લખ્યો જણાતો નથી. એટલા માટે આ સૂત્ર મોટા વાદવિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે. આ સૂત્રો વિદ્વાનોની માન્યતા અને શોધખોળ પ્રમાણે ઈસ્વી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં રચાયેલાં અનુમાન છે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શંકરાચાર્યની પૂર્વેના કોઈ આચાર્યનું બ્રાહ્મ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરેએ રચેલાં બ્રાહ્મ્યોમાં પૂર્વાચાર્યોના મતનો ઉલ્લેખ આવતો હોવાથી તે એક વાર પ્રચલિત તો હશે એમ અનુમાન કરાય છે. બાદરાયણ વ્યાસનાં અધિકરણો પ્રાપ્ત નહોં થવાથી શ્રીશંકરાચાર્યે ૫૫૫ સૂત્રોનાં ૧૯૨ અધિકરણો બાંધ્યાં છે અને તેના ઉપર બ્રાહ્મ્ય લખ્યું છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈતાચાર્ય શ્રીરામાનુજાચાર્યે થોડોક પાઠભેદ કલ્પીને, કેટલાંક સૂત્રો અમાન્ય રાખીને અને કેટલોક ફેરફાર કરીને ૫૪૫-૬ સૂત્રો માન્યાં છે અને ૧૫૬ અધિકરણો બાંધ્યાં છે. દ્વૈતાચાર્ય મધ્વસ્વામીએ ૫૬૮ સૂત્રો માની (૬) અધિકરણો બાંધ્યાં છે. શુદ્ધાદ્વૈતાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યે પ્રથમ ચાર સૂત્રોમાંથી ૨ જુદાં અને ૩ જુદાં સૂત્ર એક માન્યું છે અને ત્રિસૂત્રી મનાવી છે, અને ૫૫૫ માંથી એક ઓછું, એટલે ૫૫૪ ની સૂત્ર સંખ્યા માની છે. પાછળ ૪ થી અધ્યાયમાં ઘણું કરીને એક સૂત્ર માન્યું

નથી ને એક નવું ઉમેર્યું છે. એટલે મુત્રગમ્ય પપટ ની કાયમ રાખી છે. તેમજો એટલું સારું કર્યું છે કે બાદરાયણના મૂળ મૂત્રોમા પાદબેદ બહુ દૃઢ્યો નથી, તેમ બીજી કોઈ વધવટ કરી નથી. એટલે સૂત્ર મંથ્યા અને અક્ષરો લગભગ સરખા છે, અને અપુવાધ્યના કેટલાક ભાગમા તો શાકર ભાષ્યને અનુસર્યાં પણ છે, અને કેટલાકમા પોતાનો મત બેદ દર્શાવ્યો છે. પણ તેમજો અધિકરણો ૧૬૨ ખાખ્યા છે.

આ કારણથી મૂળ સૂત્રકારનો આશય અમુક જ હોવો જોઈએ, એવી નિર્ણય કોઈથી બાધી શકાયો નથી, જો કે ધણાઓએ તે દિશામા સારો પ્રયામ કર્યો છે. આ મૂત્રો અને અધિકરણો પણ ઉપનિષદોના અને શ્રી ગીતાનાં અમુક વાક્યસમૂહને ઉદ્દેશીને રચાયા છે, તે કયા કયા ગણવા, એ વિષયમા પણ એક મતતા નથી અને તેથી જ જૂના જૂના વાદો દષ્ટિ-બેદને લીધે ઉભા થયા છે. આ વિષય ધણો વાદવિવાદાત્મક છે, તેથી તેની વિગતમા અત્રે ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ અશુચિનિર્દેશ કરી બતાવ્યો છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે વિષયમા સર્વ આચાર્યોના ભાષ્યો જોવા વિનંતિ છે.

શ્રી શંકરાચાર્યના મુખ્ય ચારે ગિર્યોની કૃતિઓ

શ્રી શંકરાચાર્યના ચારે શિષ્યોમા શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યની ખ્યાતિ વિશેષ છે. તેમજો ગુરૂની આઠાથી તેતિરીય અને બદદારણ્યક ઉપનિષદો ઉપરના શાકરભાષ્યો ઉપર વિરતૂત વાર્તિકો લખ્યા છે. તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ "ત્રેષ્ક-મ્યંસિદ્ધિ" નામનો નિબંધ છે, જેમા એમણે મીમાસક મતનું ખંડન કરી જ્ઞાનવડે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે તે મિદ્ધ કર્યું છે. આ નિબંધ ઉપર જ્ઞાનોત્તમ મિશ્રની એક ટીકા છે. અને તેમના વાર્તિકો ઉપર આનંદગાને (ઇ. સ. ૧૩૨૦-૫૦) ટીકાઓ લખી છે અને વિજયારણ્ય સ્વામીએ જુદદારણ્ય વાર્તિક સાર નામનો સંગ્રહરૂપ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

પાદપદ્માચાર્યે ઊદ્ધમૂત્રના શાકરભાષ્ય ઉપર "પચ્ચપાદિકા" નામનો નિબંધ લખ્યો હતો, પણ તેઆખો મળતો નથી. તેના ચતુ મૂત્રી પર્વતનો ભાગ ઉપલબ્ધ છે. એ ઉપર ટીકાટિપ્પણ શાં શા થયા છે, તે અન્યત્ર દર્શાવેલું છે.

શ્રી હરતામનકાચાર્યનો તો "હમ્તામથક" નામનો નાનો ગ્રન્થ વિવિધમાન છે. તેની બીજી કૃતિઓ જાણનામા આવી નથી. તે જ પ્રમાણે ચોથા શિષ્ય શ્રીતોટકાચાર્યનો તોટકવૃત્તમા રચેલો "શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ" નામના પ્રકરણ ગ્રન્થ શિવાય અન્ય કૃતિ પ્રસિદ્ધિમા આવી નથી.

(૪) શાંકરભાષ્ય ઉપર રચાયેલું સાહિત્ય

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસા, વેદાંતદર્શન, વેદાંતસૂત્ર, શારીરક સૂત્ર, બાદરાયણસૂત્ર, વ્યાસસૂત્ર, તત્ત્વસૂત્ર એ સર્વ એક જ વસ્તુનિદર્શક દર્શનશાસ્ત્ર છે. (રચના ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા-પાંચમા સદ્કામાં).

(૨) આ સૂત્રો ઉપર શ્રી શંકરાચાર્યે “શારીરક ભાષ્ય” રચ્યું છે. (ઇ. સ. ૭૮૮-૮૨૦).

(૩) જગન્નાથ યતિની ભાષ્યદીપિકા છે.

(૪) શ્રી શંકરાચાર્યના એક શિષ્ય પદ્મપાદાચાર્યની પંચપાદિકા નામની ટીકા છે. (૪-અ) આ ટીકા ઉપર શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭-૬૦) પંચપાદિકાકર્ષણ રચ્યું છે. (૪-ખ) પ્રકાશાત્મજીએ (૧૨૦૦) એક વિવરણ લખેલું છે. (૪-ક) વિદ્યાસાગરે એક ટીકા લખી છે. (૪-ક) નૃસિંહાશ્રમ સ્વામીએ પણ એક ટીકા લખી છે. (૪-ઘ) પ્રકાશાત્મજીના પંચપાદિકાવિવરણ ઉપર અખંડાનંદનું (૧૫૦૦ ઇ. સ.) વિવરણદીપન, અને (૪-ઘ) વિદ્યારણ્યમુનિનો વિવરણપ્રમેયસંમલ્લ અને (૪-ચ) રામાનંદનું વિવરણોપન્યાસ છે.

(૫) ઇ. સ. ૬૦૦ માં થયેલા સર્વગાત્ર મુનિ (પદ્મપાદાચાર્યના શિષ્ય) એ સંક્ષેપ શારીરક રચ્યું છે, અને તેના ઉપર (૫-અ) રામતીર્થે એક ટીકા લખેલી છે અને (૫-ખ) મધુસૂદન સ્વામીએ પણ એક ટીકા લખી છે.

(૬) શાંકરભાષ્ય ઉપર સૌથી ત્રોટી સ્વતંત્ર ટીકા અથવા નિબંધ શ્રી વાચસ્પતિ મિશ્ર (૬૭૬) ની ભામતી ટીકા છે. (૬-અ) એને સમજાવવાને શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭-૬૦) કલ્પતરુ ઉગાડ્યો છે, અને (૬-ખ) કલ્પતરુને સમજાવવાને શ્રી અખ્યય દીક્ષિતે (ઈ. સ. ૧૫૨૦-૬૩) પરિમલ ફેલાવ્યો છે અને (૬-ક) શ્રી લક્ષ્મી-નૃસિંહ સ્વામીએ આભોગ રચ્યો છે.

(૭) શાંકરભાષ્ય ઉપર શ્રી અમલાનંદ સ્વામીએ (૧૨૪૭-૬૦) શાસ્ત્રકર્ષણ નામની સ્વતંત્ર ટીકા રચી છે. આ ઉપરથી વાંચનારને સમજાશે કે સ્વામી શ્રી અમલાનંદે શાંકરભાષ્ય અને તેના ઉપરની જુદી જુદી ટીકાઓનો અભ્યાસ બહુ સરસ કર્યો છે.

(૮) શાંકરભાષ્ય ઉપર સ્વામી અદ્વૈતાનંદ બ્રહ્મવિદ્યાસરણ નામની ટીકા રચી છે.

(૯) શ્રી શંકરાચાર્યની દ્વારકાની ચારદાપીઠ ગાદી ઉપર આવેલા શ્રી આનંદગિરિએ (ઈ. સ. ૧૩૮૦) ન્યાયનિષ્ણ્વ નામની ટીકા રચી છે.

(૧૦) શાંકરભાષ્ય ઉપર (રામાશ્રમ ઉદ્દે) ગોવિંદાનંદની રત્નપ્રભા છે અને (૧૦-અ) અલ્પસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદનાં ૧૧ શ્લોકો ઉપર જે શાંકરભાષ્ય છે, અને તેટલા જ ભાગ ઉપર જેટલી રત્નપ્રભા ટીકા છે, તેટલા જ ઉપર અચ્યુત કૃષ્ણ સ્વામીએ એક સ્વતંત્ર ટીકા રચી છે. તેનું નામ પંચાધિકરણી ક્ષણું કરીને છે.

(૧૧) શાં. ભા. ઉપર રામાશ્રમ સ્વામીની ખીજ એક ટીકા છે.

(૧૨) શાં. ભા. ઉપર શ્રી મધુસૂદન સ્વામી (૧૬૦૦) ની વેદાન્ત-કલ્પલતા નામની ટીકા છે. (આ ટીકા તે સંક્ષેપ સારીરક ઉપરની છે તેજ છે, કે ખીજ, તે હજી ચોક્કસ જણાયું નથી.)

(૧૩) શાં. ભા. ઉપર વાર્તિકો એ છે. એક નારાયણ સરસ્વતીનું અને ખીજું બાળકૃષ્ણાનંદનું છે.

ઉપર પ્રમાણે અલ્પસૂત્ર અને શાંકર ભાષ્ય ઉપર શાંકરમતવાળાઓએ મંથન કરેલું છે.

(૧૪) આમાં નં. ૪ માં નં. ૪-અ. માં જણાવેલું છે કે પંચ-પાદિકા ટીકા ઉપર પ્રકાશાત્મચરણે (૧૨૦૦) વિવરણ લખ્યું છે. આ વિવરણ ઉપર ૩ ટીકાઓ થઈ છે. તેમાં પહેલું વિદ્યારણ્ય મુનિ (૧૩૫૦) નો વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ છે. ખીજું અખંડાનંદ (૧૫૦૦)નું વિવરણ દીપન છે અને ત્રીજું અલ્પામૃતવર્ષિણી જ્ઞાતિના રચનારા સમાનંદનું વિવરણોપન્યાસ છે. એ શિવાય સ્વામી પ્રકાશાત્મચરણે (૧૨૦૦) અલ્પસૂત્ર ઉપર શારીરક મીમાંસા ન્યાય સંગ્રહ સ્વતંત્ર રચ્યો છે.

(૫) શાંકરમતના સ્વતંત્ર અંથો અને ટીકા

હવે અલ્પસૂત્ર ઉપર શાંકરમતવાળા વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર ટીકા જેટલી રચી-છે તે નીચે દર્શાવી છે.

(૧૫) અલ્પસૂત્ર ઉપર ગંગાધર સ્વામીએ સ્વાસજ્ઞયસિદ્ધિ અને શારીરક મૂત્રસારાથ્યદ્રિકા નામની બે ટીકાઓ રચી છે.

(૧૬) વિદ્યારણ્ય સ્વામી. (૧૩૫૦) અને ભારતી તીર્થે અલ્પસૂત્ર ઉપર અધિકરણ. રત્નમાળા રચી છે. તેના ઉપર આત્મારામ મોરેશ્વર છત્રેએ વૈયાસિક ન્યાય આર્યામાળા અને અધિકરણ આર્યામાળા નામની

આર્યો છંદમા દીકા રચી છે. તેમ જ શ્રી બ્રહ્મસૂત્રાનુક્રમણી અને શારી-
રદીય તત્ત્વાનુક્રમણી પણ રચી છે. આ ચાર દીકાઓ મુખપાઠ હોય
તો ઘણી ઉપયોગી છે.

(૧૭) રઘુનાથ શાસ્ત્રીએ શાંકરપાદભૂપણ નામની દીકા બ્રહ્મસૂત્ર
ઉપર રચી છે.

(૬) શાંકર મતને અનુસરતા સિદ્ધિ નામના સ્વતંત્ર ગ્રંથો.

- ૧ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિના કર્તા સદાનંદ કાશ્મીગક (૧૫૪૭).
- ૨ સ્વારામ્યસિદ્ધિ „ ગગાધર સ્વામી.
- ૩ ઇદ્રિમિદ્ધિ „ વિમુક્તાત્મા-(આના ઉપર શ્રી રમ્યે
દેવની દીકા છે.)
- ૪ નેઠકમ્બ્રહ્મસિદ્ધિ „ સૂરેશ્વરાચાર્ય (મંડનમિત્ર અથવા વિ-
શ્વરપાચાર્ય).
- ૫ અદ્વૈતસિદ્ધિ „ મધુસૂદન સરસ્વતી.

શ્રી મધુસૂદન સ્વામીએ અદ્વૈતમિદ્ધિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. જોકે
તેમની યુક્તિઓ વગેરે અવગત જણાય છે, છતાં પણ દક્ષિણના મંદ્યમતના
શ્રી વ્યાસરાય સ્વામીએ ન્યાયામૃતમ્ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે, અને
તેમા અદ્વૈતવાદ ઉપર દીકા કરી છે, તેના ઉત્તર તરીકે મધુસૂદન સ્વામીએ આ
અદ્વૈતસિદ્ધિ લખી છે. દ્વૈતવાદી વ્યાસ રામાચાર્યે ન્યાયામૃત ઉપર તરંગિણિ
નામની એક ટિપ્પણી લખી અદ્વૈતસિદ્ધિનું ખડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.
આ ગ્રંથો જો સાથે રાખીને વાચવામા આવે તો કોઈ જૂઠું જ આનંદ
આપે છે. મધુસૂદન સરસ્વતીના ઘણા વિદ્વાન શિષ્યો હતા. તેમાંથી કોષ્ઠએ
તરંગિણિ-ટિપ્પણીનો ઉત્તર આપ્યો છે કે કેમ, તે જાણવામા આવ્યું નથી.

(૭) શ્રી બ્રહ્મમુત્રો ઉપર શાંકરમતના વિદ્વાનોએ વૃત્તિઓ અને દીકાઓ
કેટલી રચી છે તેની યાદી નીચે પ્રમાણે છે (આ યાદીમાના બધા જ
પુસ્તકો જોયલા નથી. કેટલાક જોયલા છે અને કેટલાક સાધુ સન્ધ્યાસી
સતલક્ષ્મજનો પાસેથી સાલળાને યાદી તૈયાર કરેલી છે. એટલે એમા કદાચ
ક્ષતિ હોવાનો સંભવ છે.)

૧. દીકા કે સૂત્રવૃત્તિનાં નામ

(૧) બ્રહ્મમુત્રાય પ્રકાશિકા

કર્તાનું નામ

ચાનેન્દ્રસ્વામી

(૨) રામાશ્રમી	રામાશ્રમસ્વામી
(૩) અભ્યુત્થાનપર્વ	ભૈરવદત્ત પંડિત
(૪) અભ્યુત્થાન-દુગેખર	નાગેશ ભટ્ટ
(૫) નારાયણી	નારાયણ ભટ્ટ
(૬) શારીરક ન્યાયરક્ષામણિ	અપ્પેયા દીક્ષિત (૧૫૨૦-૬૩)
(૭) સમંજસા	અનુપ નારાયણ
(૮) વેદાત્મવચનબૂધણ	સ્વયમ્ પ્રકાશાનંદ
(૯) વેદાત્મસૂત્ર મુક્તાવલિ	અભ્યાનંદ સરસ્વતિ
(૧૦) અદ્વૈતમંજરી	શંકરાચાર્યના એકશિષ્ય
(૧૧) શંકરાનંદી	શંકરાનંદ સ્વામી
(૧૨) મીતાક્ષગ	અન્નમ્ ભટ્ટ
(૧૩) સૂત્રવૃત્તિ	ભવદેવ મિશ્ર
(૧૪) અભ્યાસૂતવર્ણિણી	રામાનંદ સ્વામી
(૧૫) વિદ્વદ્જનનમોહર	રંગનાથ
(૧૬) અભ્યાસૂતવર્ણિકા	મદ્દાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી
(૧૭) શ્રુતિસારસમુદરણ	શ્રીતોટકાચાર્ય (શંકરા- ચાર્યના એક શિષ્ય) પ્રજ્ઞાનાનંદ (૧૭૭૬) મદ્દાનંદ (૧૫૪૭)
(૧૮) તત્ત્વલોક	
(૧૯) અદ્વૈતદીપિકા	

તત્ત્વત્રય મંથો

(૨૦) અંકનખંડખાદ્ય તત્ત્વદીપિકા	શ્રી હર્ષદેવ. ચિત્સુખાચાર્ય (૧૨૦૬ ઇ. સ.) (નં. ૨૦ ઉપર લીકા)
તત્ત્વદીપિકાપ્રસાદિની	પ્રત્યગ્રપ નયનાચાર્ય, (ઉપલી લીકા ઉપર લીકા)
(૨૧) વેદાત્મપરિભાષા શિખામણી મણિપ્રજ્ઞા	ધર્મરાગજી. રામકૃષ્ણજી. (નં. ૨૧ ઉપર લીકા) અમરદાસ. " "

- (૨૨) વેદાંતસાર સદાનંદ.
 ટીકા સુબોધિની
 ટીકા વિદ્વિન્મનોરંજની.
- (૨૩) અદ્વૈતસિદ્ધિસિદ્ધાંત સાર સદાનંદ. (અ. સિ ઉપર ટીકા)
- (૨૪) સિદ્ધાંતવેશ. અપ્પૈયા દીક્ષિત.
- (૨૫) જીવનમુક્તિવિવેક વિદ્યારણ્ય સ્વામી.
- (૨૬) પંચદર્શી " "
- (૨૭) આત્મપુરાણ શંકરાનંદ સ્વામી.
- (૨૮) ઉપનિષદ્દીપિકાઓ " "
- (૨૯) તર્કમંત્રહ આનંદગિરિ. (વંશેષિક મતનું ખંડન)
- (૩૦) વૈયાસિક ન્યાયમાળા ભારતીતીર્થ મુનિ.
- (૩૧) ન્યાયમકરંદ આનંદબોધાચાર્ય.
- (૮) એક જ વિદ્યાને અનેક ટીકાઓ રચેલી હોય તેની વિગત:—
- (૧) અમલાનંદ સ્વામી (૧૨૪૭-૬૦) (૨) રામાશ્રમ(અથવા ગોવિંદાનંદ)
- (અ) ભામતી નિબંધ ઉપર કલ્પતરુ ટીકા (અ) રત્નપ્રભા
- (બ) સૂત્રભાષ્ય ઉપર શાસ્ત્રદર્પણ (બ) રામાશ્રમી ખીજ ટીકા
- (ક) પંચપાદિકાદર્પણ (ક) રામાશ્રમીવૃત્તિ
- (૩) મધુસૂદન સરસ્વતી (૪) મકાશાત્મચરણ
- (અ) એક ટીકા છે એમ કહેવાય છે (અ) પંચપાદિકા ઉપર વિવરણ
- (બ) વેદાન્તકલ્પલતા (બ) શારીરિકમીમાસા ન્યાયમંત્રહ
- (ક) અદ્વૈતસિદ્ધિ. (સ્વતંત્ર ગ્રંથ) (૫) ગંગાધર સ્વામી
- (ક) અદ્વૈતસિદ્ધિરત્ન (અ) સ્વારાજ્યસિદ્ધિ
- (બ) શારીરક સૂત્રસારાર્થઅંકિકા
- (૬) વિદ્યારણ્ય (૧૩૩૧-૮૭). (૭) રામાનંદ
- (અ) પ્રકાશાત્મચરણના વિવરણ ઉપર (અ) વિવરણોપન્યાસ
- વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ. (બ) અલામ્બતવર્ણીવૃત્તિ.
- (બ) અધિકરણ રત્નમાળા (૮) અપ્પૈયા દીક્ષિત
- (ક) વાર્તિક સારંગમંત્રહ. (અ) અમલાનંદના કલ્પતરુ ઉપર પરિમલ
- નામની ટીકા.
- (બ) શારીરક ન્યાયરક્ષામણિવૃત્તિ
- (ક) સિદ્ધાંતવેશ.

(૯) ટીકા ઉપર ટીકાવાળા અથો,

(૧)

અલસુત્ર-આદરાયણના, તેના ઉપર
 શાંકર ભાષ્ય, તેના ઉપર
 ભામતી-વાચરપતિની ટીકા તેના ઉપર
 કલ્પતરુ-અમલાનંદની ટીકા-તેના ઉપર
 પરિભક્ષ-અરુપ દીક્ષિતની ટીકા અને
 આભોગ-લક્ષ્મી નરસિંહની ટીકા છે. પ્રમેયમંત્રદ-વિદ્યારણ્ય મુનિનો.

(૨)

અલસુત્ર-આદરાયણના, તેના ઉપર
 સારીરક ભાષ્ય-શંકરાચાર્યનું, તેના ઉપર
 પંચપાદિકા-પદ્માચાર્યની ટીકા, તેના ઉપર
 વિવર્ણ-પ્રદાસચરણનું, તેના ઉપર
 પ્રમેયમંત્રદ-વિદ્યારણ્ય મુનિનો.

(૧૦) શ્રી શંકરાચાર્યના રચેલા અથો

જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજના રચેલા અથો કેટલા છે, તેનાં યાદી નીચે આપેલી છે:—

(૧) ભાષ્ય:—તેમણે યોગશ (૧૬) ભાષ્યો રચ્યા કહેવાય છે, જ્યારે તેમને અરિન્કાર ગોવિંદનાથ પંદર જણાવે છે. ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન સુક, માહુક્ય, એતરેય, તૈત્તિરીય, બૃહદારણ્યક, છાંદોગ્ય-એ ૧૦ ઉપનિષદો ઉપર ૧૦ ભાષ્યો, ૧ અલસુત્ર ઉપર, ૧ ગીતા ઉપર, ૧ વિષ્ણુમહાત્મનામ ભાષ્ય, ૧ મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના મનસુભગતીય ઉપર ભાષ્ય, ૧ પ્રણવ ભાષ્ય (પંચીકરણ), ૧ ગાયત્રી ભાષ્ય. (કેનોપનિષદ ઉપર એક ષટ્ભાષ્ય અને બીજું વાક્યભાષ્ય-એમ બે છે.)

(૨) શંકાવાળાં ભાષ્યો:—શ્વેતાશ્વત્તર ઉપનિષદ ઉપરનું ભાષ્ય, તૃસિદ્ધતાપનીય ઉપનિષદ ઉપરનું ભાષ્ય. આ બે અથો તેમની ગાદી ઉપર આવેલા કેઈ શંકરાચાર્યે રચેલા મનાય છે. કેટલાકે આ બે ભાષ્યોને તેમના ૧૬ ભાષ્યોમાં ગણે છે, અને પ્રણવભાષ્યને તથા ગાયત્રીભાષ્યને પ્રકરણ અથો ગણે છે, જ્યારે બીજાઓ આઠ શંકરાચાર્યના અષ્ટાદશ (૧૮) ભાષ્ય સ્વીકારે છે. શ્વેતાશ્વત્તર અને તૃસિદ્ધતાપનીય ઉપનિષદોમાં માયાનો વાદ આવે છે, તે ઉપરથી તેના ઉપરના ભાષ્યો મૂળ શંકરાચાર્યના જ રચેલાં કેટલાકો માને છે.

(૩) પ્રકરણઅથો:—શ્રીશંકરાચાર્યને નામે ચઢેલા ઘણા અથો છે. તેમાંના કેટલાક તો તેમની પત્ની તેમની પીઠો ઉપર આવેલા શંકરાચાર્યેએ

રચેલા હશે, એવું અનુમાન થાય છે. પણ નીચેની યાદીમા જણાવેલા અંધો તેમનીજ રચના મનાય છે, કારણ કે તેમાનું લખાણ સર્વમા એકસરખું છે.

(૧) અપરોક્ષાનુભૂતિ, (૨) પ્રોદાનુભૂતિ, (૩) અદ્વતાનુભૂતિ, (આ ત્રણ અનુભૂતિઓ કહેવાય છે.) (૪) આત્મમોઘ, (૫) તત્ત્વોપદેશ, (૬) બ્રહ્મચા-
નાવતી, (૭) વાક્યવૃત્તિ, (૮) લઘુવાક્યવૃત્તિ, (વાક્યવૃત્તિઓ ઘણી મળે
છે. તેમા શ્રી શંકરાચાર્યની મૂળ કથી, તે શોધી કાઢવુ મુશ્કેલ છે.) (૯) સદાચારાનુસંધાન, (૧૦) સ્વાત્મનિરૂપણ, (૧૧) પ્રમોઘ સુધાકર,
(૧૨) પ્રત્નોત્તર માલિકા, (૧૩) એકશ્લોકી, (૧૪) દશશ્લોકી, (૧૫)
ચત્તશ્લોકી, (૧૬) ઉપદેશસાદ્ગમી, (આ સંખ્યાદર્શક ચાર અંધો છે.) (૧૭)
બ્રહ્માનુચિતનમ, (૧૮) મોહમુહર, (૧૯) ચોગતારાવતી, (૨૦) સ્વાત્મપ્ર-
કાશિકા, (૨૧) સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારમગ્ધ, (૨૨) વિવેકચૂડામણિ, (૨૩)
અનાત્મશ્રી વિગદંજી પ્રકરણ, (૨૪) આત્માનાત્મવિચાર, (૨૫) જીવનમુક્તા-
નલ્લહરી, (૨૬) વાક્ય સુધા, (૨૭) અધ્યાત્મપટલવિવરણ.

(૪) સ્તોત્ર: વેદાન્તસ્તોત્ર:—(૧) પ્રાત સ્મરણમ્, (૨) અદ્વત-
પંચકમ્, (૩) આત્મપદ્કમ્, (૪) ઉપદેશપંચકમ્, (૫) કાશીપંચકમ્,
(૬) કૌપીનપંચકમ્, (૭) ચર્પટપંજરિકા, (૮) દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર, (૯)
દ્વાદશપંજરિકા, (૧૦) ધન્યાષ્ટકમ્, (૧૧) નિર્ગુણ માનસપૂજા, (૧૨)
નિર્વાણમંજરી, (૧૩) પરાપૂજા, (૧૪) મનીષાપંચકમ્, (૧૫) વિદ્યાનનૌકા,
(૧૬) પટ્પદી સ્તોત્રમ્, (૧૭) હરિમીડે સ્તોત્રમ્.

લક્ષિતસ્તોત્રો: શિવ સંબંધી:—(૧) શિવજન્મપ્રયાત સ્તોત્ર,
(૨) શિવપંચાક્ષર સ્તોત્ર, (૩) વેંસારસિન્ધુતવ, (૪) કાળલૈંગવાષ્ટકમ્, (૫)
દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર, (૬) દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ સ્તોત્ર

લક્ષિતસ્તોત્રો: વિષ્ણુ સંબંધી:—(૭) શ્રીમદ્વિષ્ણુતાષ્ટકમ્ (૮)
અવ્યુતાષ્ટકમ્-ખીન્નું, (૯) નારાયણ સ્તોત્ર, (૧૦) વિષ્ણુપાદાદિકેશાતવર્ણન
સ્તોત્રમ્, (૧૧) કૃષ્ણાષ્ટકમ્, (૧૨) કૃષ્ણાષ્ટકમ્-ખીન્ન (૧૨) શ્રી ગોવિંદા-
ષ્ટકમ્, (૧૪) પાદુરગાષ્ટકમ્

લક્ષિતસ્તોત્ર: દેવી સંબંધી:—(૧૫) આનંદવહરી, (૧૬) ત્રિપુર-
મુહરી સ્તોત્ર, (૧૭) અજપૂર્ણ સ્તોત્ર (૧૮) અપ્પાષ્ટકમ્, (૧૯) લલિતા-
પંચક, (૨૦) ભમરાળાષ્ટકમ્.

લક્ષિતસ્તોત્ર: નદીના દેવતા સંબંધી:—(૨૧) ગંગાષ્ટકમ્,
(૨૨) યમુનાષ્ટકમ્, (૨૩) નર્મદાષ્ટકમ્, (૨૪) મણિકલ્પિકાષ્ટકમ્

(૫) અનેક નામે ઝોળખાતા શંકરાચાર્યનાં કેટલાંક સ્તોત્રો.

(૧) અદ્વૈતપંચક=આત્મપંચક, (૨) ઉપદેશપંચક=સાધનપંચક, (૩) વિદ્યાનૌકા=સ્વરૂપાનુમંધાન, (૪) દશશ્લોકી=નિર્વાણદશક=સિદ્ધાન્તખિન્દુ. (સિદ્ધાન્તખિન્દુ એ મધુસૂદન સ્વામીની ટીકા છે, પણ ટીકાને નામે મૂળ ગ્રંથ પથ્ય ઝોળખાય છે.) (૫) આત્મષટ્ક=નિર્વાણષટ્ક=વિદ્યાનંદષટ્ક, (૬) બ્રહ્માનુચિતન=આત્મચિતન, (૭) જીવનમુક્તાનંદ લહરી=અનુભવાનંદ લહરી, (૮) સૌન્દર્ય લહરી=આનંદલહરી.

શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યને નામે ચઢેલા (શંકારૂપક) ગ્રંથો અને સ્તોત્રો વગેરેની યાદી.

(૧) અદ્વૈતકૌસ્તુભ, (૨) પ્રપંચસાર, (શ્રીવાણિવિદ્યાસ ગ્રેસની માળામાં આ ગ્રંથ શ્રીશંકરાચાર્યને નામે જાણ્યો છે. એમાં ધણીક સંસારવહેવારની ચમત્કારિક વાતો આવે છે.) (૩) લલિતાત્રિશતી, (૪) વૈદાન્તમુક્તાવલિ, (૫) મહાવાક્યવિવરણ, (૬) તત્ત્વબોધ, (૭) મહાવાક્યવિવેક, (૮) વાક્યવૃત્તિદર્પણ. (૯) વાક્યવૃત્તિ મધ્યમ, (૧૦) રત્નપંચક, (૧૧) વિવેકાદર્શ, (૧૨) શિવસર્વોત્તમ સ્તોત્ર, (૧૩) લલિતાસ્તવરાજ, (૧૪) દત્તાત્રય-સદ્ગુણનામાવલિ, (૧૫) મહાલક્ષ્મી શક્તિ યોગમાયા ભવાની સ્તોત્ર (૧) (૧૬) શિવનામાવધ્યાનક, (૧૭) જગન્નાથાષ્ટક, (૧૮) શિવરામાષ્ટક, (૧૯) ત્રિવેણી-સ્તવ, (૨૦) ચારદાસ્તુતિ, (૨૧) ચંદ્રશેખર સ્તોત્ર, (૨૨) વિકૃલ સ્તોત્ર, (૨૩) રામલક્ષ્મણ સ્તોત્ર, (૨૪) નીલકંઠ સૈવ મંવાદ, (૨૫) અપરાધ-ભંજન અથવા ક્ષમાસ્તોત્ર, (૨૬) કૃષ્ણતાડવ, (૨૭) કામાદ્યાષ્ટક, (૨૮) શબ્દયોગ, (૨૯) ત્રિશ્લોકી, (૩૦) ચતુઃશ્લોકી; (૩૧) શિવમાનસ પૂજા-એ પ્રકારની, (૩૨) વિષ્ણુમાનસ પૂજા, (૩૩) ભવાનીમાનસપૂજા, (૩૪) ભગવ-ત્માનસપૂજા, (૩૫) નિર્વાણશતક, (૩૬) સપ્તશ્લોકી ગીતા, (૩૭) સદાચાર, (૩૮) બાલબોધની, (૩૯) હરિનામાવલી, (૪૦) બ્રહ્મનામાવલી, (૪૧) નક્ષત્ર-માળા, (૪૨) નિગમ ચૂડામણિ, (૪૩) ચતિપંચક, (૪૪) કાશિકા સ્તોત્ર, (૪૫) વિષ્ણુ નામાષ્ટક, (૪૬) શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર, (૪૭) દેવ્યાપરાધ-ક્ષમાપન સ્તોત્ર; (૪૮) લક્ષ્મીનૃસિંહ સ્તોત્ર (૪૯) અમર શતક. એ શિવાય પણ ઘણા ખીળ સ્તોત્રોના નામો મળે છે.

(૧૧) બ્રહ્મસૂત્ર અને શાંકરભાષ્યનો અભ્યાસ કરવાની રીત

શ્રી આદ્યશયણ વ્યાસનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને તેના ઉપરનાં શંકરાચાર્યનાં બાણોનાં પુસ્તકોની યાદી આપણે જોઈ. પણ તે સર્વ ગ્રંથમારંભ કરના-

રાએ વાંચવા જેવાં નથી. પ્રથમાબ્યાસી પદ્મપત્તિવાળા અધિકારી જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુએ પ્રથમ અલ્પતત્ત્વપ્રકાશિકા નામની અથવા તો અદ્વૈતમંજરી નામની સૂત્રવૃત્તિઓ મેળવવી. તે સાથે વૈયાસિક ન્યાયમાળા તથા અધિકરણરત્નમાળા રાખવી, અને આનંદગિરિની ન્યાય નિર્ણય નામની ટીકા સાથે શાંકર ભાષ્યનો અને અબ્યાસ શરૂ કરવો. શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રામાણિક સર્વ મુખ્ય ગ્રંથો ઉપર આનંદગિરિની ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદગિરિનું લખાણ એ શંકરાચાર્યના લેખોનું હૃદય છે. આ પ્રમાણે એક વાર અબ્યાસ થયા પછી મુમુક્ષુએ સ્વામી ગોવિંદાનંદની રત્નપ્રભા ટીકા વાંચવી, અને તે પૂરી થાય પછી જ ભામતી નિબંધ તેના સર્વ સાહિત્ય સાથે શોખ હોય તો જ શરૂ કરવો. ભામતી એ એક રીતે શાંકર ભાષ્યનું હાર્દ તારવનાર છે. તે અલ્પસૂત્ર ઉપર એક સ્વતંત્ર પ્રસ્થાન છે, અને અપૂર્વ ભાવને પ્રકટ કરનારી બહુ જ ગંભીર અને અર્થપૂર્ણ ટીકા છે. તેથી તો તેના ઉપર ટીકાઓ અને ટીકાઓ ઉપર ટીકાઓ વગેરે રચાયા છે. એ પૂર્ણ થયા પછી ટીકાઓ સહિત સંક્ષેપ શારીરક ભાષ્ય અને પંચાપાદિકા પણ સર્વ સાહિત્ય સાથે શોખે તો અલ્પવિદ્યામાં નિષ્ણાત યદ્ય જ્ઞય અને નિર્ગુણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. આધુનિક ટીકાઓમાં શ્રીયુત આત્મારામ મોરેશ્વર જીએની શ્રીમદ્વૈયાસિક ન્યાય આર્યમાળા, શ્રી અલ્પસૂત્રાનુક્રમણિ, શ્રીમદ્વૈયાસિક અધિકરણાનુક્રમણિ અને શ્રીમત્ શારીરકીય તત્ત્વાનુક્રમણિ-એ કંઈક કરવાને માટે બહુ ઉપયોગી છે.

ગુજરાતી લાપામાં:—(૧) શ્રી કૃષ્ણકાલ ગો. દેવાગ્રયીનું સંક્ષેપ શાંકરવિજય, (૨) શાસ્ત્રી મણિશંકર હરિકૃષ્ણ નવસારીકરનું શ્રી શંકરાચાર્ય ચરિત્ર (ધાર્મિક ઇતિહાસ) (૩) જગદ્ગુરુશંકરાચાર્ય, લેખક અને પ્રકાશક નર્મદાશંકર અમ્બેકરામ બંદ, (૪) રા. રા. પુરુષોત્તમ શિવરામ બંદકૃત શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની જીવનકથા આટલા ગ્રંથો ચરિત્ર જાણવા માટે પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં એમના ગ્રંથો ઉપરથી અને બીજી શોધખોળો ઉપરથી તારવીને ઐતિહાસિક દ્રાષ્ટ્યે ચર્ચા કરવું એક સાદું જીવનચરિત્ર લખવાની ધણી જરૂર છે. તેજ પ્રમાણે તેમના પછી શાંકરમતના પ્રચારની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરનારા સિત્તસિંધાવદ્ એક ગ્રંથની પણ તેટલીજ જરૂર છે.

(૫) “હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ” એ નામના પુસ્તકમાં ખંભાતના દિવાન સાહેબ દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ લખેલો

તત્ત્વગાનનો ઇતિહાસ તથા હમણું જ તેઓશ્રીએ ગોવિંદનાથનું સંસ્કૃત શંકર-ચરિત્ર અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત સાથે બહાર પાડ્યું છે તે ખાસ વાંચવા જેવા છે. એ સિવાય સ્વ. સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદીએ લખેલો મિદાન્તસાર તથા પંચશતિ નામનાં પુસ્તકો પણ વાંચવા જેવાં છે. હિંદની જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં શંકર સિદ્ધાન્તનાં અને ચરિત્રોનાં ઘણાં પુસ્તકો છે.

તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિપિને યથા ।

ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્યાવદ્રેદાન્તકેશરી ॥

ભાવાર્થ—જેમ સિંહની ગર્જના ન થાય ત્યાં સુધી જંગલમાં શિયાળો શોરબકાર મચાવે છે, તેમ જ્યાં સુધી વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત રૂપી કેશરીસિંહ ગાજતો નથી હોતો ત્યાં સુધી અન્ય શાસ્ત્રો શોરબકાર મચાવી શકે છે.

इति शम् ।

પુસ્તકની જવાબદારી : બાંધણી

પુસ્તકની બાંધણી એ અંગ્રજીવિધાનમાં છેલ્લું કાર્ય છે. આથી ઘણે ભાગે અને છે એવું, કે છેક છેલ્લી ધડી સુધી તેને વિશે કોઈ વિચાર કરવું નથી. પણ ખરું જોતા તો બાંધણી એ પુસ્તકના દેહના ઘડતરનું ઘણું અગત્યનું અંગ છે. છાપખાનાના મંચા ઉપરથી કાગળ બેતર્યા પછી પણ પુસ્તકનું સ્વરૂપ અરધુ જ ધડાયું હોય છે. અંચેદનું ખડક ઘડતર તેની બાંધણી-મા થાય છે. બાંધણી એ પુસ્તકની સાચી સ્વરૂપદાતા અને તેના દેહીની ધારક તથા રક્ષક છે; તેના આયુષ્યની દોર છે.

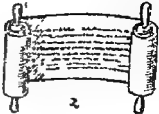
થોડો ઇતિહાસ

પુસ્તકનું આજનું સ્વરૂપ તો માત્ર છેલ્લા ઓગણીસ સૈકાનું સર્જન છે. ઇસુની સદી સર થયે જોટલા વર્ષ થયા તેટલા લગભગ વર્ષ પુસ્તક-બાંધણીની સરઆત થયાને થયા હજો. લખાણો મંથરવાની મૂળ સરઆત આસીરિયનોની માટીની તકતીઓ અને અશોકના શિલાલેખ જેવી પદ્ધતિ વડે થઈ. તે પછી રોમન લોકો ખાસ પાડેલી લાકડાની પાટીમા કાળું મીણ પૂરી તે ઉપર સફેદ અક્ષરે લખતા અને એવી બે પાટીઓ, એક પર બીજી ઢંકાઈ રહે તેમ, મિળગરા જેવી રચનાથી જડી લઈ લખાણ સાચવતા. ઇજિપ્તવાસીઓએ પેપીરમના પાદડા ઉપર બરની કલમ વડે લખવાની પહેલવહેલી સરઆત કરીને કાગળની શોધનો પાયો નાખ્યો, તેમ લખાણ મંથરવાની પદ્ધતિનું પણ નવું સ્વરૂપ ધડ્યું. તેઓ એ પેપીરમને આપણા જૂના ઓળિયા કે ટીપણાની પેઠે વીંટી રાખતા, જોકે આજના ટીપણાં જોટલા તે લાખા ન હતા. છ હજાર વરસ પહેલાના આવા ટીપણાને ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ ટીપણાને આજની બાંધણીનો વડદાદો કહી શકાય.

એ ટીપણાઓમા ત્રણ વિવિધ પદ્ધતિએ લખાતું : એક તો આપણી પેઠે તેની પહોળાઈ-વડ, નાની ટૂંકી લીટીઓમા મથાળાના છેડાથી તેનીચેના છેડા સુધી; (જુઓ ચિત્ર ૧-આકૃતિ ૧) બીજું, ટીપણાની લખાઈ-વડ, સળંગ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પહોંચતી લાખી લીટીઓમા, (ચિત્ર ૧-આકૃતિ ૨) અને ત્રીજું એ લખાઈમા સળંગ નહિ પણ ટૂંકી ટૂંકી લીટીઓના નાના કોલમ-ચોસવા-પાટીને (આકૃતિ ૩) વખત જતા આ કોલમ પાટીને લખેલા લખાણોવાળા ટીપણાને, એવા બે કોલમો વચ્ચેની કોરી જગ્યા

૧

૨

૩

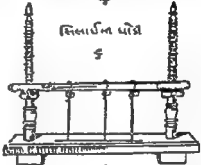
૪

૫

સિસાઈન પોરી

૬

૭ કાલો પાઠ્ય પુસ્તક

૮ પોરી પાઠ્ય પુસ્તક

૯

૧૦

ચિત્ર ૧

૧૪૨

આગળથી ધડ પાડીને વાળી લઈ સાચવવા વધુ સુગમ લાગ્યા (આકૃતિ ૪) અને આમ આપણા આજના પાનાઓની સરખાત યઈ પત્રી આ ધડ પાડેની પાનાની ચોકડીને પીઠ આગળના લાગથી દોરા વડે સીવી લેવાનો નુસખો ચોખ્ખો, તેની સાથે આજની બાધણીની સરખાત યઈ. (આકૃતિ ૫) એ બાધણીમાં, સ્વાભાવિક રીતે જ પૃથ્વીની આગળની ધારો બેવડા બેડાએના પાનાની રહેતી, જેની આજે પણ ઘણા જાપાની પુસ્તકોમાં બેડામાં આવે છે. પાછળથી એ બેડાએના પાનાને ફાડી નાખી તેની બંને બાજુએ લખવાની ગરજાત યઈ અને પત્રી તો સ્વાભાવિક રીતે જ આજની પુસ્તક-બાધણીની ઢાંચ સુધીના બધા અંગ એમ પત્રી એક વિકસતા ગયા.

સરખાત

આમાં પહેલો ઉમેરો તે સીવેના પુસ્તકને સપાટ ગળવા તથા ધસા રાધી તેનું રક્ષણ કરવા સારૂ બે બાજુ બે પાટિયા રાખવાનો યથો, અને પત્રી તે પાટિયા ઉપર, પુસ્તકની સીનાઈને પકડી રાખનારી પટ્ટી ચોઢી ઈ મિલગરા જેવી રચના કરી (પાછળથી આ પાટિયા બહુ જાડા પડવાથી તેને બદલે ઉપરાઉપર કાગળો ચોઢીને જાડા પૂઠા જેવું બનાવીને વાપરવા લાગ્યા, જે શોધ પછીથી આજના કક્ષિન-મેડ-મા પરિણમી) આ પત્રી તરત જ પુસ્તકની પીઠનો ધસારો અટકાવવા તથા આમકુ ચોડાવું સારૂ થયું, જે લખારીને ઉપરના પાટિયા પર પણ અરધે અથવા આખે ભાગે સળગ મઢી લેનામાં આ ય આમ કમસ આજના 'હાફ બાઉન્ડ' કે 'ફુલ બાઉન્ડ' પુસ્તકોની બાધણી વિકસી.

શબ્દગાર

માણુમને સાદી ને ઝારી ઉઘાડી જગ્યા ગમતી નથી પુસ્તકના પૂઠા ઉપર આમકુ મઢાયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેના ઉપર શોભા કે શબ્દ ગાર કરવાનું મન થયું. લાન્ડાના હથિયારો વડે આકૃતિઓની દાખ-ઝાપ તથા સાદા આલેખનોથી સરખાત યઈને આમકાના પૂરાઓ ઉપર ધીમેધીમે ચીનાકારી, રેશમના લરતગૂચણુ હાથીદાતની કારીગરી, રૂપાનું કાતરકામ, તથા સોના અને રત્નોનું જડતરકામ પણ થવા લાગ્યું, અને ચોથા સંક્રામાં તો ખીઓખીય હીરા, અખર, પાના, મોતી અને રત્નજડિત પ્રથમબાધણી સુધી એ હુન્નર પહોંચ્યો. આ કારીગરીના ઘણા પ્રાચીન નમૂના હજી પણ સમહરથાનોમાં મોજૂદ છે. પરંતુ આવી કિંમતી બાધણી તો રાજ-

મદારાજાએ અથવા મદાન ધર્માલયો માટે જ થતી. એ સિવાય સામાન્ય બાંધણીમાં તે આમડા ઉપર, આપણા જૂની દબના ચોપડાનાં પૂર્ણ ઉપર હોય છે તે રીતની, વિવિધ સુશોભનોની દાખલા (જેને Blind tooling કહે છે) પાડવામાં આવતી અને પંદરમા સૈદા સુધી તે યુરોપમાં પ્રચલિત હતી.

પંદરમા સૈકાની મધ્યમાં યુરોપમાં મુદ્રણકળા દાખલ થઈ તેની સાથે જ ગ્રંથોની બાંધણીનો દુનિયા પછી વિસ્તાર પામ્યો અને આજ સુધી એ કામ માત્ર ધર્માલયો અને પાદરીઓના મંદિરોમાં જ ચલુ તેને બદલે હાપખાનાં-ઓમાં દાખલ થઈને મુદ્રણકળાનું અંગ બન્યું.

મુદ્રણકળાની શોધને પચીસેક વર્ષ પીલા દરો ત્યાં યુરોપની ગ્રંથ-બાંધણીની કળામાં સાદી દાખલાને બદલે સોનેરી દાખલા—Gold tooling—નું તત્ત્વ ઉમેરાયું. પૂર્વના દેશોમાં એ કારીગરી જૂના વખતથી પ્રચલિત હતી ત્યાંથી તે ઇટાલીમાં આવીને યુરોપમાં ફેલાઈ. વેનીસનો જગ-વિખ્યાત મુદ્રક આલ્ડસ મેન્ચિયસ આ કળામાં મોવડી થયો.

પોલી પીઠ

આ સોનેરી દાખલા દાખલ થવાની સાથે જ પુસ્તકની પીઠની રચનામાં એક અગત્યનો ફેરફાર થયો. અસાર સુધી પીઠ ઉપરનું આમડું પુસ્તકની સીવેલી પીઠ ઉપર સળંગડ ચોટી દેવામાં આવતું (જુઓ ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૭) આથી સરળતા એ હતી કે પુસ્તકની પીઠ સહેલાઈથી વળાને તે મંપૂર્ણ સપાટ ઉઘાડી શકાતું; પણ ગેરફાયદો એ હતો કે તેને લીધે પીઠના આમડામાં ફરચલીઓ પડતી, જેથી સોનેરી જેવી દાખલાપના કામને નુકસાન પહોંચતું. આને પરિણામે પોલી પીઠની—અથવા ખુદ્દી પીઠની બાંધણીની શોધ થઈ. એમાં સિદ્ધાર્થવાળા પીઠથી આમડાની પદ્ધતિ અલગ પાડીને, ત્યાં મજબૂત કાગળ કે કપડું ચોડાયું અને પીઠની સિદ્ધાર્થવાળા છેડા મજબૂતી ગંઠીને મજબૂત કરી લેવાયા. (ચિત્ર ૧—આકૃતિ ૮) આ યોજનાથી પુસ્તક આગાઉની માફક મંપૂર્ણ સપાટ ખુલ્લું રહેતું છતાં પીઠનું આમડું તેનાથી અલગ રહેવાને લીધે તે પરનાં સુશોભનો સુરક્ષિત રહે છે. આમ ક્રમશઃ ગ્રંથ-બાંધણીની કળાનો વિકાસ પશ્ચિમમાં થયો. આપણે ત્યાં તે ઝોગિયા (ટીપણી)ની પદ્ધતિ અથવા એ બાબુ લખેલાં પાનાંઓને એ પાટિયાં વચ્ચે પોલી રૂપમાં મંધરવાની પદ્ધતિ જ ચાલુ રહી છે.

દબાણ

બાંધણીની સામાન્ય ક્રિયાના બધાં અંગો વિશે ટૂંકી માહિતી આપણે

ગયા વર્ષના હપતામા બાધી ગયા છીએ. અહીં હવે, એમાના રહી ગએલા કેટલાક મુદ્દાઓ ઉમેરીને એ દેકે કિયાને વધારે વિસ્તારથી સમજાવું.

છાપવાના મેચા પછી બેતર્યા પછી કાગળ પરની શાહીને સુકાવા તથા નમવા દેવાને એકાદ દિવસ રાખી મૂકવામા આવે છે, અને તે પછી એકે કિયા, જે પશ્ચિમના દેશોમા મોટે ભાગે હવે કરવામા નથી આવતી તે, આપણે ત્યાં કરવામા આવે છે. તે છાપેલા કાગળને દબાવવામા નાખવાની, આપણે ત્યાં ઘણુખડ જૂની દગના મચાઓ પર, સામાન્ય કારીગરોને હાથે કામ લેવાનું હોવાથી તથા છાપખાનામા જૂના નવા અને પ્રકારના બીમાં ભેજસેજ હોવાથી સ્પષ્ટ છાપ લાવવા માટે સામાન્ય રીતે છાપને વધારે દાખ આપે છે. આથી કાગળની અને બાજુની છાપના દાખ, પરસ્પરની સામી બાજુએ આછા ઘોળા જેવા જોડી આવે છે. આ દાખ એસાડી દેવા સાર, છાપેલા કાગળો સુકાયા પછી એકાદ દિવસ માટે તેમને મોટા દબાવુ પ્રેસમા, વચ્ચે વચ્ચે લીસા કડક કાર્ડ મૂકીને, દાખી રાખવામા આવે છે. મશિનો જામ્યા હોય, બીમાં એકધારી ઊંચાઇના અને કાગળપૂર્વક સાચવેલા હોય તથા કારીગર હોશિયાર હોય તો પાછલી બાજુ જરા પણ દાખ આવવા દીધા વિના મદારવાળી સુધક છાપ લાવી શકાય છે અને કાગળને દબાવવામા નાખવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે.

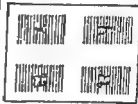
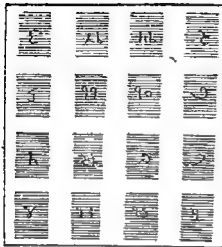
વળામણી

દબાવવાથી નીકળ્યા પછી કાગળ વળાવા માટે જાય છે. આ સાધારણ લાગતી કિયા પણ ઓછા મહત્વની નથી. છાપવામા જેમ પાના બરોબર એકબીજાની પાછળ—લીટીએ લીટી અને અક્ષરે અક્ષર મળે તે રીતે છપાય એ જોટલા અગત્યનું છે, તેમ તેટલા જ અગત્યની આ વળામણી પણ છે. કાગળ વાળવામા, એકબીજાની સામે આવતા પાનાની લીટીએ લીટી, સામસામી એકબીજાપર બધમેસતી થઇ રહીને, પાના વચ્ચેની કારી જગ્યાને બરોબર મધ્ય ભાગે ધડ ન પડે તો પુસ્તકનું રૂપ માર્ફુ જાય છે, અને છાપવામા લીધેલી કાગળ બધી ધૂળ મળી જાય છે.

છપાએલા કાગળ ઉપર અને બાજુએ પાના એવા કમથી ગોઠવેલાં હોય છે કે તેને બેવડો, ચોવડો કે આઠવડો વાળતા જઘએ તેમ પાના મંખ્યાના કમાક પ્રમાણે એકબીજા પર ગોઠવાતા જાય છે, અને કાગળ પૂરો વળાઈ રહ્યો આજો 'ફોર્મ' (અથવા 'સેકશન') તૈયાર થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે કાઢિન સોળપેજી પુસ્તક માટે ડબલ કાઢિનના એક કાગળ ઉપર સોળ પાના

એવા ક્રમથી ગોઠવીને તેને બંને બાજુએ છાપી લેવામાં આવે છે કે પછી એ કાગળને વચ્ચેથી ફાટીને બે ફડક કરીએ એટલે દરેક દુકડામાં આગળપાછળ આકૃતિ ૧

આકૃતિ ૨

અંચિ ૨

આકૃતિ ૩

આકૃતિ ૪

૧ થી ૧૬ સુધીના ક્રમનાં આઠઆઠ પાનાં પથરાઈ રહેલાં હોય. (જુઓ ચિત્ર ૨-આકૃતિ ૧) પછી એમને એક દુકડો લઈ તેની એક તરફની સપાટી ઉપર કાળી તરફ આવેલાં ૭ અને ૨ પૃષ્ઠાંકની ઉપરઉપર જમણી તરફનાં ૬ અને ૩ પૃષ્ઠાંક બરોબર આવી રહે એ રીતે (ચિત્ર ૨-આકૃતિ ૨) તેના બંને છેડા બેગા કરી લઈ તેને અદ્દર પ્રકાશ સામે ધરી ખાત્રી કરી શે, અને બરોબર મેળવાઈ રહે એટલે કાગળને વચ્ચેથી ધડ વાળે. ૭ અને ૨ ઉપર ૬ અને ૩ પૃષ્ઠાંક બરોબર ગોઠવાયા હશે તો ૧૦ અને ૧૫ ઉપર અનુક્રમે ૧૧ અને ૧૪ આપમેળે આવી રહેશે એ તો દેખીતું છે. આમ ધડ વળા એટલે હવે પાછળની બાજુના ૧૨, ૧૩, ૪ અને ૫ પૃષ્ઠાંકવાળાં પાના ઉપર આવવાનાં. (આકૃતિ ૩) કાગળને હવે આડો ફેરવી નાખી ૧૩ નો અંક બરોબર ૧૨ ઉપર અને ૪ નો અંક ૫ ઉપર બંધ બેસી રહે તેમ ગોઠવી બીજી ધડ પાડે એટલે ૮ અને ૯ અંક ઉપર આવવાના. તે બંનેને સામસામાં ગોઠવી બીજી ધડ પાડે ૧ થી ૧૬ સુધીના ક્રમનો ફોર્મ તૈયાર થઈ જશે. ન સમજણ પડે તો આપેલી આકૃતિઓ પ્રમાણે નાના કાગળના દુકડા ઉપર નમૂનો કરીને વાળવાથી સમજાઈ જશે. આ જ દંખથી

જુદા જુદા કદ પ્રમાણે ૧૨, ૨૪, ૩૨, ૩૬, ૪૮ કે ૬૪ પેજ પુસ્તકોની ઘડ પાડવામાં આવે છે.

ઘડ ને વધારે પાડવાની હોય અને કાગળ ને કડક હોય તો ઘડ પાડતી વખતે બહુ મુરકેલી પડે છે અને કેટલીકવાર ફોર્મની પીઠ કે મથાળાની ઘડ આગળ કરચલી કે ખજૂરો પડી પુસ્તકને ખરાબ કરે છે. એટલે વધારે પેજ પુસ્તક, જેમાં ઉપરાઉપરી ઘણી ઘડ પાડવાની હોય તેવાના કિસ્સામાં, કાગળની પસંદગી વખતે તે બહુ જાડા અને કડક ન હોય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

આપણે ત્યાં તો ઝાઝી ખપતને કારણે પુસ્તકની એક, બે કે બહુ તો પાંચ દબ્બર સુધી નકલો જ છપાતી હોઈ વળામણીનું આ કામ હાથેથી જ કરવામાં આવે છે; પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં તો વાળવાના મંચા (ફોલ્ડિંગ મશિન) આવે છે, જેમાંના સારા જગ્યા મંચા ઉપર તો જુદાજુદા કદ અને પ્રકારની લગભગ ૨૦૦ વિવિધ પદ્ધતિઓની વળામણી થઈ શકે છે. છતાં ઉત્તમ કોટિના (એન્સાઈક્લોપીડિયા કે બાઈબલોમાં વપરાતા ઇન્ડિયા પેપર જેવા) અતિ પાતળા કાગળો, કે ખાસ આવૃત્તિઓમાં વપરાતા અસામાન્ય દળના જાડા કાગળો ત્યાં પણ હાથેથી જ વળાય છે.

વળાઈ રહ્યા પછી ફરી પાછા પુસ્તકના ફોર્મને એકવાર દબાણ પ્રેસમાં નાખી દાબી રાખવામાં આવે છે, જેથી પાના વચ્ચેની હવા નીકળી જાય તથા ઘડ બરાબર બેસી જાય. સામાન્ય રીતે આ ક્રિયા બહુ મોટા દળનું અને ઝાઝા ફોર્મનું પુસ્તક હોય તો જ કરવામાં આવે છે.

મેળવણી

એક કરતા વધારે ફોર્મનું પુસ્તક હોય તો એના છુટાછુટા ફોર્મને હવે ક્રમવાર મેળવીને એકબીજા પર મૂકી તેની ચપ્પી કરવાની આવે છે. આને મેળવણી કહે છે. પોતાની સામે અર્ધ ગોળાકારે ફોર્મોના થોકડા ક્રમવાર મૂકીને માથુસ તેમાંથી પહેલેથી એક પછી એક ફોર્મ લઈ એકબીજા પર મૂકી ક્રમસર ગોઠવતો જાય છે અને એ રીતે બીજે છેડે પહોંચે એટલે આખું પુસ્તક ગોઠવાઈ રહે છે. એક માથુસ આ રીતે પોતાની આસપાસ લગભગ ૮ થી ૧૦ ફોર્મની ચપ્પીઓ રાખી મેળવણી કરી શકે છે. પુસ્તક તેથી વધારે ફોર્મનું હોય તો વધારે માથુસો જુદીજુદી ચપ્પીઓ લઈને આ રીતે બેઝે છે, અને પછી પોતપોતાની મેળવાએથી થોકડીઓ ક્રમમાં

એકલી કરી લઈ પુસ્તક તૈયાર કરે છે. આ રીતે મેળવાએલા ફોર્મ બરોબર ક્રમમાં ગોઠવાયા છે કે નહિ તેની ફરી એકવાર તપાસણી કરી જવામાં આવે છે જેને અંગ્રેજીમાં 'કોલેટિંગ' કહે છે. પુસ્તક ગ્રાહી ફોર્મનું હોય તો મેળવણી પછીની આ ક્રિયા સહેલી થઈ જાય એટલા માટે એક દિક્રિમત કરવામાં આવે છે. વળીને તૈયાર થએલા ફોર્મની પીઠની ધડ જ્યાં આવે છે તે જ જગ્યાએ બરોબર, ફોર્મ છપાતી વખતે જ એક ઝીણી કાળા નિશાની છપાય એવી રચના કરી લેવામાં આવે છે, અને એક પછી એક છપાતા આવતા ફોર્મમાં, આ નિશાની થોડી થોડી એકસરખા માપથી નીચે ને નીચે ઉતારતા જઈ છાપવામાં આવે છે, જેથી જ્યારે બધાં ફોર્મ મેળવાઈ રહે ત્યારે પુસ્તકની પીઠ ઉપર કણીકારે એકસરખી ત્રાંસી લીટીમાં નીચે રણીનાં પગથિયાંની માફક સીધા નિયમિત અંતરે આવીને એ બધી નિશાનીઓ ગોઠવાઈ રહેલી હોય છે. મેળવણીમાં જે બૂલ થઈ હોય તો આ લીટીમાં આપમેળે જ ખાંચ આવીને બૂલ તરત પકડાઈ જાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૫-આકૃતિ ૧)

ચિત્રો

પુસ્તકમાં જે છુટાં છાપેલાં ચિત્રો, નકશાઓ વગેરે દાખલ કરવાં હોય તો મોટે ભાગે તેને રીવજીમાં ન લેતાં મેળવણી વખતે જ દાખલ કરી લેવાય છે. ચિત્રની કિનારે પર શુભારે જે ઈંચ જેટલી પહોળાઈમાં લાંબી ચોપડી, તેને જે પૃષ્ઠ સામે દાખલ કરવાનું હોય ત્યાં, ફોર્મની કિનારે જોડે ચિટકાવી દેવામાં આવે છે. આવાં ચિત્રો ચોડવાનું રથાન (એટલે કે જે પૃષ્ઠની સામે તેને ચોડવું હોય તે પૃષ્ઠ) પસંદ કરવામાં આવ્યેલી રાખવી. ખનતાં સુધી તો તે ફોર્મના પહેલા અથવા છેલ્લા પૃષ્ઠની સામે આવે તેવી જ રચના કરવી; નહિતર તે સિવાય ફોર્મની અંદરના કોઈ પણ પાને તે ચોડાવાનું આવે તો બાધ-કરને એ વાળેલા ફોર્મને તે પાના આગળથી હાથ વડે કાપી નાખીને પછી ત્યાં ચિત્ર ચિટકાવવું પડે છે, અને આ પ્રકારની વધારાની મહેનતનો ખર્ચ પુસ્તક ઉપર થડે છે.

સીવણ

ધડ વાળીને ચિત્ર ચોડાઈ મેળવાઈ પુસ્તકકારે ચપ્પીમાં ગોઠવાઈ ગયા પછી પુસ્તકની સિવાઈ શરૂ થાય છે. સિવાઈ વિષે ગયા વર્ષના દપતામાં ઘટતા વિસ્તારથી કહેવાઈ ગયું છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન નહિ કરીએ. એકાદ ફોર્મની ચોપડીને માટે વચ્ચે ટાંકાની (દોરાની કે સ્ટ્રિચિંગ

મશિન પર કરેલી વાળાના ટાકાની) સિનાઇ ઉચિત છે, કેટલાંયો, રીપોર્ટો, માસિકો તથા એવા પાતળા અને જોડી અગત્યના કામો, જેમાં થોડા દાંર્મ હોય, તેને માટે પડખામાં ટાકા લઈ સ્ટેજ અથવા સ્ટિચ સિવાય ચાલે

પાતળી પુસ્તિકાઓ ઉપર ઘણીવાર રોજીને માટે રેશમી દોરી બધા-વવાનો પણ રિવાજ છે. આમાં પણ પુસ્તકને પહેલા વાળાના ટાકા તો લઈ જ લેવા જોઈએ. પછી પુસ્તકના પડખામાં ‘પચ’ (વીધણી) વડે કાણા ખાદી તેમાં સુશોભિત રેશમી દોરી બાધવામાં આવે છે. કેટલીક વાર પુસ્તિકા બહુ પાતળી હોય તો પડખામાં કાણા ન પાડતા સોય વડે પીઠમાં જ રેશમી દોરાની સિવાય હાથેથી કરી લેવામાં આવે છે. (ચિત્ર ૩-આકૃતિ ૩) પણ આ ખરચાળ હોવાથી ખાસ શોભાવાળા કામોમાં જ કરવું સલાહભર્યું છે.

પૂઠાં

પૂઠાના પ્રકારો વિશે પણ આપણે ગયા લેખમાં સમજી ગયા છીએ. સામાન્ય પુસ્તિકાઓને, કેટલાંયો માસિકો જેવા પરચુરણ કામોને, તથા કેટલીકવાર ખસો પાના સુધીના પુસ્તકો સુધાને માટે પણ, સુદર દેખાવ રંગ અને ભાત વાળા જડા પૂઠાના કાગળો વપરાય. આવા કાગળો ઉપર જોઈવું છાપકામ (પુસ્તક તથા કર્તાનું નામ, પ્રકાશક વગેરે) અગાઉથી જ કરી લેવાય છે; અને પછી સીવાઈને તૈયાર થએલા પુસ્તકની પીઠ ઉપર લાઈ અથવા સરેસોના સારો હાથ મારી તેના પર એ પૂઠા ચોટાટી દેવાય છે. પૂઠા ચોટાઈ રહ્યા બાદ કાપવાના સચા ૫૦ તેની ત્રણે દોરો સહાયથી અપાટ છાદી લે છે. (ચિત્ર ૩-આકૃતિ ૧) પણ કેટલીક વાર પૂઠાની ત્રણે બાજુની ધારો, પાછી બાધણીની પેઠે આગળપડતી રાખવી હોય છે. (આકૃતિ ૨) આવે વખતે પૂર્વ ચોડચા પહેના જ પુસ્તકની ધારો છાદી લેવાય છે.

જડા પૂઠાવાળા એટલે ડ્રિટિન-બોર્ડ-નાખેલા પુસ્તકોમાં પણ વિવિધ પ્રકાર છે. એ પ્રકારોની ખમણી તથા તેને માટે વાપરવાના ડ્રિટિનની જડાઈનો આધાર પુસ્તકના દળ, વપરાશ અને મહત્ત્વ ઉપર રહે છે. બહુ અગત્યના ન હોય તેવા, મધ્યમ વપરાશના અને મોઢે ખર્ચે પાર ઉતારવા જેવા પુસ્તકો માટે, પીઠ પર થઈને બને બાજુના પૂઠા પર પથરાઈ રહેતા સળંગ કાગળ ચોડેલી બોર્ડની બાઈન્ડિંગ ચાલે. અંગ્રેજીમાં એને Paper-boards કહે છે (આકૃતિ ૪). પુસ્તકને એથી જરા વધારે મજબૂત અને આકર્ષક કરવું હોય તો કાગળ સળંગ ચોડવાને બદલે પીઠ ઉપર જોઈતી

પદી રાખી બંને બોડ ઉપર કાગળ ચોડે છે. (આકૃતિ ૬) આ બધાંમાં કાગળને પહેલેથી જ છાપી લેવામાં આવે છે. પૂર્ણના કાગળો આમા-યતઃ બહુ લીટી

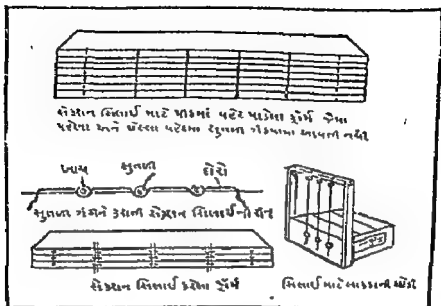
ચિત્ર ૬ બહુલીના પ્રકારની બાંધેલીના નમૂના

સપાટીના ન હોવાથી તેના ઉપર હાફટોન કે ફોટો બ્લૉક છાપી શકતો નથી. આવા કિસ્સામાં ફોટો બ્લૉક જુદા કાગળ ઉપર પહેલેથી છાપી, તેને જરૂરના માપમાં વેતરી કાઢીને પછી પૂઠા ઉપર ચોડવામાં આવે છે (જુઓ આકૃતિ ૬ ની ઉપર). કવિથી નાનાલાલે પોતાના પુસ્તકોનાં પૃષ્ઠાં (અલખત કાચાં) આ રીતે કરાવવાં શરૂ કર્યાં છે.

વધુ મહત્વનાં તથા કિંમતી અને ચાતુ વાપરના પુસ્તકો ઉપર સળંગ છાંટના પૃષ્ઠા સજ્જાદભર્યા છે (જુઓ આકૃતિ ૫). એથી પણ વધારે વપરાશ અને મહત્વના તથા કાયદાના પુસ્તકો જેવા ભડા ગ્રંથો, દિસાખના લેખરો, રજિસ્ટરો વગેરેને પીઠના ભાગમાં ચામડું નાખીને હાફ લેધર બાઇન્ડિંગ (આકૃતિ ૭), અથવા પીઠ ઉપરાંત આગળના ખૂણાઓ ઉપર પણ ચામડું મઢીને થ્રીફોર્ડ્સ લેધર—પોણા ભાગમાં ચામડાની—બાઇન્ડિંગ (આકૃતિ ૮) કરાવે છે. ખાસ બેચી ખાંધણીના પુસ્તકો સળંગ ચામડાથી બંધાવે છે, (આકૃતિ ૯) જેમાં એકમે પ્રકાર તો પૂઠું નાખ્યા વિનાના, મખમલ જેવી સુંવાળી ખાંધણીના છે, જેને અંગ્રેજીમાં ફેલેક્સિબલ લેધર બાઇન્ડિંગ અને લિમ્પ લેધર બાઇન્ડિંગ કહે છે. (આકૃતિ ૧૦) બાઇબલો જેવા ધાર્મિક પુસ્તકો, કાવ્યનાં મુંદર પુસ્તકો, ભેટ આપવા માટેના કિંમતી પુસ્તકો તથા ઉત્તમ ગ્રંથોની વિશિષ્ટ આવૃત્તિ-ઓની ખાંધણી આ રીતે થાય છે.

સેકશન સિવાઈ

હીક દળના અને કામથી વપરાયના પુસ્તકો માટે તો સેકશન સિવાઈ જ જરૂરની છે. આ રીતે સીવાએલું પુસ્તક આખું સપાટ બિંધરી શકે છે અને તેનાં પાનાં ખેંચાઈ આવતા નથી. તેની લાખી વિચતમાં ન બિતરનાં અર્ધો ટૂંકામાં એટલું મમળવલુ બમ થશે કે મેળવાઈ તપાસાઈને ગોઠવાએથી પુસ્તકોની ધખીને લાકડાના સીધરા વચ્ચે મજબૂત જકરી, તેનાં પીઠમાં ઝીળી કરવન વડે પુસ્તકની લંબાઈના પ્રમાણમાં છ, આઠ કે દસ આઠા વહેર મૂકી કાણાં પાડવામાં આવે છે. પછી અને છેડાનો એકેક વહેર બાદ કરતાં, વચ્ચે જોટલા બાકી ગ્લે તેટલી બેબી મૂલગાઓ બાંધેલી સીરમુની ઘોડી ઉપર, એ વચલા વહેરની દરેક ખાચમાં દરેક સુનગી બેસી નવ્ય એ રીતે, એક દરમો ગોઠવવામાં આવે છે. દરેક એ ફાઈર્મને એક દાયે બરોબર મખેથી ઉપાડી, એક છેડાના વહેરના વેદમાથી સોય નાખી ફાઈર્મનો વચ્ચે કાટે છે, અને ત્યાંથી તે પછીના—પડેલી સુનગીવાળા વેદમાં સોય નાખીને બહાર કાઢી, જેથી સુનગીને સોયના દોરણો આટો લઈ, ફરીથી એ જ વેદ-

ચિત્ર ૪

માંથી સોય નાખી ફોર્મના વચ્ચે લાગે કાઢે છે. આ રીતે પૈસા વેહમાં ગોઠવાએલી બધી સૂતળાઓ સીવાણની સાથેસાથ પુસ્તકની પીઠ સાથે ગંઠાતી બન્ય છે. સેક્શન સિસાર્થની ઘણી પદ્ધતિઓમાંની આ એક છે. સાથેનું ચિત્ર જોવાથી વિગતવાર આ પદ્ધતિ સમજાશે.

આ રીતે સીવાણને પુસ્તકો પૂરાં થાય એટલે એ ખાંચોમાં ગંઠાએલી સૂતળાના છેડા દરેક પુસ્તક દીઠ બંને બાજુ એકાદ ઈંચ લાંબા રહે એ રીતે કાપી સર્ધને એક એક પુસ્તક છૂટું કરી નાખે છે. પાછળથી આ છેડા પૂઠાની સાથે ચોડાણને મિલનગરંનું કામ કરે છે. કેટલેકઠેકાણે આ સૂતળાને બદલે સુતરની શીત (પાતળી પટ્ટી) પણ વપરાય છે.

પીઠકામ

સીવાર્ધ રહ્યા પછી પૂરું ચડાવવા માટે પુસ્તકને (મુખ્યત્વે તેની પીઠને) તૈયાર કરે છે. આ ક્રિયાને અગ્રિજમાં ફોર્વર્ડિંગ કહે છે. આમાં નાનીનાની પાંચેક ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. પહેલાં તે સીવાએથી પીઠ ઉપર છુટા કડક બ્રશ વડે ઊંચા સરેસનો એક હાથ મારે છે. બ્રશ કડક ને છુટું એટલા માટે કે ફોર્મોની સાંધમાં સરેસ ઊતરીને તેઓને જકડી લે.

બાધણી માટે વપરાતા બધા સાધનોમા સરેસ વિષે ખામ કાળજી જરૂરની છે. જોકે એ વિષય બાઈન્ડરનો છે, અને પુસ્તક બંધાવનારનું તેમાં બહુ ઓછુ ચાલે છે, તોપણ તે વિષે ધ્યાન આપવાનું ચૂકવું નહિ. હલકી જાતનો સરેસ પુસ્તકના કાગળ અને પટ્ટીઓ સાથે એકરૂપ થતો નથી અને પરિણામે તરકાઇને ઉખડી જાય છે. આવા પુસ્તકો ઉઘાડો ત્યારે તેની પીઠમાથી કડાકા ફટતા સંભળાય છે અને ટૂંક વખતમા તેની પીઠ પરથી પૂર્ણ છુટું પડી આવે છે. બાધણી માટે ગ્લિસરીનનો મેળવણીવાળો મુલાયમ સરેસ—elastic glue જરૂરનો. કેટલીક વાર જતે દહાડે મરેમ કડક થતો જાય તો તેમા કાગળની જાત પણ કારણભૂત હોય છે.

સરેસનો પહેલો આછો હાથ સુકાયા પછી પુસ્તકની પીઠ કાઢવામા આવે છે. પીઠ કાઢવી એટલે પીઠના ભાગને ઢેકાની માફક ગોળાકારે ઉપ-સતો બનાવવો, જેથી પુસ્તકનો આગવી કિનાર બીજના આકારમા અંદર-પડતા ગોળાકારની થાય. એક ઈચ તથા તેથી વધારે જડાઇના પુસ્તકોની પીઠ કાઢવી જરૂર છે. આ ક્રિયાનો ઉદ્દેશ પુસ્તકનો ઘાટ અખંડ જાળવી રાખવાનો તથા સિદ્ધાંત દીધી ન પડવા દેવાનો છે. સામાન્યરીતે કોઇ પણ પુસ્તકને ઉઘાડો એટલે તેની આગલી કિનારનો વચ્ચે ભાગ બહાર ધસી આવવાનો, અને પછી બધ કરતી વખતે તે પાછો પૂરેપૂરો અંદર પેસવાનો નહિ. પુસ્તકોની પીઠ કાઢી ન હોય તો લાખી વપરાશના પુસ્તકોમા જતે દહાડે પીઠના ભાગમા ગોળાકારે ખાડો પડવાનો અને સિદ્ધાંતના દોરા ઢીલા પડી જવાના. ઉપરાંત, આગવી કોર બહાર ધમી આવીને પાનાની કિનારો મેથી થવાની તથા ધસારાથી તેમાથી રૂબા નીકળવાના. આ કારણને લીધે જાડા પુસ્તકોની પીઠ કાઢવી જરૂરની છે. પુસ્તક જેમ જાડું તેમ તેને મજબૂત અને સારી પીઠ કાઢવી વધારે જરૂરની.

પીઠ કાઢવામા બે ક્રિયાઓ હોય છે. પહેલા પુસ્તકને લાકડાના મોટા સીધરા વચ્ચે પકડી પીઠને હથોડીથી ધીમેધીમે ટીપીને ગોળ બનાવવામા આવે છે, (લુઓચિત્ર ૧-આકૃતિ ૧૦) અને પછી એ ગોળાકારને, બંને બાજુએ સફાઈપૂર્વક વધારે જોરથી ટીપી તેની બંને કિનારોને મજબૂત તથા આકડા જેવી વળેલી બનાવી દે છે, (ચિત્ર ૧-આકૃતિ ૯) જેમા મિજબરાની માફક પુસ્તકનું પૂર્ણ બરોબર ભરાવાઈ રહે છે અને ગમે તેટલી ઉવાડવાસ થતા પણ પુસ્તકનો ડોળ કે મિવાઈ કરુ બગડતુ નથી. પીઠ કાઢવાની આ બે ક્રિયાઓ

(rounding અને backing) માટે હવે તો ખાસ સંચાઓ આવે છે. કેટલીકવાર—અને ખાસ કરીને મજબૂત પુસ્તકોની બાબતમાં—પીઠ ઉપર સરેસનો હાથ પીઠ કાઢવા પહેલાં મારવાને બદલે પીઠ કાઢવા પછી મારે છે.

પીઠ નીકળ્યા પછી તેના ઉપર આછા પોતની હલકી મલમલનો કટકો સરેસ વડે ચોટાડવામાં આવે છે. આ મલમલના બને છેડા પીઠ ઉપરથી એકેક ધ્રુવ બહાર નીકળી આવે એટલા લાખા રાખે છે, જેથી તે પૂઠા સાથે ચોટાઈ જઈને મિત્તગરાની ક્રિયાનો અર્થ સારે છે. એ તો સહજ સમજાય એવું છે કે આ મલમલ જેમ સારી અને મજબૂત તેમ પુસ્તકની બાધણીની આવરફ વધારે આ સુકાયા પછી પીઠ પર ફરીથી સરેસનો બીજો હાથ મારવામાં આવે છે અને તેના પર સહેજ જડા કાગળનો, બરોબર પીઠના જ માપનો ટુકડો ચોટાડી દે છે. આથી પીઠ વધારે ઠંડક બને છે અને તેના ઘાટને કાયમનું સ્વરૂપ મળી જાય છે. (ચિત્ર ૫—આકૃતિ ૪) અહીં ‘ફોર્વર્ડિંગ’ની ક્રિયા પૂરી થાય છે અને તૈયાર રાખેલા પૂઠા—‘બાઈન્ડિંગ કેર્ડ્સ’—ચડાવી દેવાને માટે પુસ્તક તૈયાર થાય છે. સાઈ ફોર્વર્ડિંગ થએલું પુસ્તક બહુ જ સરળતાથી ઉઘડી શકે છે અને તેના પાના સપાટ પથરાઈ રહે છે

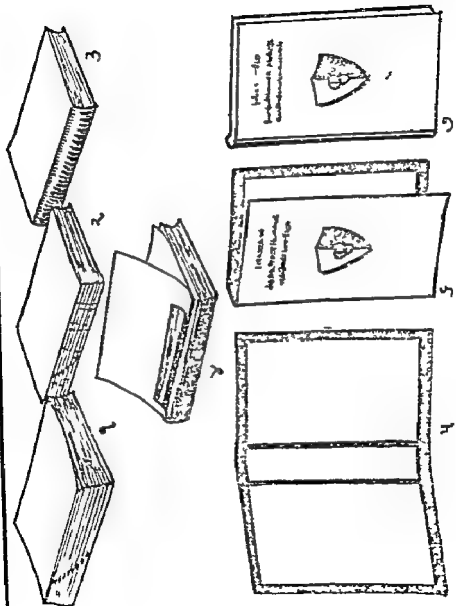
મગજી

ચામડાની બાધણીના અથવા ખાસ રૂપરંગવાળાં ભેંચી બાધણીના પુસ્તકોમાં આ ઉપરાંત પીઠના મથાળા તથા છેડાની (કાઠિયાર એકલી મથાળાની) કિનારો ઉપર મગજી ચૂકવામાં આવે છે. આ મગજી એટલે જડી દોરી ઉપર રંગીન સુતરાઉ અગર રેશમી કપડાના કટકો વીટાળી, તે પીઠના માપના કાપી, એ કિનારો પર ચોડે તે. આનો ઉદ્દેશ કિનારોને મજબૂતી આપવા ઉપરાંત વિશેષે શોભાનો હોય છે. પુસ્તકનો આગવી તથા કિનારો સોનેરી અથવા રંગીન કગી હોય ત્યારે આ મગજી જરૂરની ગણાય છે. વળી ‘વાચન-વિરામ’ વખતે નિશાની રાખવા માટે કેટલાંક પુસ્તકોમાં રેશમી શીતો રાખવામાં આવે છે તે આ મગજી ઉપર જ ચોટાડાય છે.

બે પ્રકારની બાધણી

ફોર્વર્ડિંગ (પીઠકામ) પૂરું થયા પછી તેના ઉપર પૂઠા ચડાવવાનું કામ શરૂ થાય છે. પશ્ચિમમાં પુસ્તકબાધણીની કારીગરીના બે પ્રકાર છે. એક પુસ્તકની અંગરૂપ (એટલે તેના દેહ ઉપર જ કરવામાં આવતી) બાધણી, અને

બીજી પૃષ્ઠા જુદા તૈયાર કરીને પછી ગીવેલા પુસ્તક પર ચડાવી દબાવે થતી બાંધણી. પહેલો પ્રકાર (જેને inboard binding કહે છે તે)મા પુસ્તક-

ચિત્ર ૫ વાંચકો માટેની પુસ્તક બાંધણીની સીધી બાંધણીની મુખ્ય ક્રિયાઓ

બરોબર બેઠી જઈ પૂજાનો પકડ સંપૂર્ણ બનાવે છે. પુસ્તક મધ્યપથે સુકાયા વિના આ દમાણુમાથી કાઢવાની ઉતાવળ કદી ન કરવી, નહિતર પૂજા બરોબર મળતી ચડશે નહિ, અને હવાએવા પૂજાને બહારની હવા લાગવાથી તે કાઢી વગવા માડશે.

બીજી પથ એક વાત પર લક્ષ ગણવાની અગત્ય છે. ફોર્વર્ડિંગ ગમે તેમજ કાગળપૂર્વક થયું હોય કે પૂજાના ખોખા ગમે તેટલા હિમદા બનાવ્યા હોય તોપણ જો ખોખા અને પુસ્તક એકમેકને બરોબર બધમેસતા તૈયાર ન થયા હોય તો પૂર્ણ પુસ્તકથી છુટાછેડા કરવાની ઉતાવળ કરવાનું, અને બંને પાળળ લેવાએથી મહેનત ધૂળ ગણવાની માટે પૂજાના ખોખા પુસ્તક ઉપર બરોબર બધ બેમે તેની ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરી છે. સામે માર્ગ એ છે કે પુસ્તક પૂરું છપાઈ રહ્યા વિના અડસદે પૂજકસખ્યા ટેવીને કાચા નમૂના (dummy)ને આધારે કદી પૂજા બનાવવા નહિ એવા 'ડમી' ગમે તેટલી પાળી ગણુનરી કરીને બનાવ્યા હોય છતાં કોરા પાનાના 'ડમી' અને છપાઈને તૈયાર થએલા પુસ્તકમા થતી વાગ ફેર પડી જાય છે.

લેખની ચરઆતમ્મ જ કહ્યું છે તેમ બાધણી એ પુસ્તકના દેહીની અવરપાના, ધાગક અને રદીઠ દોવાથી બાધણીમા વપગતા કાગળ, હોટ કે ચામડાની મજબૂતી અને દેખાવ પર ચીવટથી ધ્યાન આપવું જોઈએ. કાગળના પૂજા (ચિપર બોર્ડ)ની બાબતમા તો, કાચા પૂજા માટે જે જગા ને ઉંચા કવર પેપર વપગાય છે તેનાથી જગ એવાજ દળના કાગળ હોય તોપણ કફ્ટિન પર એડવા માટે ચાને કેમકે ધસારાનું મુખ્ય સ્થાન જે પીક તથા હોટની પડી હોય છે માત્ર એટલું ખ્યાનમા રાખવું કે તે ચીકટ, ક્લીસો અને ઉંચાવદાર ગમેતા હોવા જોઈએ બહુ ખરબચડી સપાનીવાળા કાગળ પર ધસારો લાગતા તેમાથી ગ્રંથ નીકળવા માડે છે, તે મેળને ઝઢ મંધરે છે અને વટેલો ફાગી જાય છે.

હોટ

હોટ તો અનેક પ્રકારની આવે છે. આપણે ત્યાં સામાન્યતઃ સોઘી બાંધ ધી કરાવવાનું ધોગજ હોવાથી વિનિધ રંગ, પ્રકાર, જાત અને કદના 'કટપીસ'ની સરતી પેગીઓ જ બાધણીરો ખરીદે છે અને આ 'બેળ' જ બધી બાધણીઓમા વપરાય છે. દેશની ગરીબાઈ અને કરકસગના ધોરણથી જોતાં આ બરોબર હતો, પણ એમા બાધણીનો મુખ્ય હેતુ, જે પુસ્તકની એકરૂપતા

ને મજબૂતી જાળવવાનો તથા તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટાવવાનો છે તે, જળવાતો નથી; માત્ર ઉપયોગ મરે છે. એટલે પાકી બાધણી એટલું ખર્ચ કરવા સુધી તૈયાર થનારાઓ તો પુસ્તકને માટે એક જ રંગ અને જાતની છોટ વાપરવાનો આગ્રહ ગમે એ ઉચિત છે.

બાધનિગની છોટની મોઢ થયે પણ આજ લગભગ એક ટ્રેકો થઈ ગયો. શરૂઆતમાં તો ચામડાને બદલે એને દાખલ કરતા અને કાપડના પૂદા પુસ્તકને માટે કરી શકાય એ વાત લોકોને ગમે ઉનારતા મુશ્કેલી પણ બહુ પડેલી. વળી એ વેળા તેની બનાવટ પણ એટલી મારી નહોતી થતી. આજે તો અનેકવિધ જાત, પોત, રંગ અને સપાટીવાળું કાપડ બને છે. અમેરિકા, જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ એના મુખ્ય મથકો છે. એ છોટાની બધી જાતની વિગતો તથા પરીક્ષામાં ઉત્તરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ ટૂંકામાં 'વિનન બકરામ' મોથી મજબૂત અને શ્રેષ્ઠ છે,—એટલું કે ચામડાની બરોબરીની તેની મજબૂતી ગણાય છે, અને માત્ર બહુ સારા પ્રકારનું ચામડું જ તેના કરતા ટકાઉપણામાં ચડી શકે છે. કેન્વાસ (કાંતાન) જેવા પોત તથા સપાટીનું એ જ નામનું કાપડ આવે છે તેના દેખાવ અને રૂપરંગનો મેળ બેસાડી શકાય તો એ પણ દીઁ મજબૂત કાપડ ગણાય છે.

એક બીજી વાત, જે જોકે ખામ કરીને બાધ-ડરોએ જાણવા જેવી છે, છતાં આપણે પણ તે ધ્યાનમાં લીધી હોય તો પુસ્તકની મજબૂતી જાળવવામાં ઉપયોગની છે. બાધણીની આ છોટાના વણાટમાં તાણા કરતા વાણા વધારે નમ્રો હોય છે, આથી તેને એકજ તરફ મરજતાપૂર્વક ફાડી શકાય છે જે પૂદાની એક કિનારથી બીજી કિનારની દિશામાં—આડસે (horizontally) છોટનો તાણો આવે એ રીતે બાધણી કરી શકાય તો મજબૂતી વધારે રહે છે. પણ આ બાબત જાળવવી કેટલીકવાર મુશ્કેલ છે; કેમકે જુનાજુદા પુસ્તકોના કદ જુદાજુદા હોય છે, અને છોટ માત્ર એક જ માપના (નમ્રમજ એક વાગના) પનાની આવે છે, એટલે દરકસરને માટે તેમાંથી બને તેટલા વધુ પૂદા કાઢવાનો વેળ ઉતારવા આરંભ કેટલીકવાર આગળ-અવગા પૂદા વેતરવા પડે છે.

છોટને વિશે બીજો મુદ્દો ખ્યાલમાં રાખવાનો તે તેના રંગનો. 'વેંટર મુક'ની છાપ વાગીને આવતી બધી જ છોટ સાચી વેંટરમુક હોતી નથી. મુકે-પાણી લાગના રંગ તથા આર ઉખડી જઈને મુનગના ધગા દેખાઈ

ની બંને બાજુએ પર, તેના માપનાં પૂઠાં કાપીને ચોડવામાં આવે છે અને પછી તેને સાથે લઈને સીવણુ, પીઠકામ, ચામડું કે જોંટ ચડાવવાનું, તથા સોનેરી કારીગરી, સુશોભનો વગેરે જે કરવાં હોય તે એ પૂઠાં ઉપર જ કરવામાં આવે છે; અને આ બધું કામ ખાસ પ્રકારનું, હાથ કારીગરીથી જ તથા ઉસ્તાદ કારીગરોને હાથે ચતું હોવાથી ગોંધું થાય છે. સંખ્યાબંધ આવૃત્તિઓનાં નીકળતાં સામાન્ય પ્રકાશનો તે બીજા પ્રકારની (જેને case-binding કહે છે તે) બાંધણીથી જ તૈયાર થાય છે. એમાં પુસ્તકના કદના પૂઠાંનાં બોખાં (binding cases) જુદાં તૈયાર કરી લઈ પછી પુસ્તકો પર ચડાવવામાં આવે છે.

બાઈન્ડિંગ કેઈસ-પૂઠાંનાં બોખાં

એ પૂઠાંનાં બોખાં બનાવવા માટે પુસ્તકના કદનાં ડફ્ટિન-બોર્ડ-પહેલાં કાપી લઈ, પુસ્તકની પીઠની જાડાઈના માપના લાકડાના ફરમાની આજી-બાજી સરેસ લગાડેલા કાપડ (કે કાગળ જેનું પૂરું કરવું હોય તેના) ઉપર મૂકીને લાકડાનો ફરમા ઉપાડી લેવામાં આવે છે, અને તેની ખાલી જગ્યાએ પીઠની પહોળાઈનો કાગળનો ટુકડો મૂકી કાપડ (કે કાગળ), જેના ઉડા ચારે તરફથી અરધા મોણો ઘેર્ય જેટલા લાંબા રાખેલા હોય છે તે, વાળી દબ ચોડી દે છે (ચિત્ર ૫-આકૃતિ ૫). આ રીતે તૈયાર થએલા પૂઠાને થોડો વખત સૂકાવા દઈ પછી તે પર પુસ્તકનું નામ છાપે છે, અગર સોનેરી હાથગાપ કે બીજા કોઈ શણગાર કરવા હોય તે કરી લે છે (આકૃતિ ૬). છાપવા માટે પૂઠાં જરા દવાએલાં હોય તો છાપ સારી નભે છે. આપણે ત્યાં ટેટલીક વાર જોંટ કે કાગળને અગાઉથી છાપી લઈ પાછળથી ડફ્ટિન પર ચોડે છે, પણ આમાં કારીગર કાળજી ન રાખે તો તે વાંકાંચૂંકાં ચોડાવાને તથા છાપ પર ડાઘ પડવાનો ભય છે.

અસ્તર

છપાઈને તૈયાર થએલાં બાઈન્ડિંગ કેઈસ હવે પુસ્તક પર ચડાવી દેવામાં વધારે કામ માગતાં નથી. ફોર્વર્ડિંગ પૂરું થયા પછી (ધણું ખર્ચે તો પહેલાં જ) પુસ્તકની બંને બાજુએ અસ્તરના કાગળો ચોડવામાં આવે છે. તે, વચ્ચેથી વાળેલા, પુસ્તકના માપના, બે પાનના કટકા હોય છે. પહેલાં તેની કિનાર પુસ્તકની કિનાર સાથે ચોડી દે છે, અને પછી સિલાઈમાં ગંદા-એલી સૂતળી (કે શીત)ના તથા પીઠ ઉપરથી લંબાએલા મલમલના છેદા

તેના ઉપલા પાન પર ચોટી દે છે (ચિત્ર ૫-આકૃતિ ૪) આથી જ્યારે એ ઉપલ પાન પૂઠા સાથે ચોટી દેવાય છે ત્યારે પૂઠાની અદરની બાબુએ તે સુદર અસ્તરરૂપ બની રહેવા ઉપરાંત એ પેલા મલમલ અને શીત રૂપ પુસ્તકના ભાગભાગને પૂઠા સાથે ચોટાટી રાખવાનું કામ પણ કરે છે. તેનું બીજું પાન છૂટું રહીને પુસ્તક ઉપર રક્ષક પૃષ્ઠ તરીકે રહે છે. આ જ રીતે પાછલું અસ્તર પણ ચોટાટાય છે અને પુસ્તક તૈયાર થાય છે.

અસ્તરના કામ માટે વાપરવામાં આવતા આ કામજો-જેને અંગ્રેજીમાં એન્ડ પેપર્સ (end papers) કહે છે તે વિશે થોડું જાણી લેવું જરૂરનું છે. સામાન્ય રીતે આપણે આ પુસ્તકમાં જે ભાતના કાગળ વપરાયા હોય તે જ અસ્તરમાં વાપરવામાં આવે છે કેટલીક વખત તો પુસ્તકના બંને બાબુના (પહેલા તથા છેલ્લા) ફોર્મના છેવટના પાન કેરા રાખીને, સિવાઈ થયા પછી તેને જ અસ્તર તરીકે ચોટી દેવામાં આવે છે. પણ આ રીત બૂલ-બરેલી છે. એથી દેખાવ બેડાળ લાગે છે અને સિવાઈને તુકસાન પહોંચે છે. પુસ્તકનો તેના પૂઠા સાથેનો મબધ જડી રાખવામાં અસ્તરનો મોટો ફાળો છે, એટલે જ એવું જોતાં તો તે કાગળ મજબૂત હોવા જોઈએ. તેને માટે ખાસ બનાવટના, વિવિધ ભાત જાપેલા તેમજ સાદા કાગળો પણ આવે છે, જે બાઈન્ડરને ત્યાં હોય છે. કેટલીક વખત અસ્તર ઉપર પુસ્તકના બાવને અતુરૂપ સુશોભનો, પ્રકાશક સરથાના પ્રતીક અથવા પુસ્તકમાં આવતી હકીકતને લગતા નકશાઓ વગેરે પણ છાપવામાં આવે છે. આનું કાર્ક છાપવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે અસ્તરના કાગળની પમદગી કરતી વખતે તેની મજબૂતી ખ્યાલમાં રાખવી, તેમજ બાઈન્ડરની પણ સલાહ લેવી. કાગળ બહુ પાતળો કે શીસો હશે તો પૂઠા અને પુસ્તકની સાથે વચ્ચેથી વહેશે તટી જશે ને પરિણામે પૂઠું છૂટું પડશે બહુ કડક કાગળ પશુ નહિ સારો, કેમકે તે સાથે આગળથી બરાબર વળીને ચોપટીને મારો પકડ નહિ લે, અને વપરાશમાં વહેશે. ઘસાઈને સાધમાંથી બટકી જશે.

ફરીથી દબાવવામાં

પુસ્તક પર પૂરું ચક્રાવીને અસ્તર ચોટાટી દીધા પછી વચ્ચે એકેક બોર્ડ રાખીને તથા પીઠ બહારપડતી રાખીને પુસ્તકને ફરીથી દબાવવામાં નાખે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો આ વચ્ચે રાખવાના પૂઠાની કેરો ઉપર જરા ઉપમતી પિત્તળની પટ્ટીઓ જડેલી હોય છે, જે પુસ્તકની પીઠ અને પૂઠા વચ્ચેના ખાચામાં

બરોબર બેસી જઈ પૂઠાનો પકડ સફેદ બનાવે છે. પુસ્તક સંપૂર્ણપણે સુકાયા વિના આ દયાણુમાથી કાઢવાની ઉતાવળ કદી ન કરવી, નહિતર પૂઠા બરોબર મળજી ચડશે નહિ, અને હવાએવા પૂઠાને બહારની હવા લાગવાથી તે કાકડા વળવા માડશે.

ખીજ પછી એક વાત પર લક્ષ રાખવાની અગત્ય છે. ફોર્વાડિંગ ગમે તેટલું કાળજીપૂર્વક ચલુ હોય કે પૂઠાના બોખાં ગમે તેટલા ઉમદા બનાના હોય તોપણ જો બોખા અને પુસ્તક એકમેકને બરોબર બધમેસતા તૈયાર ન થયા હોય તો પૂર્વ પુસ્તકથી છુટાછેડા કરવાની ઉતાવળ કરવાનું, અને બંને પાછળ લેવાએથી મદેનત ધૂળ મળવાની. માટે પૂઠાના બોખા પુસ્તક ઉપર બરોબર બધ બેસે તેની ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરની છે. સારો માર્ગ એ છે કે પુસ્તક પૂરે છપાઈ રહ્યા વિના અડસદે પૃથ્થસખ્યા ટેલીને કાચા નમૂના (dummy)ને આધારે કદી પૂઠા બનાવવા નહિ એવા 'ડમી' ગમે તેટલી પાકી ગણતરી કરીને બનાવ્યા હોય છતાં કોરા પાનાના 'ડમી' અને છપાઇને તૈયાર થએલા પુસ્તકમાં થણી વાર ફેર પડી જાય છે.

લેખની સરખાતમાં જ કહ્યું છે તેમ બાધણી એ પુસ્તકના ફેલીની સ્વરૂપદાતા, ધારક અને રક્ષક હોવાથી બાધણીમાં વપરાતા કાગળ, છોટ કે ચામકાની મજબૂતી અને દેખાવ પર ચીવટથી ધ્યાન આપવું જોઈએ. કાગળના પૂઠા (પેપર બોર્ડ)ની બાબતમાં તો, કાચા પૂઠા માટે જે જગ્યા ને ઊંચા કવર પેપર વપરાય છે તેનાથી જરા ઓછા જગ્યા કાગળ હોય તોપણ ડફ્ટિન ૫૦ ચોડવા માટે ચાલે, કેમકે ધસારાનું મુખ્ય રચાન જે પીક ત્યાં છોટની પટ્ટી હોય છે. માત્ર એટલું ખ્યાલમાં રાખવું કે તે ચીકટ, લીસો અને ઉઠાવદાર રંગનો હોવો જોઈએ. બહુ ખરબચડી સપાટીવાળા કાગળ પર ધસારો લાગતા તેમાંથી રજા નીકળવા માડે છે, તે મેસને અડ સંધરે છે અને વહેલો ફાટી જાય છે.

છોટ

છોટ તો અનેક પ્રકારની આવે છે આપણે ત્યાં સામાન્યતઃ સોઢી બાધણી કરાવવાનું ધોરણ હોવાથી વિવિધ રંગ, પ્રકાર, જાત અને કદના 'કટપીસ'ની સરતી પેગીઓ જ બાઈન્ડરો ખરીદે છે અને આ 'લેજ' જ બધી બાધણીઓમાં વપરાય છે દેશની ગરીબાઈ અને કરકમરના ધોરણથી નોંતા આ બરોબર હશે, પણ એમાં બાધણીનો મુખ્ય હેતુ, જે પુસ્તકની એકરૂપતા

ને મજબૂતી જાળવવાનો તથા તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટાવવાનો છે તે, જાળવાતો નથી; માત્ર ઉપયોગ મરે છે. એટલે પાકી બાંધણી જેટલું ખર્ચ કરવા સુધી તૈયાર થનારાઓ તો પુસ્તકને માટે એક જ રંગ અને જાતની છોટ વાપરવાનો આગ્રહ રાખે એ ઉચિત છે.

બાઇન્ડિંગની છોટની શોધ થયે પણ આજ લગભગ એક સૈકો થઈ ગયો. શરૂઆતમાં તો ચામડાને બદલે એને દાખવ કરતા અને કાપડના પૂઠા પુસ્તકો માટે કરી શકાય એ વાત લોકોને ગળે ઉતારતા મુરદેખી પણ બહુ પડેલી. વળા એ વેળા તેની બનાવટ પણ એટલી સારી નહોતી થતી. આજે તો અનેકવિધ જાત, પેાત, રંગ અને સપાટીવાળું કાપડ બને છે. અમેરિકા, જર્મની અને ઇંગ્લેન્ડ એના મુખ્ય મથકો છે. એ છોટાની બધી જાતની વિગતો તથા પરીક્ષામાં ઉતરનારું આ રથળ નથી, પણ ટુંકામાં ‘ચિનન બકરામ’ સૌથી મજબૂત અને શ્રેષ્ઠ છે,—એટલું કે ચામડાની બરાબરીની તેની મજબૂતી ગણાય છે, અને માત્ર બહુ સારા પ્રકારનું ચામડું જ તેના કરતા ટકાઉપણામાં ચઢી શકે છે. કેન્વામ (કંતાન) જેવા પેાત તથા સપાટીનું એ જ નામનું કાપડ આવે છે તેના દેખાવ અને રૂપરંગનો મેળ બેસાડી શકાય તો એ પણ ઠીક મજબૂત કાપડ ગણાય છે.

એક બીજી વાત, જે જોકે ખાસ કરીને બાઈન્ડરોએ જાણવા જેવી છે, છતાં આપણે પણ તે ધ્યાનમાં લીધી હોય તો પુસ્તકની મજબૂતી જાળવવામાં ઉપયોગની છે. બાંધણીની આ છોટાના વણાટમાં તાણા કરતા વાણો વધારે નમ્રો હોય છે, આથી તેને એકજ તરફ સરળતાપૂર્વક ફાડી શકાય છે જો પૂઠાની એક કિનારથી બીજી કિનારની દિશામાં—આડક્ષેત્રે (horizontally) છોટને તાણો આવે એ રીતે બાંધણી કરી શકાય તો મજબૂતી વધારે રહે છે. પણ આ બાબત જાળવવી કેટલીકવાર મુશ્કેલ છે; કેમકે જુદાજુદા પુસ્તકોના કદ જુદાજુદા હોય છે, અને છોટ માત્ર એક જ માપના (લગભગ એક વારના) પનાની આવે છે, એટલે કરકસરને માટે તેમાંથી બને તેટલા વધુ પૂઠા કાઢવાનો વેત ઉતારવા સારું કેટલીકવાર આગ્રહવળા પૂઠા વેતરવા પડે છે.

છોટને વિષે બીજો મુદ્દો ખ્યાલમાં રાખવાનો તે તેના રંગનો. ‘વૉટર મુક’ની છાપ વાગીને આવતી બધી જ છોટ સાચી વૉટરમુક હોતી નથી. સહેજ પાણી લાગતા રંગ તથા આર ઉબડી નર્ધને સુતગના ધાગા દેખાઈ

આવે એવી દનડી છોટ બહુ આવે છે ઉપરાત, અમુક ગગ એવા હોય છે કે ગમે તેવી જિંચી અને મજબૂત બનાવટની છોટ પરથી પણ પ્રમાણની અસૂધી, વખત જતા તે બિડવા લાગે છે આપણા દેશમાં સૂર્યપ્રકાશ વધારે તેજ અને લાખો વખત રહેનો હોવાથી વધારે કાળજી જરૂરી છે. આ બાબતમાં જોકે કરો ખાસ ઉપાય ચાલે તેવું નથી, માત્ર રગની પમદગીમાં વિચાર રાખવો દુર્લાભ છે આકર્ષક અને લલકલકાતો નેટના રંગો છે તે જ વહેના ઊડવા માટે છે લીના આ આસમાની ગગ ઉપર વહેલી અસર થાય છે રંગ ઊડવાનું બીજું એક કારણ પણ છે પૂઠા ચોડાતી વખતે સરેરાશની બીનાશ લાગનાથી ક્ષતિમાંના આ નદલી બહાર નીકળી આવી છોટના રંગ પર રામાયણિક અસર કરે છે પણ આ છોટની જાતના પ્રમાણમાં વહેતોમોડું બને છે આનો પણ કોઈ ખાસ ઉપાય નથી

કાગળ ઉપરથી પણ રંગ આ જ રીતે બેઠે છે, અને એમાં તો સામાન્ય રીતે પુસ્તકબાધણીના ખાસ હેતુ માટે બનાવાયેલી જાત આવતી ન હોવાથી તેના રંગના ટકાઉપણા વિશે બનાવટમાં બહુ કાળજી લેવાયેલી હોતી નથી એટલે આવા ઉદ્દેશ માટે કાગળની પમદગી કરતા પહેલા અખતરો કરીને ચોક્કસાઈ કરવાની જરૂર છે

આમકું

બાધણીમાં આમકાનો વપરાશ બહુ ઘસારાવાળા પુસ્તકોની પીઠ તથા આગના ખૂણાઓ ઉપર થાય છે એ વાત અગાઉ આવી મધ પણ સામાન્ય રીતે બધા આમકા મજબૂત હોય છે એવું નથી હમણા જ કહ્યું તેમ 'બકરામ' છોટ કેટલાક આમકા કરતા પણ વધારે ટકાઉ છે એટલે સળગ આમકાની બાધણી તો મોટે ભાગે મજબૂતીના કરતા શોખને લીધે પણ કરાવાય છે પશ્ચિમના દેશોમાં તો પ્રાચીન કાગળી પુસ્તકો આમકામાં જ બધાતા આ યા છે, એટલે એ પગપરાગત રસજ્વલિતી તથા તેના મુનાય મપણા, મનોરંજક પ્રકાર અને જ્ઞાત, તથા પુસ્તક ઉપર સુધગિત રીતે બધે એસતું યર્ષ રહેવાના શુણ્ણને લીધે લાના લોકોને આમકાની બાધણીનો શોખ રહે છે પરંતુ હમણા હમણા તો આમકાની બાધણીનો શોખ-અહીં તો શુ પણ મુરોપમાં ચે-મહુ જ ધટી ગયો છે

તેના પ્રકાર

આમકાની બાધણી વિશે પણ અહીં જરા વિસ્તારથી જાણી લઈએ, કેમકે કેવળ ઉપયોગિનાની દૃષ્ટિથી નહિ તો અસદૃષ્ટિથી પણ તે જરૂરી લાગશે

બકસ, ઘેટા, ગાય-બળદ, ઘોડા, હુક્કર, હરણ અને દરિયાઇ પ્રાણી વૉલ-રમ, મગર તથા સીલ એટલા જનાવરોના ચામડા સામાન્યતઃ પુસ્તકબાધણીના ઉપયોગમાં આવે છે, જેમાંનો મોટો ભાગ બકરા તથા ગાયના ચામડાનો જ હોય છે. મૂળ આ ચામડું ધણુખર ઉત્તર આફ્રિકાના મૉરૉક્કો સંસ્થાનમાંથી આવતું, આ ઉપરથી અમુક પ્રકારના ચામડાની બાધણીનું નામ મૉરૉક્કો પડ્યું. આજે તો જે બિંચા પ્રકારના ચામડાની બાધણી એ નામથી ઝોળખાય કે તે ઢાઢ તથાથી નથી આવતું, છતાં મૂળ નામની પરંપરા રહી ગઈ છે. મૉરૉક્કો એ બદલતું ચામડું હોય છે અને તેના મુંદર ભાતવાળા આકર્ષક દેખાન તથા મજબૂતાઈને લીધે તે સર્વપ્રિય અને જગનામી થયું છે. પોતાના ચીકટ તથા કુમારવાળા વિશિષ્ટ પોત અને દાણાદાણાવાળા કુદરતી ભાતને લીધે તે બધા ચામડાઓમાં જુદું તરી આવે છે. લાલ, લીલું અને કાળુ એ ત્રણ રંગમાં તે આવે છે અને ચાણુ ધસારા સામે તેની કુમાર, રંગ તથા ભાત સારી ગીતે ટકી શકે છે. આ ઉપરાંત જુદીજુદી ભાત, રંગ તથા કુમારવાળા પર્શિયન, લેનાન્ડ, ઓએ-સિસ એવા વિવિધ પ્રકારના મૉરૉક્કો પણ આવે છે, પણ એ બધા મૂળના કરતાં બિતરતી કોટિના હોય છે.

લાલ અથવા ઘેરા બદામી રંગનું ‘રશિયા’ નામનું ઓળખાતું ચામડું પણ પુસ્તકબાધણીમાં જાણીતું છે, અને એની ચોક્કસ પ્રકારની વાસ તથા મજબૂતાઈને લીધે તે માનીતું પણ છે. આજે તો તે રશિયામાંથી નથી આવતું, ને હવે એટલું મજબૂત પણ નથી આવતું.

બીજી પ્રચલિત બાધણી તે ‘શીપ સ્કિન’—ઘેટાના ચામડા—ની. એ અતિ-શય કુમારવાળું અને ટકાકે હોય છે. આ ચામડાની બાધણીની એક અનોખી દબ્બ એવી છે કે તેની મખમલ જેવી અવળી બાજુ ઉપર રાખીને, ક્વેટિન નાખ્યા વિનાનું દીલુ ‘ક્વેક્સિમલ’ બાઇન્ડિંગ થઈ શકે છે. મૂળ પુસ્તક કરતાં પૂઠાની ધારો પા પા ધ્રુવ આગળપડતી રાખીને કરેલી આ બાધણી બહુ લોકપ્રિય છે અને તે ‘લિમ્પ લેધર બાઇન્ડિંગ’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત હુક્કર, મગર, સીલ વગેરેના ચામડા, ખાસ ધસારાના અને અત્યંત મજબૂતી માગતા પુસ્તકો—ઓપડા, લેન્ડ વગેરે—માં વપરાય છે.

શૌખીનોના શૌખ

આ તો બધી ચાણુ સામાન્ય વપરાશના ચામડાની વાત થઈ, પરંતુ શૌખથી પુસ્તકબાધણી કરાવનારાઓ અતિ વિચિત્ર પ્રકારના ચામડાની

બાધણી કરાવે છે. આજે તો એવો શોખ નહિજોવો જ રહ્યો છે, પણ તવારીખો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અંથરસિયાઓએ તો પોતાના ખાસ પ્રિય પુસ્તકોને હરણ, ઘોડા, મધેડા, કાગાર, ચદન ઘો, સાપ, શાક, માછલી, શાહમૃગ, બિયાડી, કાળાં વર, વાધ, ઝાટ, સફેદ રીંછ વગેરે દૈદ પ્રાણી-ઓના, અને ખુદ માણસના ચામડામાં પણ પુસ્તકોની બાધણી કરાવી છે. આ બધા ચામડાની પસંદગી કેરળ શોખની ગાદાધથી નહિ, પરંતુ ઘણાખરા દાખલાઓમાં હેતુપુરસ્સર થયેલી હોય છે 'કાળ કોતરકલાનું શાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકની બાધણી લાકડાના પાટિયાની જ કરવામાં આવેલી, ટ્યુમરવિનનું 'શિકાર' ઉપરનું પુસ્તક હરણના ચામડામાં બાધવામાં આવેલું, ગવર્નર ફિલિપ્પિનો 'બોર્ટોની અખાતની સફર' નામનો અંથ એ દેશના પ્રતીક પ્રાણી કાગારના ચામડાથી બાધેલો, ચાર્લ્સ જોન્સ ફ્રાંકલિનના ઇતિહાસ અંથો (તેના નામની સૂચક) લોકોટીના ચામડામાં બાધેલા, અને માણસના ચામડામાં બાધેલા અનેક ચિત્રવિચિત્ર દાખલાઓમાંના બે જ અહીં આપીશું પારીમના કાર્નેવેનેટ મ્યુઝિયમમાં 'પ. સ. ૧૭૬૩ ના રાજબધારણ'ની નકલ એક કાન્તિકારીના ચામડાથી બાધેલી છે, અને એક રશિયન કવિએ શિકારના અકસ્માતને લીધે કપાલી નાખવા પડેલા પોતાના પગનું ચામડું ઉતારાવીને તે વડે પોતાના કાબ્યઅથવી એક નકલ બધાવી પોતાની પ્રિયતમાને ભેટ આપેલી.

પૂઠા ઉપરની છાપણી

હવે પૂઠા ઉપર છાપવાની વસ્તુ વિશે. આ બામતમાં મોટામાં મોટું સૂત્ર એ છે કે પૂઠા ઉપર ઓછામાં ઓછી વિગતો છાપવી. પૂઠું સાદા કાગળનું કાચું જ હોય તો તેના પર પુસ્તકનું, અંથકારનું તથા પ્રકાશકનું નામ ને કિંમત સિવાય કશું વિશેષ ન આવે. ઉપરાત, આજે કાચા પૂઠા પર સામાન્ય રીતે પુસ્તકના લાવને અનુરૂપ ચિત્ર ચૂકવાની પ્રણાલિકા છે. એ ચિત્ર વર્ણનાત્મક કરતા અર્થગ્રંથી, મરામૂલક ને સૂચક પ્રતીક રૂપ હોય આના નમૂના તરીકે ગયા વર્ષમાં બહાર પડેલા 'જર્મનકલ્પ' પુસ્તકનું પૂઠું નિર્દેશી શકાય.

છોટ અને ચામડાની બાધણીના પુસ્તકના પૂઠા ઉપર તો આ બધું છાપવું જરૂરી જ નથી હિન્દુ તે આમ તથા અસિષ્ટ મનાય છે. બહુ બહુ તો આગના ભાગમાં પુસ્તકનું નામ, તથા કવચિત તે સાથે લેખકનું નામ

પુસ્તક બહુ હોય તો તેની પીઠ પર જ એ બેનના નામ છાપવાનો ખાસ રિવાજ છે. પૂઠા ઉપર ઘણીવાર નામને બદલે પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નિર્દેપતુ એકાદ અર્થવાહી મંદાચિત્ર કે અતીક સોનેરી કે સાદી દાખછાપથી છાપવામા આવે છે. કેટલીકવાર માત્ર પીઠ પર અંથ અને લેખકના નામ છાપેલી કાગળની પટ્ટી જ ચોડવામા આવે છે, ટૂંકામા પાકી બાધણીના પૂઠા ઉપર સાદાઈનું ગૌરવ જળવવું જોઈએ.

સોનેરી દાખછાપ

સાદી અને સોનેરી દાખછાપ વિષે પણ ટૂંકામા જણી લઈએ. આ રીતે છાપવા માટેના અક્ષરો અથવા ચિત્રના બીજા પિત્તળના જ બનાવવા પડે છે, કેમકે આ પદ્ધતિ માટે જે અતિસય દાખની જરૂર છે તે સામાન્ય ટાઇપો તથા છાપવાના બજાંકો સહન કરી શકતા નથી.

સોનેરી કરવા માટે સોનાનો વરખ વપરાય છે, જોકે આપણે ત્યા ખરે વરખ રકયાખડ્યા જ વાપરે છે. મોટે ભાગે ઈમીટેશન ફોઈલનો જ ઉપયોગ થાય છે. પશ્ચિમના દેશોમા સોનેરી ઉપરાત કવચિત રૂપેરી, તાંબુ-રંગી તથા લીલા ધાતુરંગી અક્ષરો છાપવાની પદ્ધતિ પણ છે, જેમા તે તે રંગના 'ફોઈલ' વપરાય છે.

એની પદ્ધતિ બહુ અટપટી નથી, પણ એટલા બે આ પ્રકારની કારીગરી માગે છે કે સફળ હથોટી બેઠેલા કુશળ કારીગરો જ તે કરી શકે છે. જે ભાગમા સોનેરી કરવી હોય ત્યા ઇડાની સફેદીમા તૈયાર કરેલુ એક ચોક્કસ પ્રકારનું ચિકાશવાળું મિશ્રણ લગાડવામા આવે છે. ઇડાની સફેદી એટલા માટે કે તે સુઝાયા પછી તેનો કાઢ રહેતો નથી. એ મિશ્રણ પર બહુ જ કાળજીથી વરખનો કટકો મૂકી, તેના પર પુષ્કળ દાખ આપનારા સચા વડે ગરમ કરેલુ અક્ષરોનું (અથવા કોઈ ચિત્ર હોય તેનું) બીજુ દાખવામા આવે છે, એટલે વરખ મિશ્રણ ઉપર ચોટીને પૂઠાની સપાટીની અદર દબાઈ જાય છે વધારાનો વરખ પછી છુટ્ટા થઈ વડે જુદા વાસણમા ખખેરી કાઢવામા આવે છે સાચો સોનેરી વરખ બહુ જ કિંમતી હોવાથી તેનું રજકણુ સરખું પણ એજ ન જાય તેની સાવચેતી રખાય એ રવાબા-વિક છે. આ જ કારણથી વરખના ટુકડાનો વેત પણ બહુ કરકસરથી ઉતા-રવામા આવે છે મામાન્ય રીતે વરખ સાડાત્રણ ઇંચ સમચોરસના માપનો આવે છે, એટલે આપણે સોનેરી કરવાના અક્ષરો અથવા ચિત્રોના કદ

અગાઉથી જ વિચારપૂર્વક એવી રીતે નક્કી કરવા કે ઉપવા માપમાપી જરા પણ વરખ નહોતો ન પડતા બરોજી બવમેસતો આવી રહે. જુદાજુદા કારીગરો આ સોનેરી કામ માટે પોતાપોતાની કુશળતાના પ્રમાણુમા જુદા-જુદા દામ માગે છે. સાદી દાબજાપની પદ્ધતિ તો સોનેરી જેવી જ હોય છે, સિવાય કે તેમા વરખ કે મિશ્રણ નથી હોતા.

કિનારોનાં રસણ

જાંચા પ્રકારની બાધણીના ધણા પુસ્તકોની કિનારો (કેટલીક વાર ત્રણે કિનારો તો કોઇવાર માત્ર મથાળાની જ) વિધવિધ રંગ, રંગીન ભાત અથવા સોનેરી વડે રસવામા આવે છે. સોનેરી રસણની પદ્ધતિ ઉપર પ્રમાણે જ લગભગ હોય છે. પછી તેને અતિ લીસા પદાર્થ વડે ઘસીને અમકદાર અને લીસી બનાવવામા આવે છે. આ પદ્ધતિ એક રીતે ક્ષાયદાકારક છે, કેમકે અભરાર્થ કે કળાટમા પડેલા પુસ્તક ઉપર મોટે ભાગે જે રંગ કે ધૂળ લાગે છે, તે જો કિનાર આ પ્રમાણે ગમાવી હોય તો, તેની લીસી સપાટી ઉપરથી બહુ સહેલાઈથી ઝાપડી નાખી શકાય છે, જ્યારે સાદી કિનારવાળા પુસ્તકોમા પાનાની વચ્ચેની સાધામા એ રંગ પ્રવેશીને પુસ્તકને તુકસાન કરે છે અને પાનાની કિનારોને ઝાપી પાડે છે. આમ સૌદર્ય ને ઉપયોગિતા બંને દષ્ટિએ આ પદ્ધતિ આર્થ છે.

પુસ્તકની કિનારો આ રીતે રસવાનો ધરિદો હોય તો તેના કાગળની ભાતનો વિચાર પહેલેથી કરી લેવો જરૂરનો છે. સમાન્ય રીતે લીલા ને ફીમા કરતા કડક કાગળો ઉપર રસણ સારૂ જામે છે. આઈં પેપર ઉપર પણ તે મુશ્કેલ પડે છે. આપણે ત્યાં આ પ્રકારનું કામ મોઢું પડી જવાને કારણે કોઇ કરાવતું નથી, અને પરિણામે તેના કારીગરો પણ જૂજ હોય છે, પરંતુ કિનારોને સાદા રંગે રંગવાનું કામ તો હજી ધણા કરે છે. એ બહુ મોઢું પડતું નથી અને પુસ્તકની શોભા તથા રક્ષણ બંને દષ્ટિએ ઉપયોગી છે. કારીગર સારો હોય તો રંગીન કિનારો ઉપર પણ સોનેરી રસણ જેટલી જ સફાઈ અને ચમક લાવી શકે છે. એ રંગકામમા ચિત્રચિત્રિત ભાતો પણ પાડી શકાય છે. ગ્રામીન સમયના પશ્ચિમના કારીગરો તો ત્યાં પણ શોભનચિત્રોના આલેખન કરતા તથા તસ્વીરો અને નાનો ચીતરના.

કેટલીક બાધણીમા વળી મથાળાની કોર જ સોનેરી રસીને બાકીની બે (પડખાની તથા નીચેની) કિનારો વગર કાચે રહેવા દેવામા આવે છે.

આપણે ત્યાં આ પદ્ધતિ પ્રચલિત નથી, એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાનમાં તો એવા એકને પુસ્તકની કદર પણ નથી થઈ. યુરોપ-અમેરિકામાં તો આવી અજ્ઞાનથી ધરો (decadic edges) ગણી શકાય તે માટે એવી આગ-મરખી ને દીપેથી કિનારોના આમ કામગીરી પણ બનાવવામાં આવે છે. પણ આ વિષય અહીંનો નહિ પણ અદ્યતન છે.

અંગ-રખાં

દરે છેલ્લી વાન ગદી ને પુસ્તકોના જોડે (અંગ-રખાં)—જેને અંગ્રેજી માં *tail end cover* પણ કહે છે—જેને ત્રિ. હોટની આધારીના ચાતુ વપરાયા પુસ્તકો માટે આ પદ્ધતિ આવશ્યક નહિ તો અર્થભરી તો છે જ. એના જે ઉપયોગ છે. પરંતુ તો એ કે એના નામ (અંગ-રખાં) પ્રમાણે તે ચાતુ ધમણ મામે પુસ્તકના દેહનું રક્ષણ કરે છે. બીજો, પુસ્તકનું આકર્ષણ વધારવાનો—આસ કરીને પ્રકાશકો અને પુસ્તક વેચનારાઓની દૃષ્ટિએ. પુસ્તકનો મુદ્દો જેટલા બની શકે તેટલા ગોરપૂર્વક અને જોશપૂર્વક તે જોનારની આખ અને મગજ પર હમાવતું હોવું જોઈએ. શુકસેવરની દુકાન આગળથી આમાન્ય કમમા પમાર યનારા રસ્તે ચાતનારાનું ધ્યાન તરત આકર્ષે તેવું ભકકાદાર, અને ચાલતાચાલતા જે એક ઘણીબર તેની નજર પડે તેટલા વખતમા તેની છાપ જોનારના મન પર પાડી તરત તેને ઊભો રાખી શકે તેટલું ઉદાવનાર એ હોવું જોઈએ. આની કળામાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો બહુ જરૂરી છે. તેને માટે રંગો બધા ભલકદાર હોવા જોઈએ, ચિત્ર હોય તો ઘેરી ઉદાવનાર હોવી, સાદી જોરદાર રેખાઓમાં હોવું જોઈએ, અક્ષરો મોટા બડા અને છતાં ધાટીલા જોઈએ. વડોરાથી શ્રી મૂળશકર ભટ્ટે તાજ જ બહાર પાડેલી શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની નવવકથા 'જયંત'નું અંગ-રખું આ બાબતમાં નમૂના રૂપ ગણી શકાય.

કેટલીકવાર મારા ફોટોગ્રાફો પણ જોડે ઉપર આકર્ષક થઈ પડે છે. માત્ર તેની પસંદગી અને ઉપયોગમાં વિવેકબુદ્ધિ જોઈએ. પુસ્તકના બાવને અત્યંત જોશપૂર્વક કહી બતાવતા ફોટોગ્રાફ—અથવા વધારે ફોટોગ્રાફોના મયોગીકરણ—થી પણ મનધારી અમર નિપજાવી શકાય. લોકોની મેદનીનો ઉદાવનાર ફોટોગ્રાફ અહીં 'તારણદાર' નામના પુસ્તકનું જોડે મુખાઈની ગી. જમનાદાસની કંપનીએ કર્યું છે તે સફળ પ્રયોગ કહેવાય.

નામની પસંદગી પણ વિચારપૂર્વક કરવી જોઈએ. ઘણીવાર લોકો પુસ્તકના પોતાના નામ કરતા લેખકના નામથી વધારે આકર્ષાય છે. પ્રસિદ્ધ

લેખકોના પુસ્તકોના જોકેટ ઉપર કોઇ વાર તેના નામ જોટલા જ-અથવા તેના કરતા પણ વધારે-ઉઠાવદાર અક્ષરોમા તેના લેખકનું નામ મૂકવું અસગરકારક નીવડે છે એકલું 'મહાચારિણી' તમે મોટા અક્ષરે મૂકો તેના કરતા 'કનૈયાયાન મુનશીનું નવું નાટક' એને પ્રાધાન્ય આપીને રચના કરો તો એ જોનારનું તરત આકર્ષણ કરે. અને આકર્ષણ એટલે ખપત

આમ, બાધણીની કળા અનેક વિભાગોમા, અને તેનો પ્રત્યેક વિભાગ અનેક ક્રિયાઓમા વહેચાયેલા છે આપણે ત્યાં તેની ખીવવણીની દૃષ્ટિએ ધણું કરનાતું જરૂરી છે, પણ છેવટાં એકાદ દસકામા પ્રભુની રસદત્તિ જે રીતે કૃષ્ણવાતી આવે છે તે જોતા પ્રગતિ બહુ દૂર લાગતી નથી પશ્ચિમમા તો આ શોખ બહુ જ પ્રચલિત અને લોકમાન્ય છે. સંપત્તિશીન કોઇ પણ માણસ જો એ પુસ્તક-શોખી હોય તો, અંગત શોખ મુજબ પોતાના પુસ્તકોની ખાસ બાધણી કરાવવાનો જ જૂના વખતમા દાઢે પુસ્તકો બધાતા ત્યારે પુસ્તકબાધણીનો ધધો એક જીવી ક્વાતમક કારીગરી તરીકે ત્યાં લેખાતો અને એના કારીગરો એમા ગૌરવ લેતા. જે સૈકા પહેલાં ઑક્સફર્ડમા વસતો જૉન હેન્લી નામનો આયરિશ શુકસેવર તો વિચિત્રરીતે કહેતો કે 'મારો ધધો નમ્ર સાહિત્યકારો અને કવિઓને વસ્ત્રપરિધાન કરાવવાનો છે' હેન્લી ચેર્ચન દુ બોધ લખે છે કે 'પુસ્તકબાધણીનો ધધો તો મગીતમય છે' અને હોન' મહે છે કે 'અથનાધણી વડે તેના કારીગરો પ્રત્યેક વિશિષ્ટ પુસ્તકને લગતું જે વાતાવરણ સર્જે છે તથા માનસમૂર્તિઓ ખડી કરે છે એ કલા, શિલ્પી કે ચિત્રકારના તાદશ મૂર્તિવિધાન તથા કલાસર્જન કરતા પણ વધુ મુશ્કેલ અને મૂઠું છે.'

અશુભાઈ રાવલ